

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ОСМА

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ОСМА

СОФИЯ • 2008

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Иван Филчев — главен редактор
Доц. д-р Сево Явашчев — зам. гл. редактор
Н.с. д-р Вania Стоянова — секретар
Проф. д-р Георги Хаджиев, н.с. Стефан Шивачев,
доц. д-р Христо Ганев, доц. д-р Цонка Каснакова-Иванова

© Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт, 2008
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2008
© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008

ISSN 1312-6741

СТУДИИ И СТАТИИ

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ, НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ, ЕВРОПЕЙСКА ИНТЕГРАЦИЯ

(Встъпително слово пред теоретична конференция,
31 октомври 2005 г.)

ГЕОРГИ ПЪРВАНОВ

Уважаеми госпожи и господа,
Колеги,

Най-напред бих искал да поздравя организаторите на конференцията — три от авторитетните ни научни институти, една гражданска организация, която стои солидно в обществения дебат, едно издателство, което е доказало себе си с многобройни силни български издания. Всички те поеха инициативата за започване на отдавна належащата дискусия.

Аз ще се опитам да вляза в темата не с приветствено слово, а с позицията си на професионалист. По тази проблематика работя повече от 20 години и голяма част от присъстващите знаят това.

България вече е въввлечена в глобални процеси, които водят до необходимостта от осмисляне на новите реалности, в т.ч. вероятно и от ново разбиране за ролята на нацията и на националната държава.

За нас специално темата на конференцията придобива допълнителна значимост както поради факта, че се намираме на важен етап в реализацията на стратегическата ни цел за членство на България в ЕС, така и поради необходимостта да се осмислят още веднъж действителните национални интереси на фона на засилените ко-

ментари по тази тема в политическото и медийното пространство. Но и на фона на очертани се опасни разделения и засилващи се напрежения в нашето общество.

Именно поради тези причини преди няколко месеца, при откриването на Народното събрание, отправих призив за открити дебати по тези въпроси — дебати, които да покажат ясно днешните измерения на българската национална кауза. Хубаво е, че тази конференция се провежда в навечерието на Деня на народните будители. Това ни дава директната връзка към онези идеи и личности, които исторически доказано са формулирали и отстоявали истинските български национални интереси и българската национална идентичност в много по-трудни от днешните времена. Впрочем това е друга тема, но аз смятам, че ние сме длъжни да осмислим, да изпълним с ново модерно съдържание Деня на народните будители — един наистина забележителен ден в българския календар.

Когато поставих за дискусия темата, имах предвид на първо място необходимостта от изясняване на понятийния апарат. Намирам за фрапираща липсата на работещи съвременни дефиниции на понятията нация, национализъм, национално малцинство и т.н.

Нямам амбицията да се разпростирам върху целия фронт от проблеми, но съществува един научнотеоретичен въпрос, който има съвсем конкретни измерения. Не мога да го подмина, защото тук, в средите на професионалистите, е мястото той да бъде поставен.

За разлика от други европейски страни у нас дълго време, практически от Възраждането до наши дни, е доминирало етническото разбиране за нацията. От няколко години насам аз настоявам да акцентираме върху гражданския подход, върху разбирането за държавата-нация.

Какво имам предвид?

За една година, по време на своите външни визити като президент, имах много срещи с наши сънародници в Украйна, Молдова, Полша, Чехия, Словакия, Унгария, САЩ, дори в Южна Африка, където имаме многобройна общност. През този период българската държава помогна за решаването на някои от залежалите с десетилетия проблеми на тези хора.

Тези дни ни гостуват българи от Тараклия, които имат вече свой университет (впрочем ректорът на университета е тук); от Бесарабия, които получиха представителство в регионалната власт в резултат на наша подкрепа. Могат да бъдат посочени немалко случаи, при които в успешен диалог с институциите на приятелски страни сме решавали съответни проблеми.

Така ще е и в бъдеще. Но това не намалява моята убеденост, че съзнанието за общата историческа съдба на всички българи по света не бива да измества идеята за общност на всички, живеещи на територията на българската държава. Много неща ни сродяват с нашите сънародници в чужбина. Не по-маловажно обаче е това, което обединява българи, турци, евреи, роми и други общности от който и да е район на страната.

Необходима е умела държавна политика, а, бих казал, и активна позиция на гражданското общество, за да не се стигне до противоречие и противопоставяне на етническото самосъзнание с чувството за национална принадлежност.

Друг въпрос, по който искам да взема отношение, е особено актуалният като предмет на дебат от години насам проблем: има ли български модел на етническа толерантност?

Моят отговор е „Да!“. Българският етнически модел — това са принципите на Левски, който обоснова най-силно необходимостта в освободената държава българи, турци, евреи и други народности да бъдат равни, но и (подчертавам!) да бъдат равнопоставени пред законите на страната.

Българският етнически модел е спасяването на българските евреи. Защото едно от нещата, с които България е популярна не само в Европа, е това, че управляващите и опозицията, Българската църква, българските интелектуалци не позволиха в трудните години на Втората световна война да бъдат изпратени българските евреи в лагерите на смъртта.

Утвърждаването на този модел изисква формиране на ясна представа за неговата еволюция, включително и да си отговорим на въпроса дали неговият генезис през XIX и XX в. предопределя бъдещото му развитие. Вярвам, че авторитетните учени-историци, които участват в дискусията, още днес ще ни предложат своето виждане, своя отговор на този въпрос.

Най-общо казано, сложно и противоречиво е наследството от вековната етнополитическа история на българските земи. И макар че има няколко примера на остра конфликтност, определено смятам, че доминират периодите на етническа толерантност.

При оценката на етническата ситуация в страната трябва да се отчита фактът, че на битово и религиозно равнище винаги са съществували търпимост и сътрудничество. Това също е част от модела.

Добре е да признаем и още нещо — усилията в последните години за развитието на модела бяха насочени към засилване на политическото представителство на етническите общности във властовите структури. Това сигурно е необходимо. Много по-важно обаче

беше и си остава да се намерят решения в социалната проблематика, да се осмислят социалните аспекти на етническата проблематика. Защото факторите, които създават рискове и могат да доведат до отслабване на този модел, не са толкова в миналото, където понякога ги търсят определени среди, колкото в настоящата социално-икономическа ситуация.

Сериозен проблем е, че след ликвидацията на много предприятия безработицата в районите със смесено население е особено масова, някъде — на катастрофални равнища. Ще чуем социолозите, нека те да направят един социален разрез на развитието на отделните етнически общности в последните години и да видим дали ключът за обяснението на някои от проблемите не е там.

Нека си дадем отговор на въпроса как върху всяка етническа общност се развива твърде негативните процеси в българското образование и здравеопазване. Ако искаме да бъдем истински европейци като нация, като държава, да делим мегдан след няколко години с напредналите европейски нации, можем ли да си го позволим, можем ли да го постигнем? При положение, че огромната част от нашите етнически общности — впрочем за съжаление и голяма част от младите българи — остават необразовани или нямат образование, което да ги прави конкурентоспособни на техните европейски връстници.

Всички тези по същество социални проблеми могат да се етнизира, могат да предизвикат етническо напрежение. Необходими са управленски мерки за преодоляването на тежките икономически и социални последици. Във връзка с това са необходими най-малко две уточнения:

1. Аз казвам „Да“ на активната политика към регионите с етнически смесено население, „Не“ — на преференциите за една или друга етническа общност. Защото в тези региони еднакво страдат и българи, и турци, и роми, и т.н.

2. Пътищата за решаване на проблемите минават не през обособяването и изолирането на отделните общности, а през последователната политика за тяхното приобщаване. Ние трябва да направим всичко необходимо, за да могат етническите общности да приемат държавата като своя. От друга страна, институциите трябва да прилагат цялата строгост на държавата към всички граждани независимо от етнос или религия. Трябва да се признае, че в годините на прехода, особено в ранните години, имаше твърде много граждански структури, организации, които заиграваха с отделни етнически общности. Защото правата предполагат и задължения.

Във връзка с това закономерно възниква въпросът и за характера на българските национализми — тема, по която вярвам, че проф. Проданов и останалите учени ще вземат отношение.

Самоопределението, изграждането на собствена идентичност, е на основата на разграничението от другите. Но аз питам: кога и защо от това сравнение произтича грубо, агресивно противопоставяне? Кога и защо започва изграждането на образа на врага?

„О, колко прекрасно е да мразиш“ беше възкликнал патетично Гьобелс. Нашенецът го казва простичко: „Най-обичам да мразя“. Идеологическото противопоставяне вече не е достатъчно партийно-политически мотивиращо и може би заради това търсачите на силни политически усещания потърсиха алиби в национализма. Конфронтацията е благодатна среда преди всичко за калпавите политики. Тяхната идеология винаги е била идеологията на злобата и омразата независимо от формата, независимо от това от коя част на политическия спектър атакуват.

Трябва да осъзнаем, че няма външни заговори срещу българщината. Големите заплахи за нацията и националното са си преди всичко в нас.

Никак не е безобидно и го казвам с цялата отговорност и не за първи път — много е опасна дори тази игра, тази тенденция под патристична маска да се реабилитира нацистката пропаганда — издания на Хитлер, Гьобелс и техни следовници у нас. Етническият мир не е нещо дадено ни веднъж завинаги и играта с този огън е особено опасна.

И още нещо — нашето родолюбие не може да се гради върху отчуждението, още по-малко върху противопоставянето на европейското, на водещите образци на световната цивилизация.

Тези дни сигурно много пъти ще четем и цитираме будителите, водещите дейци на Българското национално възраждане. В това отношение те могат да ни бъдат пример. Плиска и Преслав, където това лято безвъзмездно работиха много млади хора, са в основата на европейската цивилизация. Нека това да кажем, а не да търсим дистанцията и противопоставянето.

Но на нас ни е необходимо родолюбие, което да не се свежда само до ритуалите на историческата памет, а да намира основание в съвременните процеси.

Мисля, че в една статия на Ивайло Дичев го бях прочел, далеч не с всичко, казано от него, съм съгласен, но струва ми се, че тук е прав — нека се опитаме да видим, да намерим нашия национален стил в предпочитаната музика, в компютърния шрифт, ако щете, в начина на живот. Този модерен прочит все още ни липсва. Много важно е

да осмислим автентичния български национализъм. Но да не оставаме в миналото, а да градим своето модерно родолюбие на основата на съвременните постижения на нацията.

Когато говорим за национализъм, национална идентичност и европейска интеграция, най-често се поставят такива въпроси:

– До каква степен националните интереси могат да се реализират вътре в ЕС или пък, напротив, членството в ЕС ги накърнява?

– Представяват ли националните идентичности бариера за обединяването на Европа и за поддържането на европейски идеали за демокрация, свобода, правова държава и пазарна икономика?

Доколкото тези въпроси вероятно ще бъдат обсъждани обстойно по време на конференцията, само ще кажа, че националният интерес наред със солидарността е в основата на самата европейска интеграция. Европейските нации не биха се обединявали, ако не са убедени, че обединението е в техен национален интерес. Виждаме, че всички дебати, които се водят сега — и за разширяването, и за бюджетната рамка на Евросъюза, — тръгват от националния интерес.

Най-лошият сценарий за България е сценарият за нейната изолация. И преустановяването на процесите, в които всички участваме от години насам.

Така че модерният национализъм или патриотизмът (не искам да водя спор за разликата между двете понятия, още по-малко да ги противопоставям, не приемам това противопоставяне) сам по себе си не може да се разглежда като заплаха за европейската интеграция и европейските идеали и цели. Той може да влезе в конфликт с европейската перспектива и с европейските ценности само когато се свърже с друга — недемократична, неевропейска — алтернатива и с други ценности.

В този смисъл и отстояването, и развитието на националната идентичност — разбира се като чувството за принадлежност към националната общност — нито е принципно заплашено от европейската ни интеграция, нито пък пречи за нейното осъществяване.

Днес обаче проблемите на нашата национална идентичност, по-специално на националното ни самочувствие и самоуважение, са по-скоро от друго естество.

Трябва да признаем, че има наши съграждани, за които да си българин се оказа непrestiжно и нерентабилно. Още повече че и в политиката на държавните институции за последните 15 години можем да открием моменти на национален нихилизъм и на национално самоунижение.

Нека да си припомним, че имаше идея да се откажем от своите букви. Слава богу, тя получи категоричен отпор от българското об-

щество — един от малкото случаи, в които обществото ни се самоорганизира и изрази своята позиция. Нека да си припомним как бе отклонена идеята за референдум относно членството ни в ЕС — всъщност от позицията на недоверие в способностите на нацията да реши този без съмнение най-значим проблем за близките десетилетия. Бих могъл да посоча още много такива примери.

Може би една от причините, да не кажа основната причина, за потиснатостта на националното ни съзнание е в слабостта на българската държавност, на българската държава, която все още не успява да защити и интереса на отделните граждани, и националния интерес като цяло. Едва когато успеем да постигнем това, мисля, че ще го има и така необходимият, така желаният обрат в съзнанието, в самочувствието на българина.

Иначе не виждам нищо лошо, че към тези недостатъци има нетърпимост, която понякога стига и до крайност. Приемам го за съвсем нормално.

В заключение бих искал да пожелаая плодотворни дискусии и значими резултати на днешната конференция — резултати, които да допринесат за обогатяването на науката, но и да помогнат на българските институции при формирането и провеждането на тяхната политика.

Ще се радвам, ако този форум — разбира се, в различен състав в зависимост от конкретната тема — продължи своята работа. Би било много добре, ако можем да се събираме периодично, поне на два месеца веднъж, и да навлизаме в дълбочина по тези въпроси, вече по съвсем конкретизирани теми.

Още по-добре би било и напълно бих подкрепил една идея за периодично издание, което да отразява тези позиции. Не се притеснявам от споровете, от критиката. Стига те да са научнообосновани, стига да са върху основата на конструктивно и национално отговорно разбиране за бъдещето на нашата нация.

Благодаря за вниманието.

ДНЕС НИЕ ПИШЕМ НАЙ-НОВАТА ИСТОРИЯ НА ТРАКИЯ

(Слово по повод Деня на Тракия — 26 март 2007 г.,
произнесено в Централния военен клуб
при представянето на книгата на проф. Иван Филчев
„Тракийският въпрос и тракийското движение
в България“)

ГЕОРГИ ПЪРВАНОВ

Първо бих искал и аз да ви поздравя с Деня на Тракия, с юбилей на Тракийската организация. Това е ден, който се откроява особено ярко в българския патриотичен календар. Радвашо е, че на 110-годишнината на организацията празникът е официален и общонационален. Впрочем той в една или друга степен винаги е бил общонационален. Заслужава признание вече традиционно мащабната програма по честванията. Програма, която е израз на нашето преклонение и признателност към хилядите тракийци, които се жертваха за свободата, независимостта и обединението на българската нация. Тържества, които — бих подчертал — са израз на историческия оптимизъм, защото сега, от дистанцията на времето и анализа на фактите от съвременната ситуация, можем да направим извода, че тези жертви не са отишли напразно, че с всеки изминал ден съдбата и бъдещето на Тракия изглеждат по-различно, по-оптимистично. Най-малкото в контекста на европейските интеграционни процеси.

Още веднъж искам да подчертая, че доколкото познавам и историята на политическия живот, и общественото развитие на страната ни през последните 130 години, определено мога да кажа — не са много организациите в България, обществени и политически, които могат да се похвалят с такова ярко, солидно присъствие, с така-

ва активна роля в търсенето на решения по проблеми, свързани не само с тракийския въпрос.

Достатъчно е да анализираме онова, което днес прави Съюзът на тракийските дружества в България, и ще се съгласите, че почти няма актуален, значим обществен въпрос, по който организацията да не е взела категорично отношение, да не е изразила своя обособена позиция. И аз приветствам това. Не бих могъл да коментирам в дълбочина научната и обществената стойност на труда на проф. Иван Филчев, Впрочем това направи блестящо проф. Дойно Дойнов. Бих могъл да се изкажа далеч по-аргументирано тогава, когато прочета внимателно книгата, но от беглия преглед, който направих, мога да кажа, че наистина става дума за една мащабна разработка. И като човек, който дълги години, повече от 20 във всеки случай, научно съм се занимавал с тази проблематика, определено се присъединявам към извода, че няма друг подобен обобщаващ труд за развитието на тракийския въпрос и на тракийското движение.

Съгласен съм, че трудът е исторически коректен и далеч не само заради научния апарат и факта, че авторът коректно се справя със съществуващите досега изследвания, но и заради това, че вкарва в оборот нови архивни данни, което е предимство на всяко подобно изследване. Аз бих казал още, че са направени изводи и анализи, важни не само за развитието на тракийския въпрос, но и с оглед на дискусиата, която трябва да проведем отново за развитието на нашата национална идентичност и за нейното бъдеще, след като вече сме в рамките на Европейския съюз.

Трудът не затваря, не слага точка на изследванията по тази важна проблематика. Той дори показва, че остават все още бели петна и доста периоди, върху които си струва да се инвестира допълнително в развитието на научната литература, както и в публикацията на документалното наследство. Мисля, че с това книгата също представлява допълнителна ценност. Определено става дума за едно от изследванията, които ще бъдат важно помагало на всеки, който иска да се занимава с голямата, дълбока и сложна проблематика на националния въпрос. Искам да кажа няколко думи, които стъпват на анализа на историята, но далеч не свършват с оценката на историческите факти. За мен е много важно в този тържествен ден — Деня на Тракия, да се опитаме да си отговорим на въпроса как днес ние пишем най-новата история на Тракия. Това е въпрос, без чийто отговор не може да мине нито едно от тези многобройни тържества, за които стана дума в началото на нашата среща. И доколкото аз нееднократно съм потвърждавал своите ангажменти пред тракийци, искам отново да се върна към онова, което ни предстои оттук

нататък като съвместна работа. Високо ценя инициативата на съюза за интеграцията на Тракия и за Еврорегион „Тракия“ — една инициатива, към която аз бях съпричастен. Запазвам своята морална и политическа подкрепа за тази добра идея и ще мобилизирам усилията не само на президентската администрация, но и на другите институции, за да може наистина да стигнем до конкретни резултати в нейното осъществяване. Смятам за особено важно в такъв момент да сложим акцента в нашата работа и като институции, и като обществени организации върху развитието на инфраструктурата, върху връзките между различните части на Тракия днес. Нещо, което стои на възлово място в програмата и политиката на Съюза на тракийските дружества в България. Факт е петролопроводът „Бургас–Александруполис“. Каквото и да казват опонентите на този проект, той без съмнение представлява голяма инвестиция в бъдещето не само на Тракия, но и в региона, на Балканите като цяло. Мисля, че именно онези общини, през които петролопроводът ще премине, ще усетят най-добре, най-осезателно преките резултати от реализацията на този проект.

Искам категорично да подчертая, че в дневния ред на всички институции, в това число и особено на президентската институция, стои на челно място и проблемът с откриването на новите гранични контролно-пропускателни пунктове. Имам предвид и по-големите — тези при Кърджали и при Рудозем, и малките, местните пунктове при Златоград и Аврен. Пунктове, които биха могли да бъдат отворени за населението от двете страни на границата, днес вече съвсем условна, и ще създадат възможности за активизиране на бизнес контактите и на чисто човешкото общуване между хората. Имам потвърждението на президента на Република Гърция, който беше преди няколко седмици тук, че и при тях този проблем остава приоритетен.

Важно място в нашите съвместни усилия заема и темата за отношението към тракийското културно-историческо наследство. Ние имаме съвместен ангажимент да работим по енциклопедия „Тракия“. Тук се изискват усилията на голям кръг специалисти — историци, икономисти, краеведи, хора, които са вложили и влагат много от своите усилия в тази проблематика. И аз искрено се надявам, че не е далеч времето, когато ще можем да реализираме този труд и да го направим достояние на гражданите. Когато става дума за инфраструктура — връщам се една стъпка назад, — продължавам да бъда застъпник на идеята за мощно развитие на инфраструктурата към историческите тракийски обекти, независимо дали става дума за Перперикон или за Долината на тракийските царе. Разговарял

съм нееднократно с министър Гагаузов и вярвам, че резултат ще има в съвсем скоро време. Без инфраструктурата, без добрите, модерните европейски пътища към тези обекти трудно бихме могли да постигнем ефекта, който целим. Ние наистина полагаме много усилия, за да можем да популяризираме културно-историческото наследство. Само преди броени дни в Швейцария беше открита много силна наша изложба, в която именно изследователите на този период бяха обект на внимание и голям интерес от страна на близо 700 души, представители на елита в Базел. Това е политика, която ще продължим и в бъдеще.

Ще продължа да поставям настойчиво въпроса за обезщетяването на тракийските българи от Източна Тракия и от Мала Азия. Не е имало среща от нашите контакти с южните ни съседи, на която този въпрос да не е поставян. Очаквам една още по-голяма активност и от другите институции. Приемам идеята, която съюзът много категорично и обосновано представи пред мен още в края на миналата година, за създаването на един своеобразен съвет към президентската институция за работа с българите в чужбина. Ще разчитам конкретно да се направят предложения и от средите на тракийските българи, а и не само от вашите среди, за да попълним този съвет. Смятам за важна наша длъжност, ако мога да използвам тази силна дума, която цитира и проф. Дойно Дойнов, именно работата ни с нашите сънародници, които са съхранили своето национално самосъзнание, своя бит и култура и които биха могли да бъдат част от нашата голяма национална територия при една разумна, отговорна, активна държавна политика.

В заключение държа да подчертая, че ще се радвам, ако мога да включа в новия си обновен екип и представители на Съюза на тракийските дружества в България, на тракийци, доказали своите качества в различни управленски и обществени сфери. Радвам се, че виждам тракийци сред кандидатите за евродепутати. Сигурен съм, че изборът на някои от тези фигури би могъл наистина да даде друга представителност на Тракийската организация, за да може тези въпроси, които сега с вас коментираме, да получат и своето отчетливо европейско звучене.

Още веднъж — честит празник!

На добър час!

НАЦИОНАЛНИТЕ ИДЕАЛИ В ПРОГРАМНИТЕ ДОКУМЕНТИ И В ДЕЙНОСТТА НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Проф. д-р ИВАН ФИЛЧЕВ

Приемането на България за пълноправен член на Европейския съюз и развитието на страната под знака на европейската интеграция извеждат на преден план проблема за българската национална идентичност и свързаните с него национални идеали. Още повече че европейската интеграция не означава премахване на националните особености и унифициране на обединените народи.

Известно е, че националните идеали в най-общ план са убеждения, чувства, възвишени патриотични стремежи, преследващи съхранението на нацията и нейното обединение, защита и благоденствие. Те се извяват във външен и вътрешен план, в исторически аспект, в по-близка или в по-далечна перспектива. Защото по своята същност те са подвижни и изменчиви във времето и пространството, многообразни в своето единство¹.

Тракийският въпрос и тракийското движение възникват след решенията на злочестия Берлински конгрес през 1878 г., съгласно който значителни български територии и население остават отново под турско робство. Преди това названието „тракийски българи“ е свързано само с областта Тракия, която са населявали. Поради това тракийските българи винаги са били неизменна съставна част от българската национална идентичност, доказана с общност на езика, вярата, бита и културата, с икономическите отношения и освободителната идея. На тях са чужди всякакви етнонационалистически помисли и стремежи за тракийска нация и държавно образувание, противопоставяни на единната българска нация и държавност.

* * *

Началото на организираното тракийско движение се поставя с появата на тракийското дружество „Странджа“ на 12 май 1896 г. в гр. Варна. В неговия устав националната идея е добре подчертана:

а) Дружеството се изгражда като масово непартийно и патриотично, което не се меси във вътрешните политически борби в Княжеството и се старае по възможност да отклонява членовете си от това; същевременно стремежът е да създава от членовете си личности, притежаващи патриотични добродетели; б) Основната цел на дружество „Странджа“ е ратуването за нравственото и умственото повдигане на българщината в Одринска област², т.е. областта (вилаета), която административно обхваща цялата поробена тракийска земя (Източна и Западна Тракия). Тази цел се въздига като неизменна, но и разширяема.

От 25 май 1896 г. започва да излиза и дружественият вестник под същото название „Странджа“. В бр. 1 на вестника се заявява, че той ще бъде пазител на дружеството и ще провежда неговата програма. Мотото на вестника гласи: „Духовна и политическа свобода се придобива чрез нравственото и умственото развитие на народите“³.

На 25 юли 1896 г. в. „Странджа“ публикува уводна статия със заглавие „Какво трябва да ни въодушевява?“. В нея се подчертава, че твърде често се говори за „отечество“, „свобода“, „революция“, а това са високи и свещени идеали. Робът обаче не иска думи, а дела. Необходимо е вдъхновение и искрено желание, за да помогнем в борбата на своето отечество. Патриотичната дейност е несъвместима с желанието за лични материални облаги, тя изисква предана служба и саможертва. Само ония народи са щастливи, които имат труженици, дълбоко проникнати от висши отечествени идеали⁴.

Вестникът широко прокламира солидарността на тракийци с борбата на арменските революционери за свобода и порицава турските зверства в Цариград. Като се прави сравнение между борбата на македоно-одринци с тази на арменските патриоти, се заключава: „Само тоя народ ще види отечеството си свободно, на когото синовете му знаят геройски да мрат за свободата му. Без борба и без жертви няма свобода, борба, която има за девиз „всичко чрез народа и всичко за народа“⁵.

С укрепването и развитието на дружество „Странджа“ се изменя и заглавното мото на вестника. В бр. 26 от 12 декември 1896 г. то е: „Политическа свобода и човешки правдини се придобиват чрез революция — с меч и огън“.

На 29 декември 1896 г. дружество „Странджа“ свиква масов протестен митинг във Варна, на който присъстват около 5000 души. Ораторите говорят за тежкото положение на българите в Одринския вилает и Македония, съпроводено с безправие и деспотизъм. Подчертава се, че там не се провеждат никакви реформи, че Турция е банкрутирала морално и материално и без помощта на Европа християнските народи си остават безправна рая.

В приетата резолюция се настоява: 1. Да се обърне внимание на посланиците на Великите сили, че в Турция не се предприемат реформи и най-много страдат македонците и тракийците, че народите се борят за политическа свобода, независимост и самоуправление. 2. В сегашните борби се използват легални средства, но ако исканията на поробените не се уважат, същите ще използват и насилствени средства. 3. Българското правителство да се застъпи най-енергично (дори с оръжие) за правдини, политическа свобода и независимост на поробените братя⁶.

В следващи броеве в „Странджа“ помества статия, в която се прави характеристика на революционера, който се бори със слово, с огън и меч за правда и свобода, против тиранията. В обширен материал се разкрива същността на патриотизма не само като любов към отечеството, но и като стремеж да му бъдем полезни, а задължение на всеки българин е да го защитава.

Ясна и категорична формулировка на националната идея, на необходимостта от безкористната служба за постигане на нейната цел дават решенията на Учредителния конгрес на дружество „Странджа“, състоял се на 19 февруари (3 март) 1897 г. в гр. Бургас. Конкретизират се формите и методите на борбата за освободението на Тракия, като се предвижда: подпомагане финансово на бедни ученици и на черковни общини в Одринско; издържане на учащи се българи в Одринско, в България или чужбина, които след това да се посветят на просветна мисия сред поробените братя; превръщане на дружество „Странджа“ в посредник между народа в свободна България и населението в Одринско.

Като изказват гореща подкрепа и протест относно тежкото положение на поробените българи в Турция, делегатите на конгреса приемат и Апел към всички български граждани за сплотяване в името на свещената борба. „Сега е времето, се казва в Апела, когато трябва да се дава мило и драго за доброто и благото на роба“⁷.

Учредителният конгрес е забележителен и с едно похвално и конкретно начинание. В тесен кръг от делегати е решено да се образува тайна революционна група начело с Капитан Петко войвода, която да подготвя и изпраща чети в поробена Тракия, които да повдигат

свободолюбивия дух сред българското население. Такава чета от 14 души с войвода Минчо Томов и секретар-агитатор Стоян Петров на 25 април 1897 г. навлиза в Странджа планина в района на Малкотърновско. Четата обикаля района, води и сражения с турския аскер, всява респект вред турската власт. В края на април с.г. в Лозенградско навлиза и малката чета на Димитър (Мичо, Мицо) Стамчев. Дейността на двете чети получава висока оценка на страниците на в. „Странджа“⁸.

За пълното представяне на освободителните борби на тракийските българи следва да подчертаем дейността сред поробеното население в Тракия. Известно е, че там борбата се води съвместно с македонските българи под ръководството на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и на нейния Централен комитет, установен в гр. Солун. Същественото е, че в Устава на ВМОРО целта е формулирана така: „Тайната Македоно-одринска революционна организация има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване чрез революция на пълна политическа автономия на тия две области“⁹.

За Македония са изградени първоначално 6 революционни окръга, а цялата тракийска територия, включена в Одринския вилает, се ръководи от един — Одринския окръжен революционен комитет (ООРК).

Националната идея през този етап на освободителната борба се реализира под девиза „за автономия“, а не за присъединяването към свободното отечество България. Това е продиктувано от няколко съображения. Съгласно чл. 23 и чл. 62 на Берлинския договор Турция е задължена да предостави автономни права на своите балкански владения с широко въвлечане на нетурските поданици в самоуправлението на своите области. Автономията предполага обособяването на етническия състав и се отнася в най-висша степен за българите. Лозунгът за присъединяването на Македония и Тракия непосредствено към България би срещнал силна съпротива не само от Турция, но и от Великите сили, които сътвориха Берлинския договор. След утвърждаването на автономията и етническото обособяване на по-късен етап много по-лесно може да се осъществи присъединяването към България подобно на Източна Румелия през 1885 г.

Под този девиз се провежда и величавото Илинденско-Преображенско въстание през 1903 г. като най-високия исторически връх след Априлското въстание в борбите на българския народ за освобождение и обединяване на своите земи. По своя обхват на терито-

от двете балкански войни. България обаче
има по-голямо геостратегическо положение
Тройното съглашение и Тройния съюз. Не
Тройното съглашение за присъединяване към една
войни. В крайна сметка на 24 август 1915 г.
на Македония (спорната и безспорната)
при определени обстоятелства на отне-
ния и Гърция съгласно Букурещкия договор
обаче нищо не се говори за Източна Тра-
кия по време на Междусъюзническата вой-
на. Българското правителство се задоволяват с
ректификация на българо-турската гра-
ни. Турция отстъпва територия от около 2000 кв.
Марица¹⁵.

се нарежда на страната на губещия лагер, та-
квителност в края на войната. С подлисаното
мври 1918 г. тя се задължава да изтегли вой-
ните, притиснати на нейните съседи, и да се
скамейка в Ньой край Париж¹⁶.

Конференцията за мир се открива на 18 януари 1919 г.
договора, в неговите политически клаузи и пос-
тупки конференции чак до 1923 г. изключително
тракийският въпрос. Това е така, защото по от-
носно Южна Добруджа присъдата на „победите“
предварителните потвърждават решенията на
и съгласно чл. 27 на Ньойския договор Българ-
откаже от земите, присвоени от сърби, гърци
и придават допълнително на Сърбия районът
и западните покрайнини.

Тракия коренно се различава от тази за дър-
жавно са предмет на обсъждане. Защо? До Пър-
вата (Беломорска) Тракия е в пределите на
Тракия неправомерно е реокупирана от Турция
тази държава е в лагера на победителите и не
може да се дава.

Българското правителство с министър-председател
която изцяло се подкрепя от тракийската
и Западна и Източна, което в духа на про-
американския президент Уилям Уудроу Хъ-
верс и други проблеми.

Тройното съглашение за присъединяване към една
войни. В крайна сметка на 24 август 1915 г.
на Македония (спорната и безспорната)
при определени обстоятелства на отне-
ния и Гърция съгласно Букурещкия договор
обаче нищо не се говори за Източна Тра-
кия по време на Междусъюзническата вой-
на. Българското правителство се задоволяват с
ректификация на българо-турската гра-
ни. Турция отстъпва територия от около 2000 кв.
Марица¹⁵.

се нарежда на страната на губещия лагер, та-
квителност в края на войната. С подлисаното
мври 1918 г. тя се задължава да изтегли вой-
ните, притиснати на нейните съседи, и да се
скамейка в Ньой край Париж¹⁶.

Конференцията за мир се открива на 18 януари 1919 г.
договора, в неговите политически клаузи и пос-
тупки конференции чак до 1923 г. изключително
тракийският въпрос. Това е така, защото по от-
носно Южна Добруджа присъдата на „победите“
предварителните потвърждават решенията на
и съгласно чл. 27 на Ньойския договор Българ-
откаже от земите, присвоени от сърби, гърци
и придават допълнително на Сърбия районът
и западните покрайнини.

Тракия коренно се различава от тази за дър-
жавно са предмет на обсъждане. Защо? До Пър-
вата (Беломорска) Тракия е в пределите на
Тракия неправомерно е реокупирана от Турция
тази държава е в лагера на победителите и не
може да се дава.

Българското правителство с министър-председател
която изцяло се подкрепя от тракийската
и Западна и Източна, което в духа на про-
американския президент Уилям Уудроу Хъ-
верс и други проблеми.

излекува тежките рани от двете балкански войни. България обаче заема изключително важно геостратегическо положение между двата воюващи лагера: Тройното съглашение и Тройния съюз. Не закъсняват примамливи предложения за присъединяване към една от воюващите групировки. В крайна сметка на 24 август 1915 г. България подписва тайна спогодба с Германия, която ѝ е обещала анексиране на двете зони на Македония (спорната и безспорната) и евентуалното възвръщане при определени обстоятелства на отнетите територии от Румъния и Гърция съгласно Букурещкия договор от 1913 г.¹⁴ Същевременно обаче нищо не се говори за Източна Тракия, реокупирана от Турция по време на Междусъюзническата война. Цар Фердинанд и българското правителство се задоволяват с подписаната Конвенция за ректификация на българо-турската граница, съгласно която Турция отстъпва територия от около 2000 кв. км по долината на р. Марица¹⁵.

България отново се нарежда на страната на губещия лагер, такава е жестоката действителност в края на войната. С подписаното примирие на 29 септември 1918 г. тя се задължава да изтегли войските си от териториите, принадлежащи на нейните съседи, и да се яви на подсъдимата скамейка в Ньой край Париж¹⁶.

Парижката конференция за мир се открива на 18 януари 1919 г. В подготовката към договора, в неговите политически клаузи и последвалите международни конференции чак до 1923 г. изключително важно място заема тракийският въпрос. Това е така, защото по отношение на Македония и Южна Добруджа присъдата на „победителите“ е произнесена предварително: те потвърждават решенията на Букурещкия договор и съгласно чл. 27 на Ньойския договор България е принудена да се откаже от земите, присвоени от сърби, гърци и румънци. Даже се придават допълнително на Сърбия районът около р. Струмица и Западните покрайнини.

Постановката за Тракия коренно се различава от тази за другите български земи, които са предмет на обсъждане. Защо? До Първата световна война Западна (Беломорска) Тракия е в пределите на България. Източна Тракия неправомерно е реокупирана от Турция през 1913 г., но по-късно тази държава е в лагера на победените и не може да разчита на благодетелстване.

Позицията на българското правителство с министър-председател Теодор Теодоров, която напълно се подкрепя от тракийската организация, е, че България има всичките основания да претендира за цяла Тракия, т.е. за Западна и Източна, което е в духа на прокламираните 14 точки на американския президент Уилям за уреждане на следвоенните териториални проблеми.

На Учредителния събор на тракийци (22–24 декември 1918 г.) е приета резолюция, в която се декларира, че българското население от Одринско винаги е споделяло идеалите и въжделенията на целокупния български народ и е вземало активно участие във всички борби за национално и духовно освобождение. Отправена е молба към Великите сили от Антантата да ускорят завръщането по родните им места на емигрантите, жестоко изгонени през есента на 1913 г.¹⁷ Одобрява се идеята да бъде подготвена Петиция от българските емигранти относно българския характер за Тракия, която да се предаде по-късно на Парижката конференция.

В изпълнение на това решение Върховният комитет на тракийската организация в началото на 1919 г. изпраща свои представители сред бежанците от Източна Тракия за попълване на формуляри относно изоставеното имущество в родните места и готовност да се завърнат там.

Българската делегация пристига в Париж на 26 юли 1919 г. и представя много сериозни документи в защита на българския характер на цяла Тракия:

1. Решенията на Лондонския мирен договор (1913) за признаване като източна граница между България и Турция линията Мидия–Енос¹⁸.

2. Статистически данни за преобладаващо българско население в Западна Тракия, а именно: българи (християни и мохамедани) общо 260 698 души; турци — 197 863 души и гърци 70 120 души¹⁹.

3. Петиция, подписана от 31 176 глави на български семейства от името на 166 650 души, изгонени от Източна Тракия и готови да се завърнат по родните си места²⁰.

На 27 ноември 1919 г. новият министър-председател на България Александър Стамболийски е принуден да подпише Ньойския договор, връчен ултимативно на българската делегация без право на възражения и поправки. В договора има специален раздел с названието „Тракия“, а чл. 48 в него гласи: „България се отказва в полза на главните съюзни и сдружени сили от всички свои права и титри върху територията на Тракия, които принадлежаха на българската монархия... и които сега не са дадени никому...“

Главните съюзни и сдружени сили се задължават да се гарантира свободата на икономическите изходи на България на Егейско море²¹.

Правилното тълкуване на чл. 48 означава, че не само Западна, а цяла Тракия (Източна и Западна) остава във владение на Великите сили, които трябва да решават по-нататък нейната съдба. Всъщност Тракия не се дава нито на Гърция, нито на Турция, нито на България. Това кара българското правителство да се надява, че след

изтеглянето на съюзническите войски ако не цяла, то поне Западна Тракия може да остане за България.

Ето защо борбата на българското правителство по тракийския въпрос, подкрепяна напълно от тракийската организация, продължава и след подписването на Ньойския договор. В тази връзка реалистично е да се оформят две програми за действие. Програма максимум за пълна политическа автономия на цяла Тракия под покровителството на Обществото на народите (ОН) или на Великите сили в границите от р. Места до линията Мидия—Енос. И програма минимум, която изисква поставянето под подобен мандат на Западна Тракия и гаранции, че тя няма да бъде дадена нито на Гърция, нито на Турция.

През какви перипетии преминава тракийският въпрос в контекста на националния идеал през последвалите години?

На 19–26 април 1920 г. в италианския град Сан Ремо се свиква конференция на Върховния съвет на съюзниците (наричана посланическа) с главна цел подготовката на мирния договор с Турция. На обсъждане е поставен и тракийският въпрос. Поводът е, че гръцкият премиер Венизелос претендира цяла Тракия да бъде предадена на Гърция. На конференцията се обсъждат три тези: американска, английска и френска. България не е поканена да участва. В крайна сметка се налага английската позиция за предаване на цяла Тракия (Западна и Източна) на Гърция.

Този акт противоречи на интересите на огромното мнозинство от тракийското население — българи, българомохамедани, турци. Той няма и международна юридическа стойност, тъй като по същество отменя мандата на по-висока инстанция (орган) — Лигата на нациите, решенията на Парижката мирна конференция. Българското правителство остро реагира срещу този произвол, но напразно. Англия и Франция одобряват решението и предлагат Гърция да окупира със своите войски двете области след изтеглянето на съюзническите окупационни сили. Гърците настаняват и свой административен апарат.

Гръцкото правителство подхожда твърде целенасочено към окупацията на Тракия. От самото начало то се стреми да изгони местното българско и турско население и да засели възможно най-бързо гръцки колонисти. На тази основа по-късно се постига сближение между местното българско и турско население. Организиран се единни действия за самозащита, а по-късно се създава Българо-турска тракийска вътрешна революционна организация.

На Севърската конференция (2 август 1920 г.) Великите сили слагат край на междусъюзническата окупация на Тракия. Цари-

градското турско правителство подписва мирен договор със Съглашението, а Гърция получава потвърждение да завладее цяла Тракия. Българското правителство отново не е поканено да присъства. Направени са и съществени изменения на чл. 48 от Ньойския договор. Правата на Главните съюзени и сдружени сили се прехвърлят на Гърция, в това число и задълженията им относно икономическите излази на България на Бяло море. България не е съгласна с тази нова постановка и остро реагира. Същевременно обаче ангорското турско правителство на Кемал Ататюрк отказва да ратифицира Севърския договор и всички негови постановки остават на книга.

Поради тези причини преговорите по тракийския въпрос и неговото окончателно решение продължават още 3 години. Междувременно започва война на Турция с Гърция в Мала Азия. Гръцките войски са разгромени и са принудени бързо да напуснат малоазийските територии. Всичко това рефлектира върху мирните преговори, свързани със съдбата на Тракия, и върху позицията на българското правителство и на Тракийската организация.

Вместо искане за присъединяване на Тракия към България на преден план отново излиза въпросът за нейната автономия.

Така на конференцията в Генуа (Италия) през 1922 г. и последвалата конференция в Лозана (Швейцария) през 1922–1923 г. българската делегация и Ал. Стамболийски излизат с нова платформа по националния (тракийския) въпрос, която включва:

1. Автономия на цяла Тракия в съответствие с волята на местното население — както на българите, така и на турците, евреите и арменците, живеещи в тази област;
2. Завръщане на всички български бежанци по родните им места и осигуряване на поминъка им там под контрола на ОН;
3. Повдигане на въпроса за плебисцит в Тракия, предвиден от мирните договори, при благоприятна възможност;
4. Създаване на неутрална зона по р. Марица от Одрин до устието ѝ;
5. Демилитаризиране на граничната област;
6. Създаване на неутрална зона за излаз на България на Бяло море и Дедеагач²².

Предполага се, че тази платформа може да предизвика пълно одобрение на участниците в конференцията, тъй като ще спомогне за изглаждане на противоречията между балканските държави (България, Гърция, Турция) и гарантира мира в региона и на Балканите. Същевременно се изпълняват и решенията на Парижката мирна конференция за осигуряване на икономически излаз на Егейско море.

Тъй като в Генуа през 1922 г. представителят на България не получава думата, то Ал. Стамболийски предлага на председателя на конференцията две писмени изложения: за защита на малцинствата в окупираните български земи и за статута на Тракия. Отново се изтъква, че отнемането на Тракия съгласно Ньойския договор е смъртоносно за България, и затова българската страна така настоячиво се бори за излаз на Бяло море.

Доколкото конференцията в Генуа не взема предвид българските предложения, същите са направени на Лозанската конференция. Тук българската делегация е допусната в комисията по териториалните въпроси. Това дава възможност на Стамболийски да се изкаже на две заседания. Според него за България най-важни са въпросите за: 1. Излаза на Егейско море; 2. Съдбата на бежанците от двете Тракии; 3. Съдбата на малцинствата в двете Тракии; 4. Нашата сигурност като обезоръжена страна при новосъздаденото положение; 5. Режима на Проливите²³.

Ал. Стамболийски не пропуска да подчертае, че цяла Тракия е призната за българска с два международни документа — Лондонския и Букурещкия договор от 1913 г. Но щом съгласно Цариградския договор от 1913 г. България се е съгласила с турската реокупация на Източна Тракия, а с ревизирания Севърски договор тя отново се връща на Турция, още по-наложително е Западна Тракия да се върне на България.

В края на 1922 г. в Лозана пристига и делегация на Тракийската организация: Димитър Попниколов и д-р Петър Тончев, членове на Върховния изпълнителен комитет на дружество „Тракия“. На 2 януари тракийската делегация поставя въпроса за завръщането на българските бежанци в Източна Тракия. Това предизвиква силна съпротива на турските представители в комисията за малцинствата. Те заявяват, че този въпрос категорично е решен в Цариградския договор.

На същата дата тракийската делегация е приета от лорд Кързон, английски външен министър, председател на комисията по малцинствата. Пред него са формулирани две основни искания: 1. Тракия да се въздигне като автономна държава под покровителството на ОН или на някоя от Великите сили; 2. Да се осигурят на българите в Тракия всички граждански и политически права, с каквито се ползват всички граждани на съвременните европейски държави.

Лозанският договор в крайна сметка е победа само за гърците и турците. За покровителство на българските малцинства не се предвиждат никакви клаузи. Ето защо на 31 януари 1923 г. тракий-

ската делегация връчва на конференцията писмо-протест със заявление, че тракийският въпрос стои открит, той не е решен в Лозана. Но тракийци живеят с надеждата за по-добро бъдеще, тъй като несправедливите и неестествени договори рано или късно рухват²⁴.

На 26 януари 1923 г. българската делегация получава окончателния проект за български излаз на Бяло море. Съгласно него Гърция се задължава да отстъпи срещу наем за срок от 99 години на брега на Егейско море между Дедеагач и Макри една територия с 3 км дължина и 1 км дълбочина от брега. В административно отношение тази територия ще се смята българска и чиновниците и редът ще се осигуряват от българското правителство, то ще обезщети и частните имоти. Построяването на пристанището се организира със средства на българското правителство. То се обявява за международно под международен контрол²⁵.

Предложението е разгледано от българската делегация и е отхвърлено като неуместно. То не отговаря на българските национални интереси. България трябва да вложи огромни средства за едно пристанище извън нейните граници, а жп линията, която ще свързва пристанището с България, също ще преминава през чужда територия.

Преди да напусне Лозана, българската делегация отправя обширна нота до всички чужди делегации и изказва своите съжаления за крайните резултати от конференцията. Убедително са изложени и съображенията, поради които не е съгласна с взетите решения.

Паралелно с външнополитическата дейност тракийският въпрос оживено се обсъжда и в структурите на тракийското движение в страната. На Четвъртия събор (1920) в новоприетия устав се записва: „Организацията „Одринска Тракия“, предвид променената обстановка, се преименува в дружество „Тракия“, което обхваща вече тракийските българи от двете области: Източна и Западна. Като постоянна цел дружеството си поставя: а) да поддържа духовното единство и националната солидарност между българите в Тракия и техните сънародници в Царството; б) да организира духовното и материалното подпомагане на българите в поробена Тракия; в) да работи за придобиване на политическа независимост на Тракия²⁶.

Както българската общественост като цяло, така и особено тракийските българи следят с неотслабващ интерес заседанията на международните конференции, на които се разглежда тракийският въпрос. Изпращат се много жалби и петиции до Великите сили и САЩ с молба за най-справедливо решаване на въпроса за Тракия. Например в резолюцията по политическото положение на Петия редовен събор (1921) се декларира: „Идеята за интернационализи-

рането на Източна и Западна Тракия и поставянето ѝ под покровителството на ОН е най-целесъобразното решение за момента; Връщането на бежанците по техните селища и при техните имоти да бъде в основата на всяко действие, свързано с Тракия; Конвенцията за малцинствата да се изпълнява не от съответните правителства, а от специални органи на ОН²⁷.

Същевременно в печатния орган на Тракийската организация излизат много материали по актуалните тракийски проблеми. Например в статия на проф. Д. Михалчев със заглавие „Тракия отново на сцената“ се сочи: „Гърците се настаниха в Тракия: а) защото политиката на Англия налагаше да бъдат балканските славяни далеч от Беломорския бряг; б) защото Венизелос съумя да внуши на Съглашението, че в началото на 1920 г. свежата гръцка армия е единствената сила, способна да наложи на турците определения за тях в Севър и закръглен в Сан Ремо мир.

Сега нещата се измениха и единственото решение е: интернационализацията на Тракия и поставянето ѝ под управлението на ОН. За нас няма място за песимизъм. Може утре да не успеем, но в друг ден ще успеем сигурно²⁸.

В бр. 4 от 11 март на в. „Тракия“ е публикувана молба на Тракийския върховен комитет до Лондонската конференция на представители от Англия, Франция и Италия (21 февруари 1921 г.) за разглеждане въпроса за Тракия. Посочва се, че в областта отдавна живее българско население, че през 1903 г. то въстава против турското робство, а през 1913 г. е насилствено изгонено и около 200 000 души изгнаници живеят в неопишуема мизерия. Техните движими и недвижими имоти са заграбени от турците. През 1920 г. след окупацията на Тракия се прибавя нова вълна от бежанци, но те са вече от Западна Тракия.

В молбата се настоява да бъде ревизирано решението в полза на българското население²⁹.

На следващите тракийски събори неизменно се поставя въпросът за поробените тракийски земи. Така на Осмия редовен събор (1924) основно изложение прави Димитър Попниколов, който обосновава следната позиция:

1. Да се приеме лозунгът-искане за обособяването на целокупна Тракия в автономна държава под покровителството на Обществото на народите. Осъществяването на този лозунг би задоволило интересите на местното население независимо от етническите различия и на Великите сили. Това би премахнало съперничеството и поводите за нови войни, още повече че отговаря и на чл. 48 от Ньойския договор за излаз на България на Бяло море.

2. Това ще парира всякакви опити за подялбата на Тракия, както и за предоставянето на отделно пристанище (Дедеагач или Кава-ла) за временно ползване от България. Излазът през чужди територии (гръцки) е неприемлив за България, докато през автономна Тракия това би могло да се постигне.

3. Подобно решение на тракийския въпрос ще доведе до реално приложение на Женевската конвенция от 29 септември 1924 г. между Гърция и България относно покровителство на малцинствата. Защото гърците принуждават българските граждани да подават молба за доброволно изселване, но всъщност ги изгонват от родните им места³⁰.

В тази връзка можем да споменем, че в някои документи на Коминтерна след 1924 г., когато се разглежда по-обстойно македонският въпрос, се хвърлят мостове и към тракийските българи. Препоръчва се например да се води борба за обособяване на независима тракийска република в рамките на Балканската комунистическа федерация³¹.

Такава постановка обаче не се възприема никога нито от тракийската организация като цяло, нито от съпътстващата я Вътрешна тракийска революционна организация, а по-късно и от Комитета за свободата на Тракия.

В поредицата от събори на Тракийската организация, на които твърдо се защитават националните интереси на тракийските българи, особено място заема Десетият извънреден събор (16 май 1926 г.). Той се провежда, за да протестира и да не допусне ратифицирането на Ангорския договор от 18 октомври 1925 г. Договорът е напълно неизгоден за България и ощетява материално тракийските българи, изгонени от Източна Тракия по време на Балканските войни и след тях. Той лишава българите от Източна Тракия, Чаталджанско и Мала Азия от възможността да живеят в родните си места и да се ползват от всички материални и морални права. При това имотите на българите стават автоматически собственост на турската държава, въпреки че те са частна собственост и никой не може да се разпорежда с нея без съгласието на собственика. Узаконената размяна на имоти, собственост на доброволно изселилите се от България турци и принудително изгонените българи от турска територия, са далеч несравними нито по обем, нито по качество. А това ощетява многократно не само отделните бежанци, но и българската държава като цяло. Ето защо Десетият извънреден събор апелира: „Нашите права над законните имоти и родни огнища са свещени и неотменими. Никой договор не може да отнеме тези права.

Апелираме да отхвърлите единодушно Ангорския договор и да запазите и интересите на тракийци, на българското племе и честта и достойнството на нацията.³²

За съжаление Народното събрание само с 14 гласа болшинство одобрява Ангорския договор.

В периода след края на Първата световна война сложни политически процеси протичат и на тракийска земя, извън пределите на българската държава. Посочихме, че Великите съглашенски сили много скоро се отказват от решенията в Ньой относно съдбата на Тракия и я предоставят без каквито и да било основания на Гърция. Това на практика се осъществява чрез замяната на съглашенските окупационни войски от гръцки. На 27–28 май 1920 г. гръцки войски части окупираха Западна Тракия, а след два месеца — и Източна Тракия. На тези територии се разполага и съответен гръцки административен апарат.

Димитър Попниколов съобщава, че гръцкият премиер Венизелос в присъствието на междусъюзнически представители телеграфирал на ген. Мазарикис, началник на гръцките окупационни войски: „Действайте смело и бързо, за да се заличи всякакъв спомен, че тази област е била българска.“ И заповедта послушно се изпълнява³³.

Гръцката окупация в Тракия се посреща враждебно не само от българското, но и от турското население.

Наред с международната дейност на българското правителство и на ВИК на Тракийската организация активни мерки в защита на общия национален идеал се предприемат също от българите и в окупираните тракийски земи. Специфичното тук е, че доколкото гръцката окупация еднакво засяга и турското население, първоначално се осъществяват съвместни българо-турски акции. Така след предварителна подготовка на 25 май 1920 г. на височините при с. Химитли, Гюмюрджинско, се провежда съвместен българо-турски конгрес с участието на делегати от почти всички райони на Западна Тракия.

Изградено е правителство на Западна Тракия, в чийто състав са включени 7 турци и 3-ма българи. Правителството се установява в Одрин и излиза с Прокламация за решително отхвърляне на гръцката окупация. Започват да се формират въоръжени чети и отряди от българи и турци³⁴.

Поражението на гръцките войски в Мала Азия усилва съпротивата против гърците в Тракия. В началото на ноември 1922 г. се провежда съвещание на ръководителите на въоръжената борба българи и турци в с. Козаклъ, Кърджалийско, където се поставя началото на Българо-турска вътрешна тракийска революционна орга-

низация (БТВТРО), избран е Централен комитет, а за главен войвода е определен Таньо Николов³⁵. Независимо от всички договорености и съвместни действия твърде важно е да подчертаем, че през цялото време не е преодоляно противоречието между българите и турците относно бъдещето на свободна Тракия. Както вече посочихме, за българската страна бъдещето ясно е декларирано: автономна Тракия, включваща двете части — Западна и Източна, подчинена на ОН (респ. на негов губернатор). За турците обаче остава неизменно: Източна Тракия е неразделна част от Турция независимо от временните решения, а споразумение може да се осъществява само около Западна Тракия.

След решението на Лозанската конференция (1923), което разделя Тракия между Гърция и Турция, турците се отказват от по-нататъшната борба в Западна Тракия. А България не само нищо не получи като територия, но българското правителство сериозно бе предупредено да не подкрепя четническите походи в Западна Тракия.

Настъпва дълъг период — чак до началото на Втората световна война, когато българските правителства изобщо не поставят въпрос за териториални изменения в полза на България. Такива лозунги се издигат от разни вътрешни патриотарски организации (предимно младежки), но без реална тежест и резултати. Такъв застой се отнася отчасти и за тракийското движение, още повече че след преврата на 19 май 1934 г. Тракийската организация е разтурена и забранена.

Междувременно следва да подчертаем, че след окончателното решение на Лозанската конференция Тракийската организация възприе нов лозунг по тракийския въпрос. Тя се отказва от искането за автономия на двете части на Тракия и възприема идейно-политическия лозунг — освобождаване и присъединяване на Тракия (особено на беломорската част) към България.

Това най-ярко се демонстрира от Комитета за свободата на Тракия (КСТ), създаден след разпускането на ВТРО през октомври 1927 г. В неговия устав целта е ясна: „борба докрай за освобождението на поробена Тракия и присъединяването ѝ към България“³⁶.

Това искане все по-настойчиво се поставя и на редовните събори на Тракийската организация. Например на Шестнадесети редовен събор (1931) е приета резолюция, в която се настоява: „България да се бори за коренна ревизия на международните договори, която да даде автономия на Македония и да възвърне на България Източна и Западна Тракия, Западните покрайнини и Южна Добруджа“³⁷.

Този въпрос с още по-голяма сила е поставен от Константин Петканов в неговия реферат „Идеологията на тракийската органи-

зация“, изнесен пред Осемнадесетия редовен тракийски събор (1933). В него се подчертава, че „националните идеали се изграждат от целокупния народ в продължение на много години и с усилията на много поколения... Да зачиташ чуждото не значи да забравяш своето. Внушените идеи от вън поставят чуждите идеи на преден план.“³⁸

Тракийският въпрос става отново актуален за българската държава и съответно за Тракийската организация в началото на Втората световна война. Въпреки че българското правителство обявява, че ще следва политика на мир и неутралитет, неговото вътрешно убеждение е, че националните идеали ще бъдат най-добре осъществени, ако страната се обвърже с хитлеристка Германия и с Тристранния пакт. И тази възможност много скоро му се предлага. Във връзка с планираните бойни действия на Германия на Балканите на 1 януари 1941 г. министър-председателят Богдан Филов е извикан на среща с Хитлер и предупреден, че преминаването на германските войски през България е неизбежно. В резултат на 1 март 1941 г. Филов подписва присъединяването на България към Тристранния пакт³⁹. България се превръща в сателит на Германия и става плацдарм на нейните действия срещу Югославия и Гърция след 6 април 1941 г.

На 8 април 1941 г. Хитлер предлага български войски да окупират завзетите земи в Македония и Тракия, за да се освободят германските части от тези задължения. И въпреки че тези земи са дадени на България за временно администриране, българското правителство бърза да ги приобщи и изравни със старите предели на страната, а цар Борис III е обявен за цар-обединител. Създават се 3 нови области: две в Македония с центрове Скопие и Битоля и една в Беломорска Тракия с център Ксанти.

Общата територия на областта, включваща Източна Македония и островите Тасос и Самотраки, обхваща 14 168 кв. км⁴⁰. Българският народ като цяло, в това число и ръководството на Тракийския научен институт, посреща със задоволство присъединяването на Беломорска Тракия към свободната българска територия. И отново радостта е за кратко. Само след 3 години недалновидната политика на българското правителство изправя страната пред тежка катастрофа.

* * *

В края на Втората световна война и настъпилите революционни преобразувания във вътрешнополитическия живот на страната

дейността на тракийското движение, свързана с националните идеали, се проявява в няколко направления: а) подкрепа на политиката на правителството на Отечествения фронт за участие в заключителния етап на войната и за защита на националните граници срещу евентуални агресивни действия на хитлеристките войски, както и за завършване на военните операции на Балканите и на унгарска територия; б) активна подкрепа на усилията на правителството и на българския народ за най-благоприятни решения на Мирната конференция в Париж за запазване на териториалната цялост, включително Беломорска Тракия; в) разработване на нова платформа на Тракийската организация по националния въпрос; г) приемане на последните два конгресни форума на нова стратегия за бъдещото развитие.

Преди всичко трябва да отхвърлим неверните твърдения на някои политици и историци, че след 9 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт извършило национално предателство, като преждевременно и доброволно напуснало Беломорска Тракия. Историческата истина е съвършено друга.

След обявяването на война от Съветския съюз на България на 5 септември 1944 г. и навлизането на съветските войски в страната Чърчил предприема незабавна среща със Сталин в Москва. В резултат на нови договорености се стига до категоричното становище: примирие с България ще се подпише не по-рано от две седмици след изтеглянето на българските войски от окупираните територии на Гърция и Югославия⁴¹. И действително, Примирието е подписано в Москва на 28 октомври 1944 г.

На Мирната конференция в Париж през 1946 г. Гърция предявява много по-големи териториални претенции към България. На българската правителствена делегация се налага да положи много усилия за подписването на сравнително справедлив мир с Обединените нации победителки, като се оцени по достойнство приносът на България в заключителния етап по разгромя на хитлеристка Германия. Същевременно през цялото време на обсъждането българската делегация пледира за правото на България върху Беломорска Тракия, несправедливо отнета и дадена на Гърция след Първата световна война.

В защита на националните интереси на България активно се изявява и Тракийската организация. За целта се изработва Меморандум, който да бъде връчен на делегациите на Великите сили в Париж. В него отново се излага одисеята на тракийските българи (350 000 души), които през различни исторически етапи са изгонени от родните си места. Тракийският научен институт издава 5 брошу-

ри, в които аргументирано се доказва правото на България над Западна Тракия. Свободна Тракия в границите на България се издига като общобългарски национален идеал. В Париж пристига и специална тракийска делегация от ВИК, която на място да пледира за своите национални права⁴².

Въпреки настойчивите молби и аргументи Западна Тракия не бе присъдена на България. Остана единствената утеха, че не бяха отрязани нови части от българската територия.

В следващите години Тракийската организация никога не е отстъпвала от своята патриотична кауза, но нейните възможности за вътрешни и външнополитически изяви все повече намаляват, за да стигне до нейното официално закриване. Това става с решение на Политбюро на ЦК на БКП от 1 февруари 1977 г. поради изчерпване на основните ѝ задачи⁴³.

Възроденото организирано тракийско движение след 10 ноември 1989 г. обогати съдържанието и формите на националните идеали. Още през април 1991 г. на пленум на ЦИК е приета нова платформа по националния въпрос, чиито параметри се свеждат към следното:

1. Потвърждава се историческата истина, че има български земи и българи извън границите на съвременната българска държава, а стотици хиляди бежанци и техните потомци живеят в България. В настоящия исторически момент не е реалистично да се иска промяна на държавните граници. Но има основание да се настоява за запазване на българското културно-историческо наследство и за осигуряване на свободен достъп на бежанците и техните потомства до родните места на предците им.

2. В Бесарабия, Банат, Южна Украйна и др. живеят стотици хиляди българи, на които съдбата е отредила да бъдат във от своето отечество. Значителна част от тези българи имат тракийски корен, поради което поддържането на българското им самосъзнание е пряко задължение на Тракийската организация.

3. СТДБ поддържа категоричното становище, че нашата страна е еднонационална държава, че в нея не е имало и няма национални малцинства. Съществуващите религиозни и етнокултурни общности са част от българския народ и те се ползват с равни права като всички българи.

4. Съюзът приема, че официален език в България е само българският и това се отнася за всички училища. Изучаването на майчиния език е индивидуално право на всеки гражданин.

5. СТДБ е за развитието на добросъседски отношения с всички народи и държави около нас. Съюзът подкрепя усилията за утвър-

ждаване на общ регионален интерес на всички балкански държави и същевременно за развитието на двустранни отношения с всяка балканска страна⁴⁴.

Основните постановки в платформата са потвърдени на следващите конгреси на Тракийската организация, отразени са и в уставните изменения. По повод готовността на правителството да подпише Рамковата конвенция за националните малцинства на Европейския съюз Централното ръководство на СТДБ на 27 май 1997 г. излиза с Декларация против подписването ѝ. В нея се изтъкват следните съображения: национални малцинства в България не съществуват по смисъла на същността им; по конституция България е еднонационална държава, в която има различни етнически групи; Рамковата конвенция не е подписана от съседни държави като Гърция и Турция и други европейски държави; подписването ѝ ще има тежки последици за някои райони в страната⁴⁵.

Развитието на външнополитическите и социалните процеси в България неизменно налага извода, че Тракийската организация се превръща във водеща обществено-патриотична и независима сила. Тя е последователен защитник на българщината, а целта ѝ е приобщаването на всички българи към майка България, в това число и на българомохамеданите в Турция и Гърция. Те всъщност са тракийски и родопски българи, насилствено ислямизирани в миналото, но запазили своя език и принадлежност към българската народност.

Важен етап в по-нататъшното обогатяване и осъвременяване на българския национален идеал за тракийци настъпва след решението на XXII конгрес на Тракийската организация (20 май 2006 г.). На него се приема новата стратегия, свързана с интеграцията на Тракия в рамките на Европейския съюз, със създаването и развитието на Еврорегион Тракия. Същевременно девизът „Тракия без граници“ получава свършено реалистична обосновка. Преди десетилетие тази постановка се възприемаше до голяма степен утопично, но днес, в условията на интеграционните процеси в Европа, тя като историческа перспектива е напълно осъществима. За такова развитие способстват редица обективни условия:

1. Стратегическото местоположение на регион Тракия за трансгранично сътрудничество между България, Гърция и Турция и особено транспортната значимост на областта.

2. Благоприятната природо-географска характеристика на областта, човешките ресурси и социалната инфраструктура.

3. Наличието на оптимални предпоставки за икономическото развитие на региона: селско стопанство, индустрия, туризъм.

4. Установяването на трайно доверие, сътрудничество и съжи-

телство между трите съседни държави, премахване на граничните препятствия и създаване на условия за свободно движение на хора и капитали, идеи и култура, търговия и туризъм.

5. Тракийските българи ще имат възможността да се завърнат и да живеят по родните земи на своите бащи и деди в Източна и Западна Тракия.

Това ще допринесе за възраждането на българщината в тези тракийски земи, за интеграция в Тракия и с България в името на българските национални идеали⁴⁶.

Едновременно ще се развива и осъвременява и тракийското движение в България, като постепенно ще прераства в общонационално тракийско движение. А това по-конкретно ще означава:

— защита, отстояване и популяризиране на българската национална кауза за Тракия;

— защита и отстояване правата на тракийските бежанци и техните потомци;

— съхраняване на историческата истина за Тракия; развитие на тракийската духовност; опазване на тракийското наследство.

* * *

В заключение ще подчертаем, че един от приоритетите на Тракийската организация е защитата на българщината не само в страната, но и в чужбина. Тракийци никога не са изразявали претенции за тракийска нация, тракийски език и тракийска държава и винаги са защитавали единството на българската нация, на православната вяра и благоденствието на българския народ. В този смисъл имаме основание да твърдим, че тракийският въпрос жизнено се преплита с българската национална идентичност. Националните идеали и интереси на тракийците и тяхната историческа памет винаги са били подчинени на борбата за освобождение и обединение на майката родина.

БЕЛЕЖКИ

¹ Българските национализми и европейската интеграция. С., 2006, 23—25, 102—103.

² Странджа, № 5, 28 юни 1896, Варна.

³ Пак там, № 1, 25 май 1896.

⁴ Пак там, № 8, 25 юли 1896.

⁵ Пак там, № 12, 24 авг. 1896.

⁶ Пак там, № 28, 12 ян. 1897.

⁷ Пак там, № 34, 1 март 1897.

⁸ Пак там, № 9, 1 ян. 1898.

⁹ Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878—1903. С., 1979, с. 130.

¹⁰ Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 166.

¹¹ НА—БАН, XVIII, ф. 6, а.е. 654, л. 64.

¹² Пак там, л. 69.

¹³ Тошев, А. Балканските войни. Т. 2. С., 1931, 484—487.

¹⁴ Българска военна история. Т. 3. С., 1984, 58—59.

¹⁵ Д-р Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878—1925. Т. 2. С., 1926, 74—76.

¹⁶ Българска военна история, т. 3.

¹⁷ Централен военен архив (ЦВА), ф. 23, оп. 2, а.е. 372, л. 52.

¹⁸ Д-р Кесяков, Б. Принос..., 38—39.

¹⁹ Българската делегация за мира. Документи по договора за мир в Ньой. С., 1919, с. 8, 9.

²⁰ Пак там, док. № 73.

²¹ Д-р Кесяков, Б. Цит. съч., 83—84.

²² Косатев, Т. Тракийският въпрос във външната политика на България (1919—1923). С., 1996, с. 122.

²³ Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана. — Във: В чест на академик Хр. Христов, по случай 60 години от рождението му. С., 1976, с. 325.

²⁴ Алтънов, Ив. Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България. С., 1926, 224—226.

²⁵ Пак там, 340—341.

²⁶ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 637, оп. 1, а.е. 13, л. 1—2.

²⁷ НА—БАН, ТР, ф. 1, оп. 1, а.е. 19, л. 70—71.

²⁸ Тракия, № 1, 14 ян. 1920.

²⁹ Пак там, № 4, 11 март 1921.

³⁰ Пак там, № 113, 26 септ. 1924.

³¹ БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917—1946). Т. 1. С., 1998, с. 255.

³² Тракия, № 198, 20 май 1926.

³³ Попников, Д. Българите от Тракия и спогодбите на България с Гърция и Турция. С., 1928, 7—8.

³⁴ Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия 1919—1934. С., 1988, 56—57.

³⁵ Пак там, с. 102.

³⁶ НА—БАН, ТСХVIII, ф. 26, а.е. 14, л. 180.

³⁷ Пак там, ф. 1, оп. 1, а.е. 13.

³⁸ Тракийски сборник. Кн. 4. 1933, с. 23.

³⁹ Филлов, Б. Дневник. С., 1999, 219—220.

⁴⁰ История на българите. Т. 4. С., 2003, с. 477.

⁴¹ ЦДА, ф. 159, оп. 7, а.е. 18, л. 9—10.

⁴² Филчев, Ив. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. С., 2007, 278—279.

⁴³ ЦДА, ф. 159, оп. 9, а.е. 3, л. 1—2.

⁴⁴ Пак там, а.е. 7, л. 76.

⁴⁵ Пак там, а.е. 18, л. 49—50.

⁴⁶ Интеграция на Тракия в рамките на Европейския съюз. Създаване и развитие на Еврорегион Тракия. Брошура. С., 2006, 57—60.

КАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА, ТРАКИЙСКИТЕ УНИАТИ И БАЛКАНСКАТА ВОЙНА (1912–1913)

Ст.н.с. I ст. д.и.н. СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ
Институт по балканистика при БАН

Балканската война заварва българската общност в Одринска Тракия с приблизително същото църковно-административно устройство, каквото получава през 1883 г. след Берлинския конгрес. Тогава за българите католици от източен или славянски обред, или просто униатите, както по-често се назовават в литературата, се създава отделна епархия с ранг на апостолически викариат. Тракийският викариат със седалище в Одрин се управлява от епископ Михаил Петков (1850–1921), родом от същия град. Присъствието на униатски епископ в Одрин в последната четвърт на XIX и първото десетилетие на XX в. е от значение не само за католиците от източен обред, но и за българското национално дело въобще, тъй като чак до Младотурската революция (1908) Цариградската патриаршия и Високата порта не позволяват на Българската екзархия да се сдобие с владишки берат за този град. Това поставя българското културно-национално дело в неравностойно положение спрямо домогванията на гръцката пропаганда, която успява да удържи здрави позиции във вилаетския център, а съответно и в региона. Този йерархично-каноничен дефицит на екзархийското църковно-училищно дело в борбата му срещу елинизма е компенсиран с присъствието на униатските епископи — българи по националност и стремления.

В Одринска Тракия българите униати са съсредоточени в Одрин, Малко Търново и още 7 села: Мустракли, Дервиштепе и Акбунар, Одринско; Каяджик, Димотишко; Покрован, Ивайловградско; Елягюню и Лизгар, Кешанско. Униати има в няколко други села, но поради малочислеността си те не са организирани в самостоятелни енории, а са част от съставната енория на с. Акбунар. С изключение на с. Покрован във всички останали селища униатите живеят смесе-

ни със своите екзархийски сънародници, но това не създава проблеми нито на едните, нито на другите. Общо в диоцеза на Тракийския викариат се наброяват 12 енории и 31 свещеници, от които 6 успенци и 5 възкресенци, минали в източния обред¹.

Като най-голям просветно-религиозен център на униатството в Тракия изпква Одрин, въпреки че българите католици там са малочислени от която и да е от селските енории. За сметка на това в града има 4 униатски храма: „Св. пророк Илия“, катедрална църква на епископ Михаил Петков в квартала Киришхане, „Св. Димитър“ в квартала Каик, „Св. св. Кирил и Методий“ на възкресенците в квартала Кале и „Св. св. Петър и Павел“ на възкресенците в предградието Караагач. Още по-голяма тежест на българската униатска общност придават католическите учебни заведения и просветната дейност, в която главна роля играят религиозните мисионерски общества (ордени) на възкресенците и успенците².

Возкресенците поддържат в Одрин известната Българо-католическа гимназия, призната за средно учебно заведение от Министерството на народното просвещение в София. Директор на гимназията и настоятел на възкресенците по това време е Станислав Грич (от 1911 г.). След големия пожар през 1905 г. заради него се пропускат две учебни години, гимназията прехвърля апогея на своята слава и бавно поема по пътя на залеза. Въпреки това за град като Одрин тя продължава да грее с европейски блясък. Учебното заведение действа с пълен пансион, поддържа модерно европейско преподаване с отлична езикова подготовка, разполага с физическа и химическа лаборатория, с практически работилници и театрален салон, гордее се с оркестър, ръководен от известния в българската музикална култура унгарски диригент Михайл Шафрани, има също своя печатница и дори ученическо списание „Мисъл“, списвано и редактирано от самите ученици. Само в периода 1903–1912 г. в гимназията учат 682 младежи, повечето от които са от Одринска Тракия и Македония, но също и от България. Преподавателският персонал се състои от 12 до 14 учители — свещеници и миряни. Възкресенците поддържат в Одрин и духовна семинария за подготовка на униатски свещеници, асоциирана към гимназията³.

Свой колеж, духовна семинария и храм в Одрин имат и успенците, настанени в предградието Караагач. Колежът „Св. Василий“ съществува от 1897 г. и в навечерието на войната има около 160 ученици. Оттогава датира и униатската семинария с около 30 семинаристи. Възпитаниците и на двете учебни заведения, в голямата си част българи, освен общообразователна и богословска подготовка получават и отлични познания по френски език и култура⁴.

От 1881 г. в квартал Стамболйолу съществува и действа педагогически лицей „Мария Лурдска“, поддържан от Загребската провинция на обществото „Сестри на милосърдието на св. Викентий от Пола“. Учебното заведение се развива до пълна гимназия и се утвърждава като едно от елитните девически училища не само в града, но и в цяла Одринска Тракия. Структурирано е в 4 степени — 4 начални отделения, 4 общообразователни прогимназиални класа и 3 педагогически гимназиални класа. Преподаването е главно на немски език, а като втори чужд език в по-горните класове се изучава френски. Учениците от български произход изучават още български език и литература, а тези, които са от православно вероизповедание, учат и вероучението на родния си език. Предназначението на учебното заведение е да подготвя учителски кадри и затова в гимназиалните класове са застъпени различни педагогически дисциплини — възпитание, дидактика, методика и история на педагогиката.

През учебната 1911—1912 г. в педагогическия лицей „Мария Лурдска“ учат 202 девойки, от които 70 българки от Царство България и Одринския вилает, а останалите гъркини, еврейки, арменки, туркини и др. Учениците в трите гимназиални класа са 38, от които 28 българки (25 от България, 3 от Османската империя). В прогимназиалните класове има 72 ученички, от които 30 българки (15 от България и 15 от Османската империя). Преподавателското тяло се състои от 12 монахини, предимно хърватки, и две цивилни лица — учителка и учител. В навечерието на Балканската война управителка на лицей е Мария Йозефа, а секретарка Текла Делач, и двете хърватки. На 18 май 1912 г. те изпращат изложение до българското консулство в Одрин, с което дават подробни сведения за структурата, програмата и персонала на девическия педагогически лицей „Мария Лурдска“ и молят за ходатайство пред министерството на народното просвещение в София за признаването му като пълно средно учебно заведение според българското законодателство. Избухналата няколко месеца по-късно Балканска война не позволява това да стане факт⁵.

Просветното дело на католиците в Одрин се допълва от 2 основни училища — „Св. Елена“ за момичета, поддържано от облатките успенки, и друго за момчета, ръководено от възкресенците⁶.

Следователно, макар и малобройни като население, българите униати в административния център на Одринска Тракия имат внушително присъствие като религиозни и просветни институции, а това е от полза за българското национално дело в града и региона. Само по този начин наличието на 8 гръцки църкви в Одрин се уравновесява от 4 екзархийски и 4 униатски храма, а субсидиите на бъл-

гарската държава за първите и подкрепата на мисионерските общества за вторите поддържат такова равнище на просветните учреждения, каквото за гърците се оказва непосилно. Само взето в своята съвкупност, просветно-религиозното дело на българите — православни и католици, респективно екзархисти или униати — е в състояние да противостои на елинизма и културно да оправдае политическите стремежи на България към Одрин. Защото поотделно това не е по силите нито на едните, нито на другите. Везната натежава още повече в българска полза и поради наличието на 4 западнообредни католически храма в града, чието духовенство и енорияши, сред които и консулският персонал на европейските католически държави, клонят духовно и емоционално към униатите, а следователно и в полза на българската национална кауза.

Извън духовния и административен център на Тракийския викариат църковно-училищното дело на българите униати е най-добре представено в Малко Търново. Там по това време има една католическа прогимназия и 2 начални училища за момчета и момичета. Източнокатолическата енория „Св. св. Петър и Павел“ в града се администрира от възкресенците. До 1907 г. тук действа и женският клон на възкресенците, заместен от Загребските милосърдни сестри. Те основават девическо начално и основно училище, поддържат детска градина и организират училищни курсове за възрастни. Тук, както и в Одрин, милосърдните сестри отварят амбулатория и аптека и се грижат за здравно-медицинската просвета на своите възпитанички и техните родители⁷.

Във всички други енории в Одринска Тракия българите униати разполагат със своя църква и училище. С изключение на Мустракли, което е мисия на успенците, и Акбунар, което се администрира от възкресенците, останалите са под непосредственото управление на епископ Михаил Петков. От 1907 г. той от своя страна се намира под юрисдикцията на архиепископ Михаил Мирев (1859—1923), определен тогава за духовен и граждански началник (милетбаши) на цялата българоуниатска общност в Османската империя, т.е. на тракийските и на македонските униати (последните са организирани в собствена епархия — Македонски викариат със седалище в Солун, управляван от епископ Епифаний Шанов, родом от Казанлък). Архиепископ Михаил Мирев, възпитаник на Българо-католическата гимназия на възкресенците в Одрин и бивш енорийски свещеник на селата Топузларе (дн. с. Зорница) и Доврукли (дн. с. Правдино), Ямболско, е роден в пределите на българската държава. Може би по тази причина Високата порта дълго бави издаването на берата, който трябва да признае и да легитимира неговите права. Това обаче

става едва през 1909 г., след Младотурската революция, когато властите за кратко смекчават политиката си към българите в Османската империя⁸.

Българите униати в Одринска Тракия са твърде малобройни в сравнение със своите екзархийски сънародници. Според обширен поверителен доклад на Екзарх Йосиф до Министерството на външните работи и изповеданията в София от лятото на 1903 г. техният брой възлиза на 1770 души с 295 къщи⁹. Прави впечатление, че Екзарх Йосиф не е преброил нито един униат в Одрин. Една доста подробна статистика на френските успенци от 1912 г. пък сочи 3690 униати в диоцеза на Тракийския викариат¹⁰.

Униатите в Одринска Тракия, както впрочем и в Македония, наистина не са значителна статистическа величина на фона на екзархийските си сънародници, но също като тях имат ясно съзнание за своята национална принадлежност и изострено чувство за съпричастност към общонационалните идеали. Затова те се включват активно в борбите за национално освобождение и обединение. Още от самото начало на българското националноосвободително движение представители на македонските и тракийските униати навлизат в организационните структури на Вътрешната македоно-одринска организация (ВМОРО) и Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК). Един от най-известните тракийски униати на революционното поприще е Стойчо Гаруфалов от Малко Търново — офицер от българската армия и активен деец на Тайните офицерски братства. Като цяло униатското духовенство симпатизира на македоно-одринската борба, а някои свещеници оказват и конкретно съдействие. От тази категория са униатският свещеник в Малко Търново Константин Кертев и неговият колега в Покрован Иван Бонев. Последният дори прекарва няколко месеца в Одринския затвор след Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Не правят изключение и представителите на мисионерските ордени, действащи сред българите в Османската империя. В това отношение най-ярък е случаят с одринските възкресенци, които в навечерието на Балканската война извършват ценни услуги в полза на българското военно разузнаване. С тяхно знание, разрешение и съдействие вторите секретари на Българското търговско агентство в Одрин (след 1908 г. — консулство), които всъщност са офицери на действителна служба в българската армия, често се включват в ученическите екскурзии из околностите, за да снимат скици и планове на турските отбранителни съоръжения¹¹.

При такова ясно осъзнато и открито изповядвано българско национално съзнание от страна на тракийските униати и при искре-

ните българофилски чувства на чуждите католически мисионери не е нито странно, а още по-малко случайно, че повечето от представителите на Католическата църква в България посрещат обявяването на Балканската война през есента на 1912 г. със същия ентузиазъм и надежда, както и целия български народ.

* * *

На 5 октомври 1912 г. цар Фердинанд се обръща с манифест към българския народ, за да му съобщи дългоочакваната вест: войната с Турция започва! Краткият текст е максимално наситен с християнски чувства и религиозна лексика — провидение, благодат, християни, еднородци, едновърци, свещен дълг и пр. и пр. — та да може и най-необразованият поданик да разбере, че не става въпрос за обикновена война между обикновени противници, а за война между религии, религиозна война, „борба на кръста против полумесеца“, както просто и ясно е казано в документа¹².

Религиозният патос на манифеста съвпада с преобладаващите обществени нагласи и очаквания в България. Колкото преднамерено, толкова и спонтанно образът на войната се изгражда като кръстоносен поход на обединеното балканско християнско войнство за освобождаване на поробените християни и поруганите християнски светини от мюсюлманите. Невероятният поход на българските войски в Тракия и първите победи на съюзниците само подсилват религиозния патос, обладал целия български печат и в най-голяма степен „Църковен вестник“. Редакторите и сътрудниците на синодалния официоз възприемат безрезервно кръстоносната идея на Фердинанд и правят много за нейното доразвиване и интерпретиране. „Балканският кръстоносен поход продължава“ — това е най-краткото, но същевременно и най-точното резюме, което може да се направи на съдържането на „Църковен вестник“, както впрочем и на целия български печат през следващите шест месеца¹³.

Религиозната еуфория и патриотичното опиянение не подминават и католиците в България. Дори най-ярките представители на техния интелектуален елит — френските успенци — вярват в кръстоносната идея толкова убедено и чистосърдечно, колкото последният православен поп в най-затътеното българско селце. Красноречиво свидетелство за това са писмата, дневниците и другите документи на успенците от онова време. Заслужава да се открият писмата на Жерве Кенар, тогава директор на Католическия колеж „Св. Августин“ в Пловдив, изпращани до неговите духовни началници или до висши служители във Ватикана. От своя пост, който му осигурява

връзки с успенците в Одрин и следователно добър поглед върху събитията в Одринска Тракия, той чистосърдечно приема настъплението на българската войска като кръстоносен поход. Още по-забележително е, че този френски католик нарича източноправославните българи „нашите кръстоносци“! Ентусиазмът на Жерве Кенар не е плод на мимолетно настроение или на моментна конюнктура. Той има сериозни основания в миналия опит и в бъдещите проекти на неговия орден по отношение на България и Балканите.

Не е тайна за изследователите, че българите са любимци на френските успенци. Закономерно или не, на Балканите те стават фаворити на този влиятелен религиозен орден, предпочитани от него пред другите нации на полуострова. Достатъчно е да се прелисти неговото списание „Echos d'Orient“, издавано в Цариград (Кадъкьой) от 1897 г. Това списание за богословие, каноническо право, литургия, история, археология и география на Изтока било е изключително популярно и авторитетно сред църковните и научните среди на Запад. В четиринайсетте годишнини от появата на списанието до навечерието на Балканската война (1897—1911) по неговите страници са публикувани 13 големи статии на българска тематика и 11 по-кратки споменавания в хрониката. За сравнение може да се посочи, че на Гърция са отделени само 2 статии и 8 хроники, на Румъния — 5 статии и 11 хроники, а на Сърбия — 9 публикации и 9 хроники (при това някои от тях по т. нар. „Фирмилианов въпрос“, явно интерпретиран в българска полза). Такава е пропорцията и в другите издания на успенците, а те се славят като едни от най-ревностните привърженици за използването на печата в служба на църквата¹⁴.

Балканската война през 1912 г. съвпада с важен юбилей — 50-годишнината от началото на тяхната мисионерска дейност на Изток и в частност сред българите. Това ги задължава не само да направят равностойна на постигнатото, но и да хвърлят поглед към бъдещето. И в двата случая френските успенци имат всички основания да са доволни. За половин век те съумяват да се наложат като най-авторитетната и влиятелна католическа институция в България със силни позиции сред различните социални слоеве и най-вече сред политическия елит. Перспективите за развитие също са повече от обнадеждаващи, особено след очакваното присъединяване на Одрин и на по-голямата част от Източна Тракия към България. От този извор на вдъхновение черпи своя ентусиазъм и директорът на колежа „Св. Августин“ Жерве Кенар.

Първото писмо на Жерве Кенар (или поне първото, което е съхранено в достъпните архиви) носи дата 2 ноември 1912 г. и е адре-

сирано до монсеньор Бенини във Ватикана, секретар на папа Пий Х. Причината, която го кара да пише на този адрес, е желанието му да коригира политиката на Св. Престол по отношение на Балканската война, което му се струва несъвсем адекватно на настроенията на Балканите и на интересите на Католическата църква¹⁵.

Жерве Кенар има известни основания за подобна оценка. По повод избухването на Балканската война водачът на австрийската Католическа християнсоциална партия Браухер публично и официално заявява, че не знае кое му е по-близко — православието или ислямът. Няколко дни по-късно във виенския „Neues Wiener Tagblatt“ се появява статия на едно „римокатолическо духовно лице“, което изказва предположение, че победата на християнските съюзници щяла да затрудни католическото дело на Балканите, тъй като православните държави винаги са му създавали спънки, докато Османската империя го е гледала благосклонно. Внушението на автора е, че Св. Престол е заинтересован от съхраняването на политическото статукво¹⁶.

Тази публикация предизвиква остра реакция в България, където пръв реагира „Църковен вестник“. Точно по този повод директорът на пловдивския колеж прави страстна пledoария в защита на Балканския съюз и на неговата справедлива кауза. На първо място Жерве Кенар се стреми да убеди папския секретар, че Св. Престол, който от векове е проповядвал за кръстоносни походи срещу исляма, задължително трябва да засвидетелства симпатия към страните от Балканския съюз, било под формата на някакво отличие за техните владетели, било като помощ за ранените войници или за сираците след войната. После изтъква необятните възможности за дейност, която предоставят балканските страни, подкрепени с половинвековния мисионерски опит на неговата конгрегация. Най-важният аргумент на Жерве Кенар в стремежа му да повлияе върху официалната позиция на Ватикана по отношение на Балканската война е хипотетичната възможност България да се откъсне от Православния изток и да се приобщи към Католическия запад.

Писмото точно документира надеждите, които успенците възлагат на победоносния изход на войната за осъществяване на тяхната заветна цел — „възвръщането“ на българския народ в лоното на Католическата църква. Авторът твърди, че мечтата на цар Фердинанд е да възстанови религиозното единство между православието и католицизма и че няколко пъти българският монарх лично му е споделял това. „Няма друго спасение на България освен връщането към Рим“ — цитира той като доказателство думите на Фердинанд. Според преценката на Жерве Кенар религиозните чувства на монарха

след войната ще се превърнат в официална политика на държавата. От една страна, българският цар желае да бъде славянин, за да избяга от латинизма и германизма на Австрия, а, от друга, се стреми да остане католик, за да се изтръгне от прегръдката на Русия. В съчетанието на двете тенденции френският успенец вижда пътя, който ще изведе България до мястото на лидер в една вероятна и възможна според него южнославянска конфедерация. Като доказателство авторът припомня склонността на българските владетели още от времето на папа Николай I и епископ Формоза да се обръщат към Рим, за да се укрепят на трона или да си осигурят независимост. „Ако политиката може отново да се доведе до официална уния, работата на мисионерите трябва бързо да преобрази религиозния живот. Струва ми се впрочем, че в този момент трябва да се покровителстват и привлекат нациите на Балканите“ — завършва своя любопитен геополитически анализ авторът на писмото¹⁷.

Еуфорията от триумфалния поход на „нашите кръстоносци“ се пренася и в проектите за следвоенната реорганизация на Католическата църква в новата, териториално уголемена и политически прославена България. Тогава тази своеобразна „Велика България“ на френските успенци, макар и за кратко, действително става факт, а католическото присъствие в нея наистина изглежда внушително. Според една статистика, изготвена в пловдивския колеж „Св. Августин“ най-вероятно от самия Жерве Кенар, във военновременните граници на българската държава — т. е. в старите предели плюс зоните на фактическата окупация в Македония и Тракия — тогава има 5-има епископи, 119 свещеници, 81 енории и 49 146 католици от двата обряда. Приносът на Католическата църква в просветната сфера се изразява в 10 девически и 7 мъжки колежа, 2 основни училища и 38 начални енорийски училища с общо 350 учители и 7400 ученици, а този в социалната сфера — с 4 сиропиталища и 5 болници. Това присъствие се крепи на 15 религиозни общности с представители на почти всички европейски нации, но с преобладаващо френско влияние¹⁸.

Погледната от този зрителен ъгъл, който успенците съвсем съзнателно и преднамерено налагат, България наистина изглежда най-католическата от всички православни държави на Балканите, най-отворена към Европа и с най-големи перспективи за разширяване на френското културно, респективно политическо влияние. Нито в Гърция, нито в Сърбия, нито в Румъния по това време има такова значително присъствие на Католическата църква и в нито една от трите държави чуждите ордени и конгрегации не се ползват с такава религиозна свобода, каквато предлага България. Всъщност точ-

но тази теза развива Жерве Кенар и в обширна статия във влиятелния (и до днес) френски католически вестник „La Croix“, озаглавена „Българското правителство и католическата религия“. Тя идва да отговори на някои опасения във френския печат за съдбата на католиците в България и категорично заявява, че в България цари религиозна свобода и нищо не застрашава католиците и техните институции¹⁹.

Това всъщност е и най-важният принос на Католическата църква в лицето на френските успенци и другите религиозни ордени и конгрегации в подкрепа на България по време на Балканската война — пропаганда в полза на българската национална кауза. В тази сфера успенците отново държат първенството. В областта на масовото осведомяване те разполагат със същински медиен холдинг — сдружението „Добрият печат“ (La Bonne Presse), което обхваща над 25 вестници и списания. Всички те следват насоката на „La Croix“, един от най-четените и авторитетни вестници по онова време във Франция. Още от първия ден на войната той застава на страната на България и тиражира дописките, които редовно получава от успенците в Пловдив и другите български градове. Там публикуват дописки и членовете на други религиозни ордени с преобладаващо френско присъствие. От него започват да черпят информация и другите френски вестници, които дотогава са предимно туркофилско настроени. Впрочем „La Croix“ остава на пробългарски позиции дори и след Междусъюзническата война, когато почти цялата западноевропейска преса се обръща срещу България. Неслучайно тогава в „Мир“ пише за него: „Той едничък още от началото погледна скептично на обвиненията, хвърлени срещу българите, и когато излязоха факсимилирани писма от гръцките войници, заловени от нашата армия, той в интереса на истината възпроизведе повечето от тях заедно с факсимилетата“²⁰.

Точно това е смисълът на успенските визии за „Велика България“ и техните проекти за нова уния с Католическата църква. Мощната пропаганда в полза на българската кауза, водена от „La Croix“ и другите издания на „Добрият печат“, не е предназначена само за клерикалните кръгове, а има своите адресати и по най-висшите етажи на властта. Очевидно те се вслушват във внушенията на католическите мисионери, че България ще стане преден пост на френското културно влияние на Балканите. Особено съблазнителна за тях е прогнозата на успенците, че териториалното разширение и политическото укрепване на България естествено и неизбежно ще се съчетаят с прозападна религиозна и политическа ориентация чрез уния с Католическата църква. Във всеки случай никога преди, нито пък

някага след това Франция е залагала в световната политическа игра на българската карта, както през първата половина на 1913 г.

* * *

Това не е единственият принос на Католическата църква в България за гигантското усилие, което мобилизира всички ресурси на нацията и държавата. От съществено значение е помощта, оказвана за здравно-медицинското осигуряване на българската армия. Веднага след обявяването на общата мобилизация през септември 1912 г. на нейно разположение се поставят католическите болници в София и Пловдив. Същевременно колежа и пансионите, които имат възможност за това, се преустройват в болници и амбулатории за ранените български войници. Пример дават пак успенците с колежа „Св. Августин“ в Пловдив.

Чрез своите влиятелни връзки пловдивските успенци се свързват с дружеството на Червения кръст в Париж, откъдето искат изпращането на квалифициран медицински екип. На 27 септември, само 10 дни след обявяването на мобилизацията, ръководството на колежа освобождава всички ученици — 310 души, от които 120 пансионери. Веднага след това започва приспособяването на сградата за болница. От легловия фонд на колежа са заделени 100 броя, към които са прибавени 40 легла от девическия пансион „Св. Йосиф“. Преподавателите в колежа преминават ускорен курс по първа медицинска помощ. Местни доброволки се включват в самарянската група за обслужване на ранените. Така организационната подготовка за преустройството на колежа „Св. Августин“ във военна болница приключва успешно. На 12 октомври в това се уверява делегацията, водена от царица Елеонора и съставена от нейния придворен хирург д-р Михайловски, лекаря на Фердинанд д-р Гезер и префекта на Пловдив М. Бъчваров, които инспектират заведението и го намират отлично подготвено.

На 13 октомври 1912 г. болницата на успенците в Пловдив приема първите пациенти. Това са 60 войници, ранени в боевете при Тъмръш, Кърджали, Мустафаша (дн. Свиленград). На другия ден пристигат още 20 души. На 17 с. м. идва екипът „Помощ за ранените“ на френския Червен кръст, съставен от трима хирурзи начело с д-р Жан дьо Кастелан. Заедно с тях работят трима асистенти, трима санитарии и 20 санитарки, подпомогнати от 28 бивши преподаватели, набързо преквалифицирани в помощник-лекари, фелдшери и санитарии. По-късно пристига още един френски лекар, много добър специалист по вътрешни болести. Тъй като междуременно

продължават да постъпват още ранени, девическият пансион „Св. Йосиф“ първоначално предоставя за тях две от своите зали заедно с леглата, а след това окончателно се преустройва в болничен филиал на „Св. Августин“ за възстановяващите се пациенти с капацитет от 45 души. Освен ранените войници френският екип обслужва и болни от цивилното население, повечето от които безплатно.

Общо до 24 декември 1912 г., когато болницата официално е затворена, в нея са оперирани и излекувани 235 ранени войници и офицери. Регистрирани са само 4 смъртни случая, което е голямо постижение за тогавашното състояние на здравно-медицинската помощ в България, още повече че броят на тежко ранените е значителен. Благодарение на модерните методи на френските хирурзи и на донесените от тях серуми са извършени само 2 ампутации, а са избегнати поне петдесетина, които при други случаи биха били неизбежни. През цялото това време заведението на успенците е посетено на 3 пъти от царица Елеонора, веднъж от княгините Евдокия и Надежда, на няколко пъти от архиепископ Роберт Менини и архиепископ Михаил Киров. На посещение идва и техният православен колега Пловдивският митрополит Максим с трима свещеници, които раздават на ранените войници църковно-религиозни брошури. Една официална военно-санитарна инспекция поставя болницата в колежа „Св. Августин“ на първо място сред 15-те подобни заведения, които по това време функционират в Пловдив²¹.

Военна болница на подобаващо равнище, обслужвана от екип на френския Червен кръст в състав от трима лекари, е организирана и в колежа на Братята на християнските училища в София²².

Дописки във френския периодичен или специализиран печат, изпълнени със симпатия към българите, публикуват и членове на медицинските екипи, които по време на войната действат в България. Такива материали се появяват в „Le Figaro“, „La Revue de Foye“, „Revue mensuelle du medecin praticien“ и др. След завръщането си в родната държава от тях — д-р Лоран и д-р Ребрейан — дори издават цели книги за лекарската си практика в България. Покрай натрупания медицински опит те споделят с френските читатели и неподправеното си възхищение от българския войник и от българите въобще, като по този начин косвено пропагандират българската национална кауза²³.

* * *

Докато пловдивските успенци се поставят изцяло в услуга на външнополитическата пропаганда на българската национална кауза и на санитарно-медицинското осигуряване на победоносния по-

ход в Тракия, одринските възкресенци се превръщат в последна надежда и закрила за българското население в Одрин. Ценно свидетелство за тези събития е оставил младият униатски свещеник Иван Гаруфалов, бъдещ епископ и предстоятел на Католическата екзархия в България. Веднага след освобождаването на града той написва обширно писмо до своя брат полковник Стайчо Гаруфалов, тогава интендант на 6-а пехотна Бдинска дивизия, а в Междусъюзническата война ротен командир в 29-и пехотен Ямболски полк, в което живо и картинно пресъздава положението на българите в Одрин по време на шестмесечната обсада.

Веднага след обявяването на войната турските власти в града арестуват над 200 българи, екзархисти и униати — учители, свещеници или просто по-будни и дейни патриоти. Те са заточени в Измит, пристанищен град на южното крайбрежие на Мраморно море, или още по-навътре в Мала Азия. Градът се изпълва с бежанци от околните села. Гарнизонът е в пълна бойна готовност. Всички са настръхнали в очакване на първите боеве. Страхът от отмъщение или клане се вселява както сред екзархийските институции, така и в Българо-католическата гимназия на възкресенците и девическия педагогически лицей на Загребските милосърдни сестри, като в равна степен обладава всички — деца и възрастни, млади и стари, монаси и монахини.

В Българо-католическата гимназия имат по-голямо основание да се страхуват. Там се укрива най-издирваният от турските власти българин в града, а може би и в цяла Одринска Тракия. Това е войводата Димо Янков от Малко Търново. Преоблечен в одеждата на католически монах, заедно с още двама-трима издирвани българи като него, учители от екзархийската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ и членове на ВМОРО, той намира сигурно убежище в манастира на възкресенците.

На 8 октомври в Одрин се чуват първите топовни гърмежи от приближаващата българска войска. След още няколко дни градът е напълно обкръжен и изолиран. В продължение на месец артилерийският двубой се води между българските позиции и турските табии. Донякъде поуспокоени, жителите на Одрин се превръщат в зрители на грандиозен спектакъл. До късна вечер те стоят будни, слушат канонадата, наблюдават експлозиите, дивят се на чудните илюминации на нощното сражение, за да си легнат чак след последния топовен изстрел с надеждата, че войната скоро ще свърши.

Така продължава до 8 ноември, Архангелов ден, когато в 4 часа след пладне в Одрин пада първата граната. От този момент жителите на града вече не са зрители, а статисти в масовите сцени на

войната. Бомбардировката продължава 13 дни — от 8 до 21 ноември 1912 г. Според официалната турска статистика, прилежно записана от Иван Гаруфалов, тогава в Одрин падат 1070 снаряда, разрушени са 333 къщи, убити са 16 души, ранени са 53.

Още с първите експлозии и разрушения Одрин изпада в плен на паниката. Много български семейства търсят тогава спасение в гимназията на отците възкресенци. Тя дава гостоприемство и на учениците и възпитателите на гръцкия пансион. Закрила в заведението на Полския католически орден намира дори управляващият руското консулство Сергей Клименко. „Бедният г-н Клименко — пише по този повод Иван Гаруфалов — много се беше нервирал и изплашил, понеже в руското консулство падна граната, тогава той се пренася уж за по-безопасно далеч от турската махала и по-късно към гръцкото консулство, но една нощ и там падна граната, тогава дохожда у дома, дето му дадохме най-безопасното място... в избата“.

На 21 ноември Одрин изведнъж притихва. Обявено е примирие. Заедно с тишината се връщат спокойствието и надеждата. „Примирieto го прекарахме с големи надежди, че от ден на ден ще се подпише мирът — много бяхме изморени и изплашени. Аз често ходих около гарата и там причаквах българските тренове и пак се завръщах у дома да кажа на нашите затворници, че съм видял българите, или пък им донасям някой вестник, ако можех от някъде скришно да намеря. Аз можех лесно да избягам с трена, но трябваше да седя“ — споделя предаността си към дълга Иван Гаруфалов.

Дългоочакваният мир обаче се бави. Лишенията стават все непоносими. Един зъл спътник на войната — гладът, предявява своите претенции за господство. Обитателите на мъжката гимназия и девическия лицей са защитени и от този страховит натрапник. На Българо-католическата гимназия много помага и руският консул — както със златните рубли на царската дипломатическа субсидия, така и с полагащите му се по 5 торби брашно седмично от султанските складове. Монахините от педагогическия лицей „Мария Лурдска“ търпят лишения, но за възпитаничките им винаги има достатъчно. Като още една гаранция за сигурността на децата те откриват в заведението си лазарет за ранени турски войници. За повечето от останалите жители на Одрин обаче гладът е непоносим. С десетки и стотици — българи, гърци и турци, християни или мюсюлмани — те обикалят около двете заведения с надеждата за милостиня, а някои са доволни дори от обелките на картофите или остатъците от храната.

На 21 януари 1913 г. в 8 часа сутринта военните действия са подновени. Втората обсада на Одрин е още по-ужасна за изтощените и излѣгани в надеждите си за скорошен мир жители. Още при първата бомбардировка Българо-католическата гимназия се изпѣлва с народ — над 500 нови гости се присѣднѣват към старите обитатели. Сред тях са униатският владика Михаил Петков и управляващият Екзархийската митрополия архимандрит Никодим със своите свещеници, дякони и много български семейства. Идват още грѣцкият владика Поликарп, френският консул с цялата колония, английският консул с персонала си, почти всички жители с европейски паспорти. В педагогическия лицей „Мария Лурдска“ също намират убежище стотина души, предимно австро-унгарски поданици.

Този наплив към двете заведения, особено към Българо-католическата гимназия, не е случаен. Още при първата обсада мнозина забелязват, че сякаш някакво чудо пази гимназията на възкресенците от попадения. През двата месеца на втората обсада всички се убеждават в това. Малцина обаче вярват в чудотворните обяснения. По-близо до истината е мѣлвата, която обикаля от ухо на ухо — бившите ученици на гимназията, сега офицери и войници в българската войска на позициите пред Одрин, съзнателно и грижливо пазят своето училище.

Обикновено във всеки слух има частица истина. Този обаче се оказва изцяло верен. Ангелът-хранител на Българо-католическата гимназия се казва майор Дянко Неделчев, артилерист, командир на батарея на Източния сектор. В навечерието на войната като военен аташе под прикритието на секретарска длѣжност към българското консулство в Одрин той използва връзките си с възкресенците от Българо-католическата гимназия, за да разузнава турските укрепления край града. Също като предшественика си полковник Руси Лудогоров той се присѣдинява към честите излети на учителите и учениците в околностите на града, за да направи подробни скици на табиите и отбранителните съорѣжения. Тѣкмо затова по време на шестмесечната обсада върху гимназията на възкресенците не пада нито един български снаряд.

На 13 март 1913 г. мечтата на българите в Одрин най-сетне се сбѣдва. Иван Гаруфалов описва щастливия миг на освобождението по следния начин: „И тѣй, последните два дни числото на подслонилите се при нас дойде до 700 и този всичкият народ на 13 март към 10 и половина, покатерен по всички прозорци на всички етажи акламираще, викаше, махаше с кѣрпи и шапки, и с неизказана радост посрещаше първата българска войска — Царския конен гвардейски полк, който влизаше в улицата „Балѣкпазар“ и после закри-

ви пред нашата къща, дето при входните врата на самата улица бяхме двамата с руския консул, запален българофил, тласкани отзад от една силна вѣлна хора, всички любопитни да видят тия храбри синове на България, които с едва-що свършения подвиг учудиха цял свят и въздигнаха българското име, като сломиха и погребяха за всякога вековния тиранин, противник на науката и напредѣка“²⁴.

* * *

Междусъюзническата война обаче погребва и радостта, и гордостта, и надеждата. По времето, когато грѣцките и сръбските войски разклащат основите на българщината в Македония, турската армия в Източна Тракия просто изтрива от лицето на земята следите на българското присѣствие. Агонията на Тракийския викариат е кратка, но окончателна и непоправима. Началото е поставено на 30 юни 1913 г., когато Турция се възползва от войната между съюзниците и пристѣпва към реокупация на Одринския вилает. Идещите откъм Чаталджа и Булаир турски колони дефилират като на парад, тѣй като на малобройните български отряди е дадена заповед да не оказват никаква съпротива. На 3 юли униатите в с. Лизгар, Кешанско, вече виждат пламѣците на горящите в далечината християнски села и заедно със свещеника си Христофор Кондов избягват в съседното с. Елягюню. На другия ден заедно с тамошните униати и с техния свещеник Атанас Минтов отново потеглят, ужасени от разказите на прииждащите бежанци. След две денонощия изнурителен и непрестанен преход под палещите лѣчи на юлското слѣнце, без вода и храна, обезумяла от ужас, колоната достига до Одрин, наводнен вече от хиляди бежанци. По свидетелството на Хр. Кондов много майки, като нямали сили да носят малките си деца, оставяли ги по пътя²⁵.

Почивката на бежанците в Одрин е кратка. Те едва успяват да потеглят към старите граници на България, когато на 9 юли 1913 г. турската войска влиза в града, без да даде нито един изстрел.

Междувременно останалите униатски села в района на Одрин също поемат пътя на изгнанието. Под ръководството на свещеник Иван Бонев мѣжете от Акбунар, смесено униатско и екзархийско село, се опитват да импровизират въорѣжена самоотбрана, докато жените, децата и възрастните се изтеглят на българска територия. На 9 юли, когато приближава редовната кавалерия, защитниците се оттеглят при своите сѣселяни, настанени в с. Лалково, зад старата граница. Граничната бразда обаче вече не е в състояние да спре турската войска. На 11 юли тя навлиза в старите предели на стра-

ната и опожарява селата Срем, Вакъф и Соуджак, последното с униатско присъствие. В следващите дни българската войска с подкрепата на доброволци от местното население и от бежанците успява да прогони противника отвъд границата²⁶.

Най-жестока е съдбата на българите в Беломорска Тракия, тъй като редовната турска войска спира при Марица, а там се организира автономно управление и под прикритието на доброволчески отряди върлуват същински разбойнически банди. Когато на 9 юли в Покрован се разнася мълвата, че Одрин е паднал в турски ръце, всички започват да се стягат за бягство. Потегля обаче само свещеникът Никола Баждаров, а другите са разубедени от съседите им турци, че нищо лошо няма да се случи. Любовта към родния дом надделява и селяните се връщат обратно в Покрован. Енорийският свещеник, междувременно преминал моста на р. Арда, не знае за този обрат и пристига в Мустафаша (Свилеград).

Покрованските турци не спазват обещанието и след като се убеждават, че в района няма никакви български войски, започват да мъстят на българските си съселяни. На 13 юли е отвлечен и побит на кол край селото черковния певец Атанас Стоилов Бакалов. Агонията му продължава няколко дни и минаващите наблизо са могли да чуят неговите стонове. Тази мъченическа смърт е само начало на поредицата от ужасяващи събития, които се разиграват в Покрован в следващите дни, седмици и месеци. На 15 август е убит друг българин, а няколко дни по-късно още петима. Предусещайки накъде отиват нещата, група покрованци правят опит да избягат, но са застигнати и избити при Арда. През септември и октомври положението в Покрован малко се успокоява, тъй като в него е настанен гарнизон от редовна турска войска. След Букурещкия и Цариградския мирен договор турската войска от Западна Тракия се оттегля и там се създава т. нар. Гюмюрджинска автономия. Тогава започва същинският ужас.

На 14 октомври, когато гарнизонът напуска Покрован, група от петдесетина българи успява да избяга от селото. Това е сигнал за окончателната разправа. След щателен грабеж мъжете са затворени в училищната сграда, а жените и децата — в няколко оцелели къщи. Когато вече няма какво да граби, башибозукът открива безразборна стрелба през вратата и прозорците на училището, а след това запалва сградата заедно с намиращите се вътре 45 мъже. След това злодеяние жените и децата са отвлечени към Ортакъой (Ивайловград) и едва след няколко кошмарни дни благодарение на застъпничеството на чуждите консули в Одрин са освободени и успяват да се доберат до територията на България. Такъв е ужасният край на Пок-

рован, останал в паметта на българоуниатската общност под името „Католическия Батак“. Подобна е съдбата и на с. Каяджик, населено с униати и православни, както впрочем и на десетки други разорени български села в Одринска Тракия²⁷.

Един жесток край, който саможертвата и подвигът на българския народ през Балканската война не заслужаваха, но който беше закономерно и неизбежно програмиран от престъпното безумие на един лицемерен, малодушен и некадърен политически елит.

БЕЛЕЖКИ

¹ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878—1944. Т. 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903—1919. С., 1997, с. 98.

² И в а н о в, М. Паметници на миналото. — В: Календар „Св. Кирил и Методий“. С., 1942, 142—161.

³ Р у ж и ц к и, А. О. О. Възкресенци и Българо-католическата гимназия в Одрин. Одрин, 1914, 26—30; К е р т е в, Г. Поляци и българи. Делото на отците възкресенци в Одрин 1863—1918. С., 1936, 60—65; Т о д е в, И. Създаване на Българо-католическата гимназия в Одрин. — Исторически преглед, 1987, № 1, 85—89.

⁴ ДА—Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 116, л. 22—23.

⁵ ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 33, л. 71—72.

⁶ Г е о р г и е в, В., С. Т р и ф о н о в. История на българите в документи 1878—1944. Т. 1. 1878—1912. Ч. 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. С., 1996.

⁷ Е л д ъ р о в, С. Католиците в България 1878—1989. Историческо изследване. С., 2002, с. 196.

⁸ Е л д ъ р о в, С. Униатството в съдбата на България. Очерци из историята на Българската католическа църква от източен обред. С., 1994, 29—36.

⁹ ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а. е. 259, л. 86—102.

¹⁰ ДА—Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 22, л. 37.

¹¹ К е р т е в, Г. Цит. съч., с. 74.

¹² Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, 490—491.

¹³ Е л д ъ р о в, С. Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877—1945. С., 2004, с. 66.

¹⁴ Echos d'Orient. Table des articles parus dans les volumes I—XIV (1897—1911). Constantinople, 1912.

¹⁵ ДА—Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 263, л. 2—3.

¹⁶ Църковен вестник, № 40, 30 окт. 1912.

¹⁷ ДА—Пловдив, ф. 263 К, оп. 1, а. е. 2—3.

¹⁸ Пак там, л. 5—8.

¹⁹ Е л д ъ р о в, С. Католиците в България..., 209—210.

²⁰ Мир, № 3986, 30 авг. 1913.

²¹ ДА—Пловдив, ф. 52 К, оп. 1, а. е. 973, л. 1—6; ф. 186 К, оп. 1, а. е. 500, л. 1—10.

²² Е л д ъ р о в, С. Католиците в България..., с. 218.

²³ ДА—Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 500, л. 11—14, 16; а. е. 527.

²⁴ Личен архив на автора; Е л д ъ р о в, С. Една история за Балканската война, събрана през десетилетията. — Военноисторически сборник, 2007, № 3.

²⁵ М и х а й л о в, К. Кирил Куртев Апостолически Екзарх или записки върху най-новата история на Апостолическата Екзархия в България (ръкопис). Куклен, 1973.

²⁶ Б о н е в, И. Турското нахлуване в Тракия през месец юний 1913 година. Ямбол, 1913, 28—37.

²⁷ В и ч е в, В. Книга за село Покрован (ръкопис). Покрован, 1974; М и л е т и ч, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, 104—112, 162—168.

БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА ЗА ЗАПАЗВАНЕТО НА ЕКЗАРХИЙСКИТЕ ИМОТИ В ТУРЦИЯ (1913—1945)

Н.с. д-р ВАНЯ СТОЯНОВА

Учредяването на Българската екзархия със султански ферман на 28 февруари 1870 г. е връхната точка в борбите на българския народ за църковна независимост през XIX в. Едновременно двигател и символ на стремежа към национално и духовно единение на всички българи, Екзархията оставя зад себе си не само дълъг исторически запис за трудно извоювани победи и мъчителни поражения, но и материален спомен за дните на най-интензивния си живот. Плод на осъзнатите ѝ нужди като национална духовна институция, нейните училища, църкви, болници, сгради и други имоти в Цариград и в населените с българи вилаети на Европейска Турция са свидетелство и за съпричастността към нейната дейност на многобройното ѝ българско паство. Придобити и построени чрез щедри или скромни дарения на българите от целия ѝ диоцез, а също и с помощи от българската държава, след Балканските войни и Първата световна война голяма част от тях остават извън българските граници. По-сетнешното им съществуване като духовни, образователни, лечебни и благотворителни заведения, както и режимът на собствеността им се подчиняват на договореностите в мирните споразумения и на политическите условия във всяка отделна държава. Целта на настоящата статия е да представи някои аспекти на проблема с българските екзархийски имоти на територията на Европейска Турция. Хронологически тя обхваща годините между края на Втората балканска война (1913) и вдигането на схизмата (1945) — събития, които в общата балканска политическа конфигурация маркират един етап от историята на Екзархийския институт в Цариград. Изложението следва развитието на въпроса за правото на

собственост върху екзархийските имоти, а тяхната духовна, просветна и благотворителна роля е предмет на друг разказ.

* * *

Втората балканска война има фатални последици за българското етнодемографско присъствие в Източна Тракия. Областта е насилствено и почти изцяло обезбългарена. В началото на 1914 г. Одринската митрополия изчислява броя на подведомственото си екзархийско население на 5251 българи, по-голямата част от които се намират в Одрин и Лозенград. Драстично се смалява и някога многобройната българска колония в Цариград¹. Изселническият процес продължава и през следващите години и през 1923 г. българите екзархисти — турски поданици, съсредоточени в Одрин, Лозенград и Цариград, наброяват 3320 души: 1840 — в Цариград, 370 — в Одрин, 950 — в Лозенград, 160 — в Караагач (предградие на Одрин)². Цариградският мирен договор (16/19 септември 1913 г.) регламентира правата на българските общини в Турция, равнопоставяйки ги на другите християнски общности в Османската империя³. В Цариград е запазена „временно“ институцията Екзархийско замесничество, договорена от Екзарх Йосиф в хода на мирните преговори. За свой заместник след отпътуването си за България на 27 ноември 1913 г. екзархът оставя Велешкия митрополит Мелетий. За Българската православна църква (БПЦ) въпросът с Екзархийското представителство в Цариград не може да бъде окончателно закрит преди свалянето на схизмата и нормализирането на отношенията с Вселенската патриаршия. За Високата порта временното решение не променя първоначалното ѝ становище, което тя лансира още в хода на преговорите по мирния договор, а впоследствие последователно поддържа и през 1918 г. прогласява официално — на мястото на екзарха в Цариград да остане един архиепископ за българите в Турция, избран от тях и признат с берат. В този момент на подобен вариант не е чужда и българската дипломация⁴. Така още през 1913 г. различните тълкувания на всяка една от страните в зародилия се спор залагат една от пречките по пътя към правното оформяне на собствеността върху имотите на българското духовно представителство в Турция — институция с нееднозначно признато име и статут.

След учредяването си през 1870 г. Екзархията се сдобива с редица недвижими имоти, необходими за нейните функции и издръжка. Получени чрез покупка, завещания или дарения главно след 1895 г., за повечето от тях са налице документи, даващи право на собстве-

ност — фермани (укази), берати (грамоти), тапии (крепостни актове), ирадета (заповеди), рухсатнаамета (свидетелства) и др.⁵ Сред тях по-важни са: българската болница „Евлоги Георгиев“, църквата „Св. Стефан“ и метохът във Фенер, Екзархийското замесничество в Шишли, двете екзархийски сгради в Ортакой, училищната сграда в Пера — всичките в Цариград; четириетажното здание на гимназията „Д-р Петър Берон“, църквите „Св. Георги“ и „Св. св. Константин и Елена“, училищните постройки и митрополията в Одрин; църквата „Св. Спиридон“ и митрополитската сграда в Лозенград, или общо над 40 покрити и непокрити имота⁶.

До 1912 г. турското право не познава институцията на юридическата личност, което означава, че само физическите лица могат да придобиват и владеят на законно основание недвижима собственост. По необходимост повечето от църковно-училищните имоти, придобивани за нуждите на Екзархията и нейните учреждения, с редки изключения се вписват в Дефтерхането (управление на кадастъра) на името на Екзарх Йосиф в качеството му на духовен глава на Българската църква или на името на други частни лица — турски поданици. Същата практика следват и останалите немюсюлмански общности в Османската империя. Със закон от 16 февруари 1912 г. младотурското правителство прокарва важна реформа в турското право, която установява институцията на юридическата личност. Съгласно този закон на всички хуманитарни учреждения в Турция се признава статут на юридическа личност. В шестмесечен срок те трябва да декларират на свое име недвижимите си имоти, които до този момент са притежавали с подставени лица. Срокът е продължаван два пъти с по 6 месеца и изтича на 1 септември 1914 г.⁷

Промяната в турското законодателство налага бързи действия за уреждане положението на екзархийските имоти, което става възможно след края на Балканските войни. До българското правителство достига тревожна информация за намеренията на турската държава да се сдобие с част от тях⁸. Разтревожен е и Екзарх Йосиф. Опасявайки се, че един отказ на настоятелното желание на турските власти да закупят семинарското здание в Шишли може да има негативни последици за останалите екзархийски сгради в Турция, било като бъдат взети на безценица или просто обсебени, той предлага те да се продадат и с получените средства да се образува фонд за нуждите на Църквата. В заседанието си от 26 ноември 1913 г. Светият синод решава „да се позволи продажбата на всички екзархийски имоти в Турция“⁹. Първоначалното решение за генерална ликвидация с цел предотвратяване на по-голяма материална загуба издава паника, която след скорошното поражение във войната не е необи-

чайна. Впоследствие дискусиите в Синода и в Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) се фокусират върху сградата на Семинарията с прилежащото ѝ дворно място, Екзархийския дом в Шишли и двете къщи в Ортакьой (всички в Цариград), записани на името на екзарха. На 4 март 1913 г. Синодът приема двете екзархийски къщи в Ортакьой „да се задържат и останат като паметник в Цариград“, а останалите споменати имоти да се продадат и с общата сума да се създаде фонд в полза на Българската църква. Наред с това архиереите решават „по въпроса за прехвърлянето на екзархийските имоти върху морална личност, да се препоръча на Заместничеството в Цариград да направи онова, което е необходимо и което законите изискват за осигуряването на тия имоти“¹⁰. Не се уточнява обаче коя трябва да бъде „моралната“ (т.е. юридическата) личност, вписана като собственик — Екзархийското заместничество, респ. Българската екзархия, Фенерската община или друг титуляр. Информацията относно последните църковни решения, която екзархийският капукехая в Цариград Я. Гелев дава на българския пълномощен министър в Турция А. Тошев, е малко по-различна. Според донесението на Тошев от 18 март 1914 г. по думите на екзарха било решено засега на Мелетий да се дадат пълномощия за прехвърляне на името на Фенерската община само на училищното здание в Пера и двете здания в Ортакьой, като последните се запазят в памет на Екзархията. За останалата собственост Синодът още нямал становище, но засега решението било да не се пристъпва към продажба. Българското правителство е категорично, че всички екзархийски имоти трябва да се прехвърлят на името на Фенерската община, и се противопоставя на какъвто и да е опит за продаване на екзархийско имущество. Ако все пак се стигне до подобна стъпка, това трябва да стане при финансово изгодна ситуация. Колебливите и противоречиви сигнали, идващи от екзарха и Светия синод, пълномощният министър приема като опит от страна на Църквата да запази за себе си тези имоти и в бъдеще да разполага с тях, за да ги продаде, когато обстоятелствата позволят¹¹.

Разминаващите се позиции на софийското правителство и висшата църковна управа не могат да бъдат разбрани извън контекста на конкретния исторически момент. От октомври 1913 г. до август 1914 г. се разгръща един от най-острите конфликти между БПЦ и изпълнителната власт в новата българска история. Започнал с финансова ревизия на църковното ведомство, инспирирана от правителството, подплатен с разногласията между духовенството и управляващата Либерална партия относно външнополитическата ориентация на България и оцветен с персоналното недоволство на

Екзарх Йосиф от цар Фердинанд, определян за главен виновник за провала на екзархийското дело в Турция, конфликтът се разширява от спор по финансовата църковна автономия до конфликт за служителския щат на църквата и застрашава да дискредитира синодалното управление като цяло¹². Останал практически без бюджет и издръжка в продължение на 8 месеца, Светият синод се опитва да задържи под свое разпореждане екзархийските имоти в Турция, „купени с екзархийски суми, за нужди специално на църквата“, за които в настоящия момент, а може би и в бъдеще, ще трябва да разчита на собствени източници.

И Църквата, и изпълнителната власт в България схващат общонационалното значение на Екзархийската институция и притежаваното от нея имущество, придобито както с помощта на българската държава, така и с дарения на българи не само от Източна Тракия и Цариград. В спора си с МВРИ относно екзархийските имоти Светият синод набляга на тяхното църковно предназначение, а правителството — на даваните от държавата средства и на пошироките ѝ възможности за реакция в случай на посегателство върху тях. Вариантът те да се регистрират на името на местната църковно-училищна община изглежда на Светия синод несигурен предвид неизвестното бъдеще. Евентуалните промени, които могат да настъпят в числеността, състава, статута и настроенията в ръководството на стопяващите се български общности в Турция, правят църковните архиереи предпазливи и недоверчиви¹³. Предпазлив е и пълномощният министър А. Тошев, когато препоръчва на правителството в София да се презастрахова, че Фенерската община, на която настоява да бъдат прехвърлени дискутираните екзархийски имоти, няма да ги продава без изрични консултации със София¹⁴. Докато духовници и политици избистрят позициите си и едва през август 1914 г. успяват да изгладят по-дълбокия конфликт помежду си, изтича определеният срок за регистриране на недвижимата собственост на юридически лица, а българските екзархийски власти в Турция го пропускат¹⁵. Въпросът остава да търси решение на полето на дипломатията и политиката. Като че ли в църковните среди тогава надделява успокоението, че след като години наред Екзархията очевидно и доказано е била призната за културно и духовно учреждение на българите в Турция и за управляваните от нея имоти, построени с народни пари и за народни нужди, са били издавани надлежните документи, то едва ли в бъдеще няма да се намери изход от затруднената ситуация. На това разчита и българската дипломатия. И макар демографските промени значително да са олекотили в ущърб на България принципа на ре-

ципрочността, той все пак остава един възможен аргумент при евентуални двустранни спорове.

Останалите християнски общности, както и еврейската общност в Турция, се съобразяват с предписанията на закона от 1912 г. и в изисквания срок уреждат положението на управляваното от тях недвижимо имущество. Това впоследствие не им спестява спорове и съдебни дела с турските власти, но като цяло в юридическо отношение заздравява техните позиции, поне що се отнася до недвижимата им собственост¹⁶.

Усложненията за Българската екзархия настъпват през 1915 г., след смъртта на Екзарх Йосиф. Сам турски поданик, той не оставя наследници — турски поданици, които на законно основание да наследят записаните на негово име екзархийски имоти. Според действащите тогава закони в Турция (Закон за земите и Закона за наследството) те остават безстопанствени (махлюл) и държавата трябва да бъде въведена в тяхно владение¹⁷. Същото се отнася и до другите екзархийски имоти, записани на частни лица, които не оставят наследници — турски поданици.

През следващите 2 десетилетия България и Турция нееднократно с договори и конвенции уреждат важни военни, политически и икономически въпроси помежду си, но въпросът с екзархийските имоти остава извън обсега на водените разговори. Неизясненият статут на Екзархийското заместничество в Цариград, което турските власти от 1918 г. смятат за „Архиепископия на българите в Турция“, а София продължава да титулува „Екзархия“, затруднява правното оформяне на собствеността му. Българската страна заема позиция на изчакване, търсейки други аргументи, върху които да се опре. Такова правно основание е давността. В областта на давностното придобиване в Турция в този период са в сила две законови положения. Едното е общото разпореждане за придобивна давност в турския Граждански закон от 1926 г. (чл. 639), според който давност се придобива след 20-годишно спокойно и непрекъснато владение на имота. Другото е излезлият през 1930 г. Закон № 1515, който намалява срока за давност на 15 години за покритите и 10 години за непокритите недвижими имоти, но при условие тези срокове да са изтекли до деня на влизане в сила на споменатия Граждански закон от 4 октомври 1926 г. След редица консултации и експертни мнения в българските среди надделява становището, че позоваването върху Закона от 1930 г. е неизгодно, крие рискове и е необходимо да се изчака изтичането на 20-годишния давностен срок¹⁸.

Междувременно в Турция се извършат кардинални политически и социални промени. На мястото на Османската империя кемалист-

кият режим с твърда ръка и последователност се заема да изгради модерна републиканска държава, залагайки на етатизма, национализма и лаицизма. Политиката на отказ от ислямското минало включва и отхвърляне на всичко, наследено от имперския период, което напомня за привилегиите на чужденците, режима на капитулациите и институциите, смятани за „държава в държавата“. В тях се включват и бившите чужди духовни учреждения в Турция, към които се прилага рестриктивен режим. Запазени като малцинствени организации по силата на задълженията, поети с Лозанския договор, те са ограничени до минимум в своите юрисдикции и възможности за развитие, отнето им е правото на официално застъпничество в полза на единоверците им и са оставени да изпълняват само религиозните си треби. В стремежа си постепенно да се освободят от тях турските власти се опитват да отнемат имотите на онези, които не са съумели навреме да уредят положението им. В такава позиция са и Екзархийското заместничество в Цариград и подчинената му Одринска митрополия.

На 13 юни 1935 г. в Турция излиза Законът за вакъфите, влязъл в сила 6 месеца по-късно, който предвижда тримесечен срок за деклариране на имотите, които са били вакъфски преди турския Граждански закон от 1926 г. По смисъла на този закон за вакъф се обявяват всички религиозни институти, благотворителни дружества, фондации и пр. организации с хуманитарна цел¹⁹. В МВРИ в София преценяват, че е настъпил благоприятен момент за уреждане на правното положение на екзархийските имоти. Формира се Междуведомствена комисия от висши чиновници, духовници, магистрати и адвокати под председателството на К. Сарафов, шеф на Дирекцията на изповеданията. Комисията стига до заключение, че тъй като Законът за вакъфите не допуска да се разполага с имотите, ако те не бъдат декларирани в определения срок, и че тяхното недеklarиране влече след себе си обявяването им за безстопанствени, за да се запази собствеността над тях, те трябва да се декларират като вакъфски въпреки всички ограничения и тежести, на които ще бъдат изложени в изпълнение на закона²⁰.

Единодушната позиция от страна на всички заинтересувани български фактори, представени в комисията, не игнорира колебанията за тяхното бъдеще, които българската политика изпитва от края на Първата световна война относно целите, възможностите, кадровата наситеност и финансовата обезпеченост на Екзархийската институция в Турция, съпоставена с малобройната българска общност там. И ако в международен план те не получават гласност, в средите на правителството и МВРИ неведнъж са тема

на дипломатически доклади и обсъждания²¹. Нито едно българско правителство обаче не се решава на крайни мерки, оставяйки времето да вземе вярното решение. Пореден опит в тази посока прави през 1936 г. и кабинетът на Г. Кьосеиванов. В разговор с заместник-председателя на Светия синод Видинския митрополит Неофит на 22 януари 1936 г. (предизвикан от окончателното завръщане в София на дотогавашния екзархийски заместник, Охридския митрополит Борис, както и от новоприетия Закон за вакъфите в Турция) началникът на Вероизповедния отдел при МВРИ К. Сарафов съобщава, че министърът на външните работи (и същевременно министър-председател) Г. Кьосеиванов „бил наклонен, както и преди е заявил, да се пристъпи по възможност по-скоро към ликвидирането на Екзархийския институт, който е само една фикция, без реално значение“. Благоприятните за България последици от такова решение министърът вижда в ликвидирането на схизмата и уреждането на въпроса с екзархийските имоти в Турция. Възражението на Светия синод против прибързаното решение по материя, която епископатът винаги е разисквал с чувство на „църковна и народна отговорност“, принуждава правителството и този път да отложи „за друго време“ въпроса за Екзархийския институт²². Всъщност Светият синод в присъщия му стил не отхвърля категорично предложението, направено от К. Сарафов, но дипломатично обяснява, че по него трябва да се произнесе общото архиерейско събрание, което ще може да се свика само след уреждането на въпроса за новоизбрания великотърновски митрополит. Оспореният през октомври 1935 г. избор на великотърновски архиерей предизвиква поредния сблъсък между изпълнителната власт и Църквата по отношение на нейната вътрешна автономия и в случая най-вероятно МВРИ не желае допълнително задълбочаване на кризата.

Подобни колебания не подпомагат решаването на проблема с екзархийските имоти, а са в интерес на турската държава, която търси повод да ги отнеме. Очакванията, че с декларирането на имотите като вакъфски те ще се поставят занапред под защитата на вакъфското управление, не се оправдават докрай. Известно време такава защита действително се осигурява. Това не попречва обаче на друго турско учреждение — Дирекцията на безстопанствените имоти — да реши, че след смъртта на екзарха болницата и теренът на семинарията се явяват безстопанствени и поради това остават в полза на държавата. В края на 1938 г. Министерството на финансите в Анкара нарежда на Тапийското управление в Цариград да прехвърли на името на държавата терена, върху който е построена болницата, както и този на бившата семинария, изгоряла по време

на съглашенската окупация на Цариград през 1921 г.²³ Обсебването е предшествано от размяна на ноти между българското МВРИ и турската легация в София, насочени към продажбата на болницата от българска страна на турската държава. След като с нота на министърството от 12 май 1936 г. е направен предварителен сондаж, на 13 октомври 1937 г. турската легация в София изразява готовността на турското Министерство на народното здраве да преговаря за купуването на болницата и желае българската страна да съобщи условията си. МВРИ отговаря с нота от 10 май 1938 г. до турската легация, но не получава никакъв отговор. Вместо това след направената финасова ревизия на болницата на 30 юли 1938 г. турското финансово министерство и Тапийското управление предприемат действия за обявяване на мястото на болницата за „вакантно“. Всички възможни административни постъпки, предприети от Екзархийското замесничество пред съответните турски власти, остават без резултат и в края на 1938 г. въпросният терен заедно с този на бившата Семинария става собственост на турската държава. Към фактическото им завладяване обаче държавата не пристъпва. МВРИ в София преценява, че прибегването до съдебен процес с евентуално негативен резултат би затворило пътищата за застъпничество в тяхна полза и залага на дипломатията и двустранните българо-турски контакти. Протестът от българска страна срещу посетелството на турската държава над болницата, мястото на бившата Семинария, както и върху българската църква „Св. Георги“ в Одрин и въобще върху екзархийските имоти се мотивира с исторически аргументи и фискални доводи: Екзархията е религиозно учреждение, създадено и признато от императорското отоманско правителство през 1870 г., и за нуждите именно на това учреждение са придобивани в разни времена имоти със средствата на българския народ и държава; Екзархията спокойно и несмущавано владее тези имоти десетки години наред; екзархът е бил фиктивен собственик на въпросните имоти, тъй като по време на придобиването им в Турция не е съществувал закон за юридическата личност и следователно Екзархията или българската община не имала възможност да придобива и притежава подобни имоти и накрая — през цялото време Екзархията е плащала редовно всички държавни и общински данъци и такси за владенията от нея имоти²⁴.

След относително затишие по проблема през 1942 г. умира поредният екзархийски заместник епископ Климент. На негово място Св. синод изпраща епископ Андрей, който за разлика от своя предшественик е български поданик. Дирекцията на вакъфите в Цариград отказва да го признае за представител на Екзархийското

заместничество и се обръща към Главната дирекция на вакъфите в Анкара за инструкции. Назначението на епископ Андрей дава повод на Вакъфското управление да направи преоценка на своето становище към Българската екзархия и имотите ѝ. В края на март 1944 г. Великият епископ Андрей съобщава, че на Дирекцията на вакъфите в Цариград е наредено да престане да се занимава повече с Българското екзархийско заместничество, църкви и институции, защото вече са изгубили първоначалния си характер на малцинствени и към тях Законът за вакъфите е неприложим. Занапред те трябва да се третират като агенции на чужда държава и да останат под надзора на Министерството на вътрешните работи. С това решение Главната дирекция на вакъфите в Анкара връща положението на Екзархийското заместничество с неговите църкви, болница, училища и имоти в положението, в което се намират отпреди Закона за вакъфите (1935)²⁵.

Въпреки декларираната позиция фактически действия по завладяването на екзархийските имоти до 1945 г. не са предприети. Екзархийското заместничество мълчаливо и неофициално се приема от турските власти, като дейността му системно се ограничава и се следи да не надхвърля обслужването на религиозните нужди на българите в Цариград, Одрин и Лозенград. Вдигането на схизмата над БПЦ създава нова ситуация за българското църковно присъствие в Турция. Съгласно протокола, подписан между Българската църква и Вселенската патриаршия (19 февруари 1945 г.), на българската православна община в Цариград и навсякъде в пределите на Турската република се признава правото на вътрешно самоуправление в рамките на свещените канони²⁶. Това декларирано оттегляне на Българската екзархия от Цариград дава основание на турското правителство да отрича въобще съществуването на Екзархийско заместничество и отваря нова фаза в развитието на въпроса за собствеността над екзархийските имоти²⁷. От друга страна, радикалните обществено-политически промени в България след 9 септември 1944 г. внасят елемент на идеологическо и блоково противопоставяне в българо-турските отношения, което през следващите десетилетия ще дава отражение и върху отношението на турската държава към българското малцинство и към институциите на нейната територия.

Въпреки допуснатите от Екзархийското заместничество в Цариград пропуски в юридическото оформяне на собствеността над екзархийските имоти на фона на ясно разбраните турски интереси и последователност в реализирането им политическият императив надделява над формалните правни основания. До 1945 г. благодарение

на собствените си съпротивителни сили и дипломатическото застъпничество на България Екзархията е в ситуация на бавно отстъпление под натиск без драстични имуществени загуби. Тя остава в наследство един неразрешен и отлаган проблем, чиято окончателна и едновременно с това благоприятна за всички заинтересовани български фактори развръзка е на практика непостижима. Променените етнодемографски реалности в Източна Тракия и Цариград след Балканските войни поставят пред ръководителите на българските общности в Европейска Турция, българската дипломация и Светия синод задачата да определят своята визия за бъдещето на Екзархийския институт (респ. неговото имущество), давайки предимство в един или друг момент на различни негови характеристики: реално функциониращо духовно учреждение с училища, църкви и болница за малобройната българска общност в съседна чужда държава с ясна и твърда национална политика; финансова тежест или източник на приходи при добра експлоатация на собствеността му; културно-историческо наследство и национален символ, който не може да бъде изоставен доброволно. Преплитането на всички тези мотиви прави трудно всяко категорично решение на заинтересованите български страни. И въпреки юридическата неизрядност и на моменти погрешни политически ходове и Екзархията, и българската дипломация разчитат на двустранния българо-турски политически диалог за уреждане на въпроса със застрашените екзархийски имоти. Именно в контекста на добрите българо-турски отношения в последните години се вместват и възстановената и функционираща българска църква „Св. Георги“ в Одрин²⁸, и предаването от турското правителство на нотариалния акт на църквата „Св. Стефан“ в Истанбул на Фондацията на православните църкви към Българската екзархия²⁹.

БЕЛЕЖКИ

¹ Трифонов, С. Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913–1918). — Изв. на БИД, 37, 1985, 185–203.

² ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 1, а. е. 2574, л. 18.

³ Цариградски договор между България и Турция от 1913 г. — В: Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи 1913–1938. Анкара, 2002, с. 13.

⁴ По-подробно по въпроса вж. Стоянова, В. Статутът на Българската екзархия 1913–1925 г. — Изв. на Тракийския научен институт, 3, 2002, 56–71.

⁵ АМВНР, ф. 11п, а. е. 551, л. 192.

⁶ Пак там, а. е. 575, л. 18—22. По-подробно за българската болница вж. Галчев, И. Българската болница „Евлоги Георгиев“ в Цариград (1895—1925). С., 1999, а общо за българските културно-исторически паметници в Цариград вж. Петрова, Д. Цариградските българи. С., 2000, 100—110.

⁷ Пак там, а. е. 551, л. 188.

⁸ Пак там, л. 75.

⁹ ЦДА на РБ (ЦДА), ф. 791к, оп. 1, а. е. 24, с. 744.

¹⁰ Пак там, а. е. 25, с. 60.

¹¹ Пак там, ф. 321к, оп. 1, а. е. 2266, л. 12—13.

¹² Цанков, Ст. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. — ГСУ, VI, Богосл. фак., 16, 1938—1939, 1939, 164—166.

¹³ АМВНР, оп. 11п, а. е. 551, л. 34.

¹⁴ ЦДА, ф. 321к, оп. 1, л. 13.

¹⁵ Изключение прави училищната сграда в Пера, чийто фиктивен собственик К. Селджобалов успява да декларира в законния срок в полза на българската болница. — АМВНР, оп. 11п, а. е. 551, л. 134—135.

¹⁶ Пак там, л. 74—75.

¹⁷ Пак там, л. 79.

¹⁸ Пак там, а. е. 199, л. 3—4.

¹⁹ Пак там, а. е. 551, л. 189.

²⁰ Пак там, л. 4—5.

²¹ Петрова, Д. Цит. съч., 106—107; ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а. е. 2761а, л. 172—173; ф. 176к, оп. 1, а. е. 2574, л. 32—37.

²² ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а. е. 55, л. 5—6, 11.

²³ АМВНР, оп. 11п, а. е. 578а, л. 31—32.

²⁴ Пак там, л. 2—3.

²⁵ Пак там, а. е. 551, л. 52.

²⁶ Калканджиева, Д. Българската православна църква и държава 1944—1953. С., 1997, с. 53.

²⁷ АМВНР, оп. 11п, а. е. 551, л. 123—124.

²⁸ Тракия, № 4, 10 март 2005.

²⁹ <http://ndt.netplusdb.bg/public-html/article.php?story=20041225174919661>

ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ПРОЦЕСЪТ В СОФИЯ (1872—1873)

(По повод 170-годишнината от рождението му)

Проф. д.и.н. ДОЙНО ДОЙНОВ

Как изглежда процесът в София в светлината на старите и новите документални извори? Каква предварителна общоисторическа картина може да си съставим?

„Арабаконашкото приключение“ — нападението на хазната на 22 септември 1872 г., последвалите го трагични разкрития и процесът в София маркират последните месеци от жизнения път на Апостола.

Ако изхождаме само от първичната видимост на фактите, се получава една на пръв поглед странна картина. Съдебното следствие и процесът протичат в малка тогава, провинциална София — център на санджак, а не примерно в Русе, който, освен че е вилаетски център, но е и „най-отвореният град към Европа“, не и в Цариград — столицата на Империята. На второ място, въпреки разкритията (в следствията и процеса) за наличието на местни революционни комитети в Пловдив, Карлово, Ловеч, Троян, Панагюрище, Пазарджик, Трявна, София и пр.; въпреки поименното посочване на конкретни имена, участници в движението, няма поголовни арести, както би се очаквало, нито пък никакви последвали организирани действия на османските власти. Процесът завършва с издаването на две смъртни присъди и около няколко десетки (61) присъди на различни срокове каторга. Очевидно е, че в самия ход на следствието и процеса е демонстриран от властите един подчертан стремеж съдът в София да бъде отнесен към второстепенните събития в Империята и да бъде ограничен в рамките на направените вече разкрития.

Няма задоволителен отговор и на въпроса за мястото на процеса в контекста на политическите борби в Империята, в светлината

на тогавашната балканска и европейска политическа действителност, не е изяснена ролята на руската, английската, австро-унгарска и пр. линия на поведение.

Всъщност „Арабаконашкото приключение“ и процесът в София стават в един много съществен — преломен момент в политическото развитие на Европа, обстоятелство, което рефлектира пряко във вътрешната и външната политика на Османската империя. След края на френско-пруската война от 1871 г. от политическата сцена на Европа вече е паднал един от главните крепители на „отоманите“ — Наполеон III, а Франция е сведена, поне временно, до ранга на второстепенна европейска сила. От друга страна, Русия денонсира Парижкия мирен договор от 1856 г., възстановява състоянието на военния си флот в Черно море, рязко нарастват нейният престиж и влияние на Балканите. Вместо доминантната роля на Кримската коалиция в континентален план нараства ролята на току-що създадения Съюз на тримата императори — руския, германския и австро-унгарския. Османска Турция — „болният човек“, не може да не се съобразява с новите реалности. При новата обстановка особено активна роля в съдбините на Империята играе руският посланик в Цариград генерал Н. П. Игнатиев, а Портата е принудена все повече и повече да се съобразява с руския външнополитически курс.

Разбира се, в борбата за надмощие и влияние върху съдбините на Османската империя и на този етап важна роля продължава да играе Англия. Към традиционния приоритет — запазване статуквото на Балканите, след прокопаването на Суецкия канал в английската външна политика сериозно нараства ангажираността със съдбата на Проливите, а с това и за запазване целостта на Османска Турция.

Не по-малко сложно и противоречиво е и вътрешнополитическото положение в Империята. На власт, след като през октомври 1872 г. е паднал Мидхат паша — представител на проанглийската политическа партия, велик везир е станал Мехмед Рюжди паша. Новото правителство, което той оглавява, наред с кокетирването със старотурците, но и с провеждането на ограничени танзиматски реформи се стреми да се съобразява и с руската политика, старае се да не изостря отношенията си с Русия. В крайна сметка балансираната линия между Англия и Русия според Рюжди паша и неговите съидейници трябва да доведе до стабилизиране на положението в Империята, да неутрализира политическото течение с определени проанглийски тежнения „Млада Турция“, или „Обществото на новите османи“, ползващо се и с подкрепата и на Мидхат паша.

При първите известия за „Арабаконашкото приключение“ и започването на процеса в София руското посолство и генерал Н. П. Игнатиев са сериозно обезпокоени. Събитието дава предимство и аргументи на Мидхатовите привърженици, които търсят в действията на българите руско подстрекателство. Ето защо руският посланик в Цариград възприема линия на поведение, целяща да се омаляват разкритията и да не се предприемат никакви политически акции, които биха усложнили положението и биха дали нови мотиви на проанглийската партия. Генерал Н. П. Игнатиев не само игнорира съществуването на организиран център на българското революционно движение — БРЦК, наричайки го „мним“, но и нарежда на руските консули да вземат мерки и настоятелно да посъветват „известните“ им българи да бъдат изключително внимателни и да не предприемат каквито и да било политически акции. Консултът в Русе например съветва членовете на революционния комитет, които са му известни и които нарича „младежите“, да не реализират замисленото от тях убийство на члена на турския Държавен съвет и член на софийския съд Хаджи Иванчо хаджи Пенчович. Революционните дейци от Русе се съобразили със съвета на консула Александър Мошнин. Призивът на Иван Драсов от Писек да се интернационализира защитата на Левски и останалите подсъдими пропада в обстановката на тази политическа концепция.

Второто направление в руската политическа линия в дните на процеса в София предвижда да се вземат под покровителство отделни нейни дейци, да не се дават мотиви на съда да разшири разкритията, да не се разшумяват данните за дейността на революционните комитети. Генерал Н. П. Игнатиев нарежда със секретен доклад от 7/19 декември 1872 г. на руския дипломатически представител в Букурещ да се намери Любен Каравелов и да бъде посъветван за известно време да напусне Букурещ, тъй като Високата порта под натиска на обстоятелствата ще изисква от румънското правителство да ѝ бъде предаден и дори може да направи опит да го постави на подсъдимата скамейка в София. Разкритията на турските полицейски власти и намерените документи ясно са показвали връзките на Вътрешната революционна организация с Букурещкия ЦРК и поспециално с Л. Каравелов. В противен случай, както изтъква Н. П. Игнатиев в секретното си нареждане, ако Л. Каравелов не бъде предаден от румънските власти на Портата, съществува опасност Турция да скъса отношенията си с подвластната ѝ по това време румънска държава, но и да предприеме други крути мерки. Румънският посланик в Цариград княз Гика е не само сезиран за тази акция на генерала, но и напълно я споделя, за което донася и на своето

правителство. По дипломатически канали и тайни пътища на Л. Каравелов е внушено и е подпомогнат да избяга временно в Сърбия. С това Игнатиев е целял да не се разширяват разкритията и да не прераснат те в един шумен политически процес, който ще има отрицателни последици както за възобновяващите се руско-турски взаимоотношения, така и за българската кауза и по-специално за дейността на току-що създадената Българска екзархия.

Точно противоположна позиция заемат привържениците на Мидхат паша, зад които стои Англия в лицето на английския посланик, дипломата от кариерата Х. Елиът. Те искат колкото се може по-строги мерки към заподозрените, повече и повсеместни арести и чрез разкритията и присъдите на един публичен процес българското революционно движение да бъде подавено в зародиш. Мидхат пашовата политическа цел сега е не само безогледна физическа ликвидация на заподозрените — така, както бе постъпено при ликвидирането на четниците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г., но да се търси и докаже подстрекателството на Русия и Сърбия, да проличи подмолната им и двулична роля спрямо Империята. По-завоалирано и двойствено е поведението на Австро-Унгария. Тя е решителен противник на усилването на българското революционно движение, зад което според нея се крие засилване на славянските тежнения като цяло, със съответните паралели и влияние върху славянското движение в тази дуалистична монархия. В ръководните й среди е утвърдено трайното схващане, че общият „славянски фронт“ застрашава устоите на Австро-Унгария, а зад нарастващото и въземащо се българско движение се съзират руски усилия и панславянски планове. Оттук е изведена и австро-унгарската линия по процеса в София (мимо общите задължения в Съюза на тримата императори във външнополитически план, но в съгласие с клаузата, че ще се преследват всякакви революционни и разрушителни действия срещу легитимните правителства и власт), не само да се разкрие събраният по време на следствието и процеса доказателствен материал, но дори той да бъде преувеличен, да се изнасят неверни и измислени факти за дейността на революционните комитети и за техните акции в страната. И по-конкретно: да се търсят данни за „панславистическите кроежи и дългата ръка на руските и сръбските агенти“. Част от тези измислици са разобличени още в българската възрожденска преса като неверни и провокативни.

При такава сложна политическа обстановка, при очевиден сблъсък на много и противоречиви интереси започва процесът в София. Следва да се посочи, че и самата следствена комисия, назначена от Високата порта, има разнороден, имам предвид в политическо от-

ношение, състав. Начело стои Али Саиб паша — министър на полицията, член на Държавния съвет и очевиден привърженик на управляващата партия. Негов помощник е Шакир бей, бивш адютант на Мидхат паша в Русе и Багдад и ревностен защитник на Мидхатовата политическа линия. Ето какво пише австро-унгарският консул в Русе О. Монтлонг до граф Андраши на 9 декември 1872 г.: „Българите в Русе са обхванати от голяма паника, след като разбраха, че като придружител на комисаря на Портата (Али Саиб паша) и като негов секретар е пристигнал Шакир бей, бившата дясна ръка на Мидхат паша... Българите казват, щом Шакир бей е определен за съдия на нашите сънародници в София, ние знаем предварително, че те всички и кой знае колко още други ще трябва да заплатят с живота си“.

Очевидно е, че идвайки от Цариград, пред следствената комисия са стояли две алтернативи. Ако на власт остане Мехмед Рюжди паша и съществуващото правителство, процесът в София ще има ограничен характер, разкритията ще бъдат локализирани и над всичко ще бъде поставен стремежът при никакви обстоятелства да не се разшуми в общеевропейски мащаб. Ако междувременно в Цариград връх вземе Мидхатовата партия, то съдебната комисия ще постави началото на един огромен политически процес, който ще обхване цяла България, а в далечните си проекции ще бъде и антируски по последици. По силата на вътрешнополитическите събития в действие влиза първият вариант. Съдебните протоколи и поведението на Високата порта ясно показват, че тя с всички средства се стреми да го ограничи, да не му даде широка гласност, да мотивира присъдите с престъпления и от криминален характер, а дейците им да таксува като инспирирани и ръководени отвън. Един от членовете на съдебния състав — Хаджи Иванчо хаджи Пенчович, чувствайки цялата двойственост на този процес, в едно свое писмо пише, че комисията си била свършила работата, когато залавянето на В. Левски „усложни изключително много нашата дейност“. Пред руския консул в Русе Ал. Мошнин той споделя, че ако трябвало да се прави истински процес, какъвто се очертавал след направените разкрития, то той би обхванал цяла България. „Левски, заявява той, има четири хиляди младежи, които са под прякото му ръководство и които можеха да попаднат под ударите на закона.“

Процесът в София протича в преломен момент и за развитието на българския национален въпрос. Той съвпада със заключителната фаза при решаването на църковнонационалната борба, поради което според част от умерените среди на българското общество, пък и според руската концепция националнореволюционното дви-

жение не само би следвало да бъде изведено на по-задан план, но на този етап и да се замрази, докато се укрепи Екзархията като първа легитимна българска национална институция.

Ето защо подкрепата на заловените и съдените в София не прераства в широка народна акция, не се призовава и международната демократична и революционна общност да помогне за спасяването на Левски и неговите сподвижници. Екзархийските среди мълчат по време на следствията и процеса и се ограничават единствено да смекчат присъдите и да облекчат съдбата на осъдените и заточени-те в Мала Азия комитетски дейци.

Няма съмнение, че външнополитическата ситуация след 1871 г. (Френско-пруската война, Парижката комуна, Съюзът на тримата императори), както и вътрешноимператорските боричкания в града на Босфора дават основание на новото правителство на великия везир Мехмед Рюжди паша да погледне на софийското дело не толкова като на съдебно, колкото като на политическо. Затова са пренебрегнати съдебните институции и анкетата, следствието и процесът са предоставени на специалната (извънредна) комисия, основавайки се на член 1 на турския Наказателен закон. „Понеже, се казва в този член, както принадлежи на правителството да наказва за дела, достойни за наказание, които непосредствено се извършват против властта, също така на правителството принадлежи и да наказва и за делата, които се извършват против частни лица поради причиняваната от тях размирица на общото спокойствие... Налагането и изпълнението според верозакона принадлежи на върховната власт“.

В доклад на правителството до султана, като се изтъква, че „Образуваната в София за тази цел (следствие и съд) специална комисия не може да внуши доверие на местното население, защото тя става и обвинител, и съдия“, се подчертава: „... Държавата трябва да накаже тези, които са в нейните ръце, чрез една специална комисия, съставена от военни и граждански лица, със задача да произведе всестранна анкета и подведе под отговорност провинилите се“. Пренебрегвайки всякакви изисквания на едно гражданско съдопроизводство, дори и съгласно османското законодателство, на Комисията се преписват политически задачи: „Целта е да се покаже силата на правителството, като се накажат истинските бунтовници и подстрекатели, да се отворят очите, от една страна, и категорически да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от рамките и с това да се развълнуват духовете на населението, от друга. Въобще, тъй като софийското управление е тъжител и съдия в същото време, да се вземат умерени и разумни мерки.“ Нещо повече, софийското управление в лицето на Мазхар паша е упрекна-

то от новото правителство в „прекалено усърдие“ при арестите и строгите мерки, които е взело по указание на предшестващия велик везир Мидхат паша. Явно усилията на ген. Н. П. Игнатиев в посоките, които той тласка делото, са дали някакъв резултат.

Всичко изложено дотук обяснява и защо разкритията се локализи-рат само в Орханийско, Тетевенско, Софийско и частично в Ловеч. Защо процесът се затвора в глухата по онова време София и не се осъществяват акциите на комитетските организации в Хасково, Стара Загора, Пловдив, които очакват, че главният обвинител — Левски, ще бъде отведен и съден в столицата Цариград.

От своя страна правителството, макар и нестабилно и преходно, възприема линията за ограничаване на разкритията и за умерено наказание на виновните, но си има и свои разчети. В духа на своята политическа стратегия за баланс в руско-английските интереси и изгоди от процеса великият везир Мехмед Рюжди паша и министрите тайно възлагат на специалната комисия по време на следствието преди всичко да се търси и докаже подмолната роля на Русия, на руските консули и дипломатически агенти в зараждането на българското националнореволюционно дело и с това да се изобличи двойната и подмолна интригантска игра на влиятелния и всемогъщ ген. Н. П. Игнатиев, наричан вече не без основание в Стамбол „Игнатиев паша“. Хаджи Иванчо х. Пенчович ще засвидетелства това в срещите си с консули в Русе, на път от София за Цариград през 1873 г., а след години пред Константин Иречек дословно ще изповяда: „На 1873 г. хаджи Пенчович бил член на Комисията, която съдила Левски, той превеждал писма — пакет от въстанически писма из кореспонденцията на Букурещкия централен комитет. Главни били три лица: Любен Каравелов, свищовецът Ценович и Левски. В писмата се обвинявали първите двама, че „яли парички“. Имало писмо на Левски до Тотьо да разпитал какво мислела Русия; че сега били записани до 12 000 души, след няколко години щяло да има 20—30 000. Тотьо запитал Тошкова, а той писал в Петербург; отговорът бил българите да стоят мирно, че не може да се управляват още сами. Хаджи Пенчович превел това писмо. Турците се почудили, мислили, че всичко се кове от Русия. Игнатиев много се зарадвал, когато узнал за това.“

Следващото правителство, това на Есеад паша, заменило краткотрайния мандат на Мехмед Рюжди, е също неудовлетворено и по-недоволено от работата и резултатите на комисията, сега вече и за леките присъди. Пред д-р Хр. Стамболски хаджи Иванчо х. Пенчович споделя, че новият велик везир в среща с комисията заявил, че всички замесени в софийската афера следвало да бъдат изпратени

на бесилото. „Какво искат сънародниците ти? Обърнал се той към х. Пенчович. Исака освобождаване от гръцкото духовно иго. Правителството с указ им даде Екзархията, утвърди им екзарх с брат и ги постави наравно с патриарха и пр.? Какво искат още? И той ядосано отпуснал комисията.“

Видно е, че при усложнената международна обстановка, след смъртта на големите турски държавници Фуад и Али паша, правителството начело с великите везири не само се сменяли на месеци, но и съобразно своята външнополитическа ориентация сменяли своята политическа платформа, а и държавните разпоредби. С оглед на това и събития като това в София, както и съдбата на личности като Васил Левски зависели от временната политическа конюнктура.

Видно е, че някои принципи на управление и защита на правата на населението и правомощията на държавните институции се пренебрегвали, а в много други случаи се нарушавали.

Правораздаването въпреки наличието на писани закони, при това в много случаи почти дословно преведени от френските, не правело изключение. То, както и полицията, и администрацията оставали най-важните трансмисии за осъществяване на султанския абсолютизъм, на турската „държавно деспотско-тиранска система“, както я нарича апостолът Васил Левски.

В заключение, независимо как ще наречем процесуалните действия на Портата срещу Левски и неговите сподвижници през 1872—1873 г. в София — следствие, съд и т.н., понятия, които имат своето място и значение в юридическата наука и практика, по същество обаче в обществен и исторически план това е парекселанс политически процес. Първият политически процес над българското национално-революционно движение, раздвижил дълбоко и разтревожил управляващите кръгове в Османската империя. Процесът, колкото и да бил вътрешен, а Портата да се опитвала да го направи ограничен и локален, дава повод и за сериозни външнополитически борби и вмешателства, както и за регистриране на активи и пасиви за Великите сили и за народните движения, като българското. Тези обстоятелства намерили място и в сложните международни игри, оставили следа и в дипломатическата и същинската османска, балканска и европейска история.

Значима в международен аспект, документацията по разкритията през 1872 г. (следствията в Тетевен, Орхание и процесът в София) има и изключително място за проследяване последните дни на Левски и особено за поведението му пред съда. Процесът е върховно изпитание за Апостола. По време на него той не само можеше да утвърди своето име, човешка и революционна нравственост и мисия,

но само с една грешна стъпка, за да не отиде на бесилото, да провали и великото си дело и историческо безсмъртие. Какво разкриват документите — нашите, а и чуждите?

На процеса през 1873 г. в София Левски не само опазва революционната организация от по-дълбок провал, в който я бяха тикнали Димитър Общи и повечето комитетски дейци от Тетевен, Орхание и пр., но оценява най-добре от всички политическия характер на делото и се утвърждава като революционен водач и политически деец. Ден след ден, разпит след разпит, дори под бесилото той гради величието си на организатор, на ръководител, на Човек с главна буква, на Апостол!

С основание някои днешни изследователи наричат Левски „най-успешния политик на България“, вземайки предвид не само мисията, идеите, саможертвата му, но и последствията от апостолското му дело — Априлското въстание и Освобождението през 1877—1878 г., както и безпрецедентното му поведение на процеса в мразовитите януарски и февруарски дни на 1873 г.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878) — ОЩЕ ЕДИН ПРОЧИТ

(По повод 130-годишнината от началото на войната)

Доц. д-р СЕВО ЯВАШЧЕВ

В резултат на победата на Русия в поредната война с Османската империя са освободени балканските народи от османското иго. Към края на XIX в. могъществото на Османската империя започва да отмира след несполучливите опити за реални реформи в държавното управление. В страната са привлечени чуждестранни капитали с намерението да се използват за населението. Западните държави широко се възползват от нееквивалентната търговия, неравноправните договори, тежките условия за заемите, политическият натиск. Отпусканите средства се изразходват предимно за строителство на дворци, за реформи в армията и за висшия чиновнически апарат.

Нарастват данъците, разраства се националноосвободителното движение в покрайнините на империята. Високата порта има достатъчно сили, за да потуши поредното въстание, но през 70-те години на XIX в. на помощ на недоволното население на Балканите откликва друга могъща държава — Руската империя. В резултат на загубената война Османската империя губи не само по-голямата част от принадлежащите ѝ балкански територии, но губи и финансовата си независимост, стигайки до банкрут.

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВОЙНАТА

Финансовата криза в Османската империя. Всичко започва с това, че султан Махмуд II решава да реорганизира икономиката на страната по капиталистически начин. Проведени са някои реформи в държавното управление, наречени „танзимат“. Неговите при-

емници продължават реформите, но за да набавят достатъчно средства за тази цел, те започват да привличат чуждестранни капитали. В резултат на това към началото на 70-те години на XIX в. Османската империя попада в тежка зависимост от държавите кредитори. В тази обстановка западните държави широко използват икономически и политически натиск. В техните ръце се намира такъв важен лост за въздействие върху икономиката и политиката на империята като Отоманска банка.

Тъй като нямат необходимите икономически познания, османските чиновници и самият султан не могат да разберат катастрофалните последствия от нарастващия държавен дълг. Султан Абдул-Меджид отпуска заемни средства за строителство на дворци, за да повдигне авторитета на държавната власт в очите на поданиците си. Неговият приемник Абдул-Азис използва чуждестранните заеми за строителство на военноморски кораби в английските корабостроителници, за укрепване на армията и наказателния апарат. В епохата на „танзиматите“ в Османската империя навлизат и стават популярни сред управляващите западните обичаи и ритуали: пищни обеди и вечери по западноевропейски маниери и етикеция.

В тази обстановка основният отрасъл в икономиката на страната — селското стопанство, се намира в упадък. Засява се само неговия част от годната за обработване земя. Реколтите са изключително ниски, а по-голямата част от тях се иззема под формата на различни данъци от местните феодални и данъчните чиновници. Управниците на много от вилаетите в Анадола признават, че няма нито един селянин, който да не страда от недоимък и да има перспектива в близките три години.

Високата порта се опитва да намери изход от финансовите затруднения с помощта на нови заеми от чуждестранните банки. Само за 5 години, от 1870 до 1874 г., турското правителство сключва договори за чуждестранни заеми в размер на почти 3 млрд. франка. Общата сума на външния ѝ дълг по това време достига 5,3 млрд. франка. Изплащането на заемите поглъща голяма част от турския бюджет. Сред управляващите кръгове в империята започват да нарастват тревожността и неувереността. Зачестяват смените на правителствата. За 3 години (1871–1873) са сменени около 10 велики везири. Съживява се дейността на т.нар. „нови османци“, стремящи се да превърнат Турция в конституционна монархия¹.

За да бъдат набрани средства, са иззети част от земите на духовенството, мярка, която предизвиква неговото недоволство. Направен е и опит да се съкрати държавният апарат, като се орежат за-

платите на чиновниците, офицерите, учителите в светските и религиозните училища. Тези мерки не подобряват финансовото положение на страната. Към октомври 1875 г. Турция официално обявява частичен финансов банкрут.

Въстанията в Босна и Херцеговина и в България. Реколтата през 1874 г. е изключително лоша. Рязко се влошава положението на по-голямата част от населението в империята, но султанското правителство, което не е изпълнило нито едно от обещанията си, дадени в периода на танзимата, по старому провежда политиката си на повишаване на данъците. През 1875 г. значително е увеличен и феодалният десетък, което още повече влошава положението на селяните².

Когато през лятото на 1875 г. турските данъчни служби се опитват за втори път в продължение на няколко дни да съберат данъци в един от санджаците в Херцеговина, избухва стихийно въстание, което бързо обхваща цялата област, а след това и Босна. В своето възвание въстаниците пишат, че те са решени „да се бият за свободата или да умрат до последния човек“³. Въоръжени участници във въстанието разбиват няколко турски военни отряда, а част от султанските войски са обкръжени. Новите обещания за реформи, дадени от турските управляващи, не довеждат до успокоение на населението. Участниците във въстанието отказват да предадат оръжието си.

През септември 1875 г. в България въстава и населението в Старозагорско. Въстанието е бързо потушено, но през април 1876 г. започва ново, още по-мощно въстание — Априлското. Султанът изпраща 10 хил. добре въоръжени башибозуци. Потушаването му е съпроводено с голяма жестокост. В Пловдивския санджак само за няколко дни черкезите и башибозукът избиват около 15 хил. души⁴.

Поредният опит на българското население да получи национално освобождение не успява поради численото превъзходство на турските войски и недостатъчната масовост на въстанието. По това време Сърбия и Черна гора се подготвят за въоръжена намеса в полза на православните въстаници. Сърбите са уверени, че ако Сърбия и Черна гора започнат война с Турция, Русия няма да допусне разгромяването им от турците. В края на юни 1876 г. правителствата на Сърбия и Черна гора настояват Турция да се откаже от наказателните действия на своите войски в Босна и Херцеговина. Правителството на Османската империя отказва да удовлетвори тези искания и на 30 юни сръбският княз Милан обявява война на Турция от името на Сърбия и Черна гора⁵.

В няколко последователни сражения черногорците разбиват изпратените срещу тях турски войски, но основните сили на турската армия, изпратени срещу Сърбия, постигат успех и към началото на

септември започва настъпление към Белград. Само ултиматумът на руското правителство, подкрепен с частична мобилизация на руската армия, заставя Турция да прекрати военните действия.

ПОЗИЦИИТЕ НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ

Резултатът от националноосвободителната борба на балканските народи зависи не само от техните собствени усилия, но и от международната обстановка, от сблъсъка на интересите на европейските Велики сили по т.нар. Източен въпрос. Преди всичко става въпрос за интересите на Англия, Австро-Унгария и Русия⁶.

Английската дипломация продължава да държи за запазване целостта на Османската империя. Това традиционно противопоставяне на външнополитическите планове на Русия се използва и за прикриване на английските намерения за териториална експанзия в Близкия изток⁷.

За Австро-Унгария Източният въпрос е преди всичко славянски въпрос. Дуалистичната империя, включваща в състава си милиони славяни, е решително против националноосвободителните движения в съседните балкански области и образуването там на големи самостоятелни славянски държави. Всеки успех за национално освобождение на южните славяни вещае за Австро-Унгария приближаването на деня, в който същото ще се случи и с нейните славяни.

След военното поражение през 1866 г., когато стремежите на Австрия за хегемония над Германия претърпяват неуспех, австрийската дипломация засилва активността си на Балканите. Сред управляващите кръгове на дуалистичната монархия, особено сред унгарското дворянство, има привърженици на внимателните действия на Балканите, смятайки за опасно увеличаването на славянското население в Австро-Унгария⁸. По този повод външният министър Дюла Андраши отбелязва: „Маджарската ладия е препълнена с богатство. Всеки нов товар, бил той злато или кал, може само да я преобърне“. Когато започва въстанието в Босна и Херцеговина, Андраши заявява на Турция, че го разглежда като вътрешна работа на Османската империя и затова той не смята да се меси в нея, нито да се противопоставя на турските „военни мероприятия“ против въстаниците.

Австро-Унгария не успява да удържи своята позиция. В Австрия има влиятелни елементи, които разчитат по друг начин да се разреши южнославянският въпрос. Те имат намерение да включат южнославянските области от Западните Балкани в състава на Хабсбургската държава, започвайки със завладяването на Босна и Хер-

цеговина. По такъв начин тези области наред с Австрия и Унгария ще са третата съставна част в империята на Хабсбургите. От двуединна монархия Австро-Унгария ще се превърне в триединна държава. Замяната на дуализма с триализма трябва да отслаби влиянието на маджарите в империята.

Привържениците на тази идея за разлика от унгарците и немците са готови да се съгласят Източните Балкани да бъдат преотстъпени на Русия при подялба наследството на „Болния човек“ (Османската империя). Затова те препоръчват да се сключи сделка с Русия. Тази позиция се поддържа от военните, от клерикалите и от едрите земевладелци. Австро-унгарският император Франц Йосиф се стреми да осигури компенсации за загубите, понесени в Италия и Германия. Затова той с голяма съпричастност възприема идеята за анексии на чужди територии. Политиците, поддържащи тези идеи, енергично поощряват националноосвободителното движение в Босна и Херцеговина⁹.

Германия, която по това време подготвя съюз с Австро-Унгария, поддържа нейната експанзионистична политика на Балканите. Заедно с това тя подтиква и Русия против Турция, тъй като разчита, че ако Русия съсредоточи своето внимание на Балканите и в Кавказ и ако, както казва Бисмарк, „русият локомотив изпусне парата си някъде далеч от германските граници“, то Германия ще е с развързани ръце по отношение на Франция.

Бисмарк разчита да лиши Франция от евентуални съюзници и по такъв начин да я постави в дипломатическа изолация. Източната криза крие известна опасност и за Бисмарк от евентуално избухване на руско-австрийска война. Кайзерът много иска война между Русия и Турция и още повече между Русия и Англия, но се страхува от пълен разрыв между Австрия и Русия. Това би означавало той да прави избор между двете империи. Да вземе страната на Русия или да спазва неутралитет, Бисмарк смята за невъзможно. В този случай Австро-Унгария като по-слаба страна или ще бъде победена, или напълно ще капитулира пред Русия. И в двата случая това означава засилване на Русия, което никак не удовлетворява Бисмарк.

От друга страна, той не иска да застане и на страната на Австрия против Русия. Твърдо е убеден, че една руско-германска война неизбежно ще доведе до намесата на Франция и Германия ще трябва да воюва на два фронта. Затова Бисмарк упорито работи за постигане на австро-руско съглашение на базата на подялбата на Балканите на сфери на влияние между Русия и Австро-Унгария. Австрия ще може да увеличи своята територия, получавайки Босна, а Русия ще си върне Бесарабия. Бисмарк предполага, че Англия ще се

съгласи на такова решение, при условие че тя самата получи Египет. По този начин се надява да се влошат англо-френските отношения и да не допусне английско вмешателство във френско-германските отношения. В тази обстановка зад кулисите Бисмарк внимателно плете сложна дипломатическа мрежа.

Руското правителство смята за необходимо да окаже помощ на въстаналите славяни. То се надява да възстанови собствения си авторитет сред балканското население, накърнен след Кримската война (1853—1856). Руското правителство не възнамерява да се въвлече в сериозен конфликт с Австро-Унгария. Като се стреми да поддържа авторитета на Русия сред славяните, без да си влошава отношенията с Австро-Унгария, то решава да провежда балканската си политика в сътрудничество с Австро-унгарската империя. Такава политика е в съответствие с принципите на съглашението между тримата императори Франц Йосиф, Вилхелм I и Александър II през 1872 г.¹⁰

Сръбско-турската война засилва опасността от общеевропейска война. Ако победи Турция, намесата на Русия е неизбежна, при което ще е трудно да се избегне конфликт между Русия и Австро-Унгария. Ако победи Сърбия, това по всяка вероятност ще предизвика разпадане на Османската империя. В този случай едва ли ще може да се предотврати сблъсъкът между Великите държави в Европа за подялба на турските територии¹¹.

Дипломатически ходове. Първият опит на руския император Александър II да окаже подкрепа на славянското население в тази обстановка е на срещата между него, руския канцлер Горчаков, императора на Австро-Унгария Франц-Йосиф и министъра на външните работи Андраши в замъка Рейхщад в Бохемия на 8 юли 1876 г. По време на срещата не е подписан никакъв официален документ освен протоколите, написани под диктовката на Андраши и Горчаков. Предвижда се двете империи към момента да се придържат към принципа за ненамеса. Ако обстановката наложи активни действия, трябва да се действа след взаимни договорености. Отбелязано е, че в случай на победа на сърбите „държавите“ няма да окажат съдействие за образуването на голяма славянска държава. Това съглашение крие в себе си в зародиш много недоразумения и конфликти, въпреки че е постигнато съглашение за неутралитет на Австро-Унгария в случай на война между Русия и Турция¹².

През август 1876 г., след няколко поражения на сърбите, Горчаков предлага на Бисмарк да поеме инициативата за свикването на международна конференция за изработването на условията на сръбско-турския мир. Но Бисмарк отклонява предложението на

като желаят да се завърнат в Гърция, не искат да подписват декларацията за „репатриране“, а да продължат да бъдат третирани като политически бежанци²². От друга страна, ЦИК изтъква проблемите, създадени от неуточнения статут на бежанците. Те все още не са приети за български граждани, а са осигурени само с временни документи, докато въпросът бъде решен. Преди да получат българско гражданство, бежанците не могат да получават различни социални услуги от общините. Молбата на ЦИК изисква на бежанците да бъдат осигурени същите права като на българските граждани²³.

Не след дълго ЦИК предприема по-всеобхватен подход към проблема. Това е видно от решение от национална конференция на Тракийската организация. Препоръчва се учредяване на специален отдел за заселване на бежанците в България, като всички услуги от различните министерства и служби да се обединят в този отдел. Бежанците от Беломорска Тракия, които са избягали за първи път през 1942 г., да бъдат подпомогнати по следния начин: да им се даде разрешение за българско гражданство; да им се отпусне безвъзмездна помощ; да се опростят дълговете им от заемите; да бъдат подпомогнати със заеми за икономическата им интеграция; да бъдат компенсирани за собствеността, изоставена в Беломорска Тракия²⁴.

Искало се е преселниците, завърнали се повторно от Беломорска Тракия, да получат възможност да се заселят отново в местата, които са напуснали в България, заемите им да бъдат опростени, а предишната им собственост да им бъде върната²⁵.

От друга страна, ЦИК изпитва необходимост да напомни на бежанците, че държавата има задължения към всички свои граждани, а не само към една част от тях: „Някои от нашите бежанци трябва да се отърват от идеята, че „държавата е задължена“, че „държавата трябва да ни даде това или онова, защото сме бежанци“ и че „държавата трябва да ни даде нещо, защото сме отишли в Егейска Тракия“ и т.н.“²⁶ Трябва да се има предвид, че ресурсите са недостатъчни поради последиците от войната и всякакви отпуснати за бежанците суми могат да привлекат завистта на други групи. Това се вижда от отговора на ЦИК във връзка с „неоправдана критика относно дълговете на бежанците“ (във водещ вестник, който защитава правата на бежанците по икономическите въпроси)²⁷.

Заради Гражданската война в Гърция пристигат нови бежанци. Някои напускат за първи път Гърция, през планините бягат само с това, което могат да носят на гърба си. Те молят за икономическа помощ от държавата — такава, каквато предишните бежанци са получили преди това. В писмо до властите се съдържа интересната информация, че помощта на бежанците е отпусната според регист-

рите, изготвени от местните тракийски дружества. Твърди се, че ръководството на едно такова дружество не е имало предвид действителните нужди на бежанците, а се е ръководело от личната алчност и от роднинските връзки. Привеждат се няколко примера за богати хора, които са потърсили помощ. Има и такива бежанци, които са дошли в България преди 25 години, но са се завърнали в Тракия след 1941 г. От друга страна, много бедни хора не са получили никаква помощ²⁸.

„Тракийска дума“

Пълното идеологическо преориентиране на организацията на бежанците след Втората световна война може да бъде проследено във вестник „Тракийска дума“. Първата му поява е с дата 1 май 1946 г. Несъмнено той е орган на комунистическата партия, което проличава от меморандума, поставящ основните задачи на вестника. Главната му цел е да се бори срещу „великобългарския шовинизъм“ и да дистанцира тракийския въпрос от буржоазията и фашизма. Акцентът се поставя върху „правилната“ прогресивна марксистко-ленинска основа и мобилизирането на тракийските бежанци в България за делото на Отечествения фронт и социализма — най-добрата гаранция за правилното уреждане на тракийския въпрос. Вестникът ще се стреми да решава организационните проблеми на Тракийската организация. Това предполага популяризиране на „правилната“ външна политика, която води демократичният Отечествен фронт за приятелство със Съветския съюз и за братски отношения с демократичните балкански народи срещу империалистичните сили. Вестникът ще се старее да придвижва някои от икономическите въпроси на тракийските бежанци, свързани със заселването им в България²⁹.

Разбира се, не е лесно да се промени изцяло идеологическият мироглед на стария националист иредентист, за да се стигне до новия социалист интернационалист. Още от самото начало се открива объркване на старата с новата идеология. През 1946 г. ЦИК обръща голямо внимание на Парижката мирна конференция, а след първите 10 броя „Тракийска дума“ е изцяло завладяна от този въпрос. Важно за ЦИК е да популяризира идеята, че комунистическата партия най-добре защитава интересите на бежанците. Това е представено и като опит на правителството да „защитава правата на България над Западна Тракия, които несправедливо са били отнети от България и дадени на Гърция след Първата световна война“. Тракийската организация се присъединява към тези усилия чрез: 1. съставяне на Меморандум, който ще бъде предоставен на Вели-

ките сили на Парижката мирна конференция, и 2. Изпращане на специална делегация в Париж с представители на тракийските бежанци³⁰. Освен Меморандума ЦИК съставя и множество пропагандни материали. През 1946 г. Тракийският научен институт публикува няколко книги и брошури на западни езици, всички разглеждащи въпроса за Западна Тракия. Председателят на Тракийската организация Никола Спиров действа като защитник на тракийската кауза. На редица митинги из България се подчертава, че „тракийските бежанци настояват Западна Тракия да бъде обединена с България“. Такъв лозунг се издига и по време на честванията на 1 май. Според вестника Тракийската организация е провела ентусиазирани масови събрания в почти всеки град на Южна България. В статия от 20 май 1946 г. се казва: „Хората изразяват своята безрезервна подкрепа за искането Западна Тракия да се върне на България. Те вярват, че има голяма вероятност несправедливостта от Ньой да бъде заличена. Има ли по-голяма и по-очевидна несправедливост от отнемането на Западна Тракия от България, има ли по-голяма жестокост от насилствената дебългаризация на Тракия и по-неестествена и абсурдна граница, която разделя една трудолюбива и миролюбива нация от топлото Егейско море само с 30 км“³¹.

Вестникът е пълен с традиционни аргументи, които доказват българския характер на Западна Тракия. Уводната статия „Откраднатото трябва да бъде върнато“ е насочена срещу „гръцкия шовинизъм“, който се противопоставя на историческите, икономическите и географските права на българската нация, които са „освободени от шовинизъм и фашизъм“. Твърди се, че най-силната карта в полза на българската кауза е етнографският аргумент³². Това е някак си странно, тъй като българският елемент никога не е имал мнозинство в Западна Тракия*. Тази дейност достига връхната си точка с голямото събрание в Кърджали на 28 юли 1946 г., посетено от хиляди. Желанието Западна Тракия да се присъедини към България е категорично изразено. Речи държат Никола Спиров и други лидери. Делегацията до Парижката мирна конференция, избрана от ЦИК на 21 юли, е представлявана от: Никола Спиров — председател на ЦИК и ръководител на делегацията, Ламби Данаилов — секретар на Тракийския научен институт, Димитър Маджаров — известен тракийски войвода, и Петко Караделков — редактор на „Тракийска дума“. Делегацията е посрещната от основателите на Отечествения фронт и тръгва за Париж на 11 август³³. Първите доклади за дейността на тракийските комитети имат оптимистичен тон³⁴. По-късно тя е представена много по-скромно. Въпреки че нямат възможност да осигурят възвръщане на Западна Тракия, гово-

ри се, че действията на тракийци поне са предотвратили нови териториални загуби, защото Гърция е поставила своите искания за промяна на границите³⁵.

Заедно с традиционната национална идеология откриваме по-искрени опити за поставяне на въпроса от интернационалистическа позиция. На конференцията, организирана от ЦИК в Асеновград на 25 март 1945 г., между другото се прави извод, че тракийският въпрос може да се реши „чрез братски съюз на южните славяни и разбирателство с демократичните съседни държави, както и чрез работа с демократичните балкански народи“³⁶. На Третия разширен пленум на ЦИК на 17—18 октомври 1948 г. Гаврил Карев от София повдига съществения въпрос за това какви ще бъдат връзките с гръцкото население, щом въпросът за Западна Тракия се реши. Старото разбиране е, че гръцкото население ще трябва да остави българското население да се завърне. Сега Отечественият фронт има абсолютно нова позиция: когато българите се завърнат в Тракия, — според него — гърците трябва да останат. Това положение вече е коренно различно от 1941 г. Завърналите се българи ще трябва да се свържат с гърците и да обсъдят проблема с тях. Тодор Браянов е убеден, че българи и гърци ще могат да заживеят заедно, така както народите в Съветския съюз. Никола Христов обаче смята, че Западна Тракия първо трябва да бъде включена в границите на България, преди да се създаде Балканска федерация³⁷. В същото време, преди Гражданската война в Гърция да е стигнала своя край, все още се смятало, че въпросът ще бъде решен с победата на социалистическия лагер. В решението от пленума се изтъква между другото, че: „справедливото и трайно решение на тракийския въпрос ще бъде постигнато с победата на демократичните сили, водени от СССР, и чрез разбирателството между балканските нации“³⁸.

Оказва се, че финансирането на „Тракийска дума“ става трудно. През 1947 г. има около 4000 абонати, но броят им трябва да се увеличи два пъти, за да бъдат покрити разходите³⁹. Проблемът с малкия брой абонати продължава да стои на дневен ред и последният брой на вестника излиза на 20 юни 1951 г. след отпечатването общо на около 70 броя. Възможно е също вестникът да понася трудности и поради общото преустройство на Тракийската организация по това време.

Проучването на ООН и други идеологически дилеми

Неразрешеното противоречие между старата и новата идеология също присъства във връзка с проучването на ООН от 1947 г. Съществуват и някои гранични конфликти, свързани с Гражданската

война в Гърция. За България е важно да бъде отхвърлено гръцкото твърдение, че въоръжени чети навлизат от България в Гърция. Смята се също, че гръцките оплаквания са лошо прикрит опит границата с България да бъде представена като стратегически погрешно решена, за да бъде преместена на север, както е било искано на Парижката мирна конференция. ЦИК възнамерява да мобилизира местните дружества, като ги подготви за среща с комисията, извършваща проучването. Идеята е била комисията да бъде обградена с подходящи хора и да бъде изолирана от хора, които можели да навредят на тракийската кауза, но това трябвало да бъде направено по начин, по който да не изглежда, че е нарочно организиран. Те щели да подадат молби до комисията от името на бежанците, които са били пропъдени от местата, откъдето произхождат. Важно било да се подчертае, че искат да се завърнат по мирен път, а не чрез война. Тези молби трябвало да се изготвят на място, защото иначе щяло да се разбере, че всичко е било организирано от централното дружество. Отделно от снабдяването на комисията с материали, които са публикувани от дружеството по-рано, трябвало да се изготви също и молба от централното дружество с помощта на хора, знаещи чужди езици⁴⁰. ЦИК подчертава особено нуждата от организиране на бежанците от Западна Тракия, за да представят своя проблем. Плановите на ЦИК обаче невинаги са били правилно разбрани от местните дружества. Дружеството в Ивайловград не схванало докрай ситуацията и издигнало лозунга: „Напред към наша родна Тракия и лазурното крайбрежие на Егейско море! Да живее нашата славна борба за свободна Тракия заедно с Народна република България“⁴¹.

Съществуват основания да се вярва, че е имало и някои неясни идеи за съвместна кауза с гръцките комунисти. Мнозина от бежанските кръгове смятат ЕАМ и гръцките комунисти за свои естествени съюзници. По тази причина ЦИК прави допитване до Политбюро дали е възможно бежанско дружество от българи да започне взаимна кампания с ЕАМ в Гърция⁴².

Идеологическите проблеми са очевидни и от речта на Н. Спиров, изнесена пред студенти през декември 1947 г. по проблеми, свързани с тракийския въпрос. Когато представя целите на Тракийската организация, той свързва тенденциите с революционния период през XIX в. Споменава, че революционната борба се води не само от целия български народ в Тракия, но също и от арменците, гърците и турците. В същото време Спиров подчертава, че Тракийската организация е национална организация, която се бори за идеалите на българската нация. Като патриотична, бежанска масова организация тя се стреми към освобождението на Тракия и

включването ѝ в Народна република България чрез мирни методи. Това е проблем не само на бежанците, а проблем на целия български народ. Той описва международната ситуация като борба на социалистическия блок за продължителен мир и демокрация (за разлика от империалистите). „Монархофашистката“ Гърция и Турция, които „са разграбили българската земя“, принадлежат към империалистическия лагер. Само с подкрепата на Съветския съюз България може да ги съхрани. Следователно ясно е към кой лагер ще се присъедини България. Той доказва, че включването на Тракия в Народна република България може да стане по два начина. Първият начин е благодарение на ООН, но няма да бъде лесно да се преразгледа мирният договор. Това зависи от нарасналото влияние на „демократичните страни“. Другият начин е чрез „победа на демокрацията“ на Балканите, т.е. всички страни да имат един и същ вид правителства като в България и Югославия. Това може да отвори пътя към Балканска федерация, което ще даде възможност бежанците да се завърнат по родните си места. Такова е желанието и на Тракийската организация. Спиров изразява надеждите си за победа на „демократичните сили“ в Гърция, с което може да се реши и въпросът за Западна Тракия. Въпросът с Източна Тракия е по-сложен, но и той също може да се реши с „победа на демократичните сили“⁴³. От друга страна, старите бежанци от Източна Тракия се чувстват предадени от едностранчивото съсредоточаване на вниманието върху Западна Тракия, те изразяват загриженост за това какво ще се случи с техните права⁴⁴.

Разривът в отношенията на Тито с Коминтерна през 1948 г. предизвиква силни реакции в Тракийската организация. Смята се, че това е опит на империалистите да разпалят нова война и да разрушат фронта на демократичните сили, използвайки Югославия като инструмент за тази цел.

Преустройство и нови дейности след 1950 г.

Четвъртият пленум на ЦИК се провежда на 10 декември 1950 г. и е посветен на преустройството на Тракийската организация под ръководството на Владимир Поптомов, член на Поритбюро на ЦК на БКП. Ръководството изтъква революционното минало на тракийците, както и вече тесните връзки между бежанците и БКП след началото на 20-те години⁴⁵. Тракийските дружества обръщат своето внимание към вътрешни събития, моделират своите дейности да бъдат в синхрон с тези на други масови организации с цел да насърчат народа в социалистическия дух. Отговорностите за решаването на тракийските проблеми са възложени на правителството.

война в Гърция. За България е важно да бъде отхвърлено гръцкото твърдение, че въоръжени чети навлизат от България в Гърция. Смята се също, че гръцките оплаквания са лошо прикрит опит границата с България да бъде представена като стратегически погрешно решена, за да бъде преместена на север, както е било искано на Парижката мирна конференция. ЦИК възнамерява да мобилизира местните дружества, като ги подготви за среща с комисията, извършваща проучването. Идеята е била комисията да бъде обградена с подходящи хора и да бъде изолирана от хора, които можели да навредят на тракийската кауза, но това трябвало да бъде направено по начин, по който да не изглежда, че е нарочно организиран. Те щели да подадат молби до комисията от името на бежанците, които са били пропъдени от местата, откъдето произхождат. Важно било да се подчертае, че искат да се завърнат по мирен път, а не чрез война. Тези молби трябвало да се изготвят на място, защото иначе щяло да се разбере, че всичко е било организирано от централното дружество. Отделно от снабдяването на комисията с материали, които са публикувани от дружеството по-рано, трябвало да се изготви също и молба от централното дружество с помощта на хора, знаещи чужди езици⁴⁰. ЦИК подчертава особено нуждата от организиране на бежанците от Западна Тракия, за да представят своя проблем. Плановите на ЦИК обаче невинаги са били правилно разбрани от местните дружества. Дружеството в Ивайловград не схванало докрай ситуацията и издигнало лозунга: „Напред към наша родна Тракия и лазурното крайбрежие на Егейско море! Да живее нашата славна борба за свободна Тракия заедно с Народна република България“⁴¹.

Съществуват основания да се вярва, че е имало и някои неясни идеи за съвместна кауза с гръцките комунисти. Мнозина от бежанските кръгове смятат ЕАМ и гръцките комунисти за свои естествени съюзници. По тази причина ЦИК прави допитване до Политбюро дали е възможно бежанско дружество от българи да започне взаимна кампания с ЕАМ в Гърция⁴².

Идеологическите проблеми са очевидни и от речта на Н. Спиров, изнесена пред студенти през декември 1947 г. по проблеми, свързани с тракийския въпрос. Когато представя целите на Тракийската организация, той свързва тенденциите с революционния период през XIX в. Споменава, че революционната борба се води не само от целия български народ в Тракия, но също и от арменците, гърците и турците. В същото време Спиров подчертава, че Тракийската организация е национална организация, която се бори за идеалите на българската нация. Като патриотична, бежанска масова организация тя се стреми към освобождението на Тракия и

включването ѝ в Народна република България чрез мирни методи. Това е проблем не само на бежанците, а проблем на целия български народ. Той описва международната ситуация като борба на социалистическия блок за продължителен мир и демокрация (за разлика от империалистите). „Монархофашистката“ Гърция и Турция, които „са разграбили българската земя“, принадлежат към империалистическия лагер. Само с подкрепата на Съветския съюз България може да ги съхрани. Следователно ясно е към кой лагер ще се присъедини България. Той доказва, че включването на Тракия в Народна република България може да стане по два начина. Първият начин е благодарение на ООН, но няма да бъде лесно да се преразгледа мирният договор. Това зависи от нарасналото влияние на „демократичните страни“. Другият начин е чрез „победа на демокрацията“ на Балканите, т.е. всички страни да имат един и същ вид правителства като в България и Югославия. Това може да отвори пътя към Балканска федерация, което ще даде възможност бежанците да се завърнат по родните си места. Такова е желанието и на Тракийската организация. Спиров изразява надеждите си за победа на „демократичните сили“ в Гърция, с което може да се реши и въпросът за Западна Тракия. Въпросът с Източна Тракия е по-сложен, но и той също може да се реши с „победа на демократичните сили“⁴³. От друга страна, старите бежанци от Източна Тракия се чувстват предадени от едностранчивото съсредоточаване на вниманието върху Западна Тракия, те изразяват загриженост за това какво ще се случи с техните права⁴⁴.

Разривът в отношенията на Тито с Коминтерна през 1948 г. предизвиква силни реакции в Тракийската организация. Смята се, че това е опит на империалистите да разпалят нова война и да разрушат фронта на демократичните сили, използвайки Югославия като инструмент за тази цел.

Преустройство и нови дейности след 1950 г.

Четвъртият пленум на ЦИК се провежда на 10 декември 1950 г. и е посветен на преустройството на Тракийската организация под ръководството на Владимир Поптомов, член на Поритбюро на ЦК на БКП. Ръководството изтъква революционното минало на тракийците, както и вече тесните връзки между бежанците и БКП след началото на 20-те години⁴⁵. Тракийските дружества обръщат своето внимание към вътрешни събития, моделират своите дейности да бъдат в синхрон с тези на други масови организации с цел да насърчат народа в социалистическия дух. Отговорностите за решаването на тракийските проблеми са възложени на правителството.

Смята се, че това е общ проблем за цялата нация. Решено е, че не е изгодно за Тракийската организация да се заема с политически и икономически въпроси. Тя променя името си на Съюз на тракийските културно-просветни дружества, а ЦИК става Централно ръководство на Съюза. Местните организации се превръщат в Културно-просветни дружества „Тракия“. Дейността е насочена изцяло към културно-просветните въпроси. Бежанските дружества са станали неделима част от комунистическите усилия населението да се сплоти в масови организации. Централното ръководство прави подробни планове за дейностите, като се стреми да засили влиянието си върху местните дружества. Това се извършва чрез редовни инструкции до ръководствата на местните дружества, чрез събрания, конференции и пр. Правят се опити за възстановяване на контакта с дружества, с които е загубена връзка, и за привличане на нови членове, особено сред младежта и интелигенцията. Традиционните дейности, присъщи на Тракийската организаци, продължават, като например годишното публикуване на календара „Тракия“ и честването на годишнините на важни личности и събития (Петко войвода, Преображенското въстание и т.н.). Правят се допълнителни планове за събиране на мемоарите на оцелели тракийски революционери, за написване на биографии и портрети на всички тракийски революционери, за публикуване на материали с историческо съдържание и за събиране на документацията относно живота им в Гърция и Турция. По-характерни за местната култура са плановете за събиране на национални костюми и други етнографски материали от родните места на бежанците⁴⁶. Освен Преображенското въстание започва да се чества и годишнината от трагичните събития край село Ятаджик (дн. Маджарово, Западна Тракия), където български бежанци са били избити по време на Втората балканска война. Най-големите дружества имат групи за песни, танци, театър и т.н. В една по-късна преценка обаче Иван Филчев твърди, че доминирането на Отечествения фронт над социалния живот е оказало негативно влияние върху дейността на дружествата⁴⁷. Сигурно мнозина са се чувствали неудобно от опитите да им бъде наложена комунистическата идеология. Решението на Министерския съвет през 1950 г. временно да бъде прекратено плащането на задълженията по спогодбата Моллов—Кафандарис навярно също е оказало негативно влияние върху бежанците⁴⁸.

След 1950 г. дружествата преминават през период на ограничаване и заглъхване на тяхната дейност. Някои членове критикуват липсата на активност. Дилемите на бежанците се виждат и от дискусията за Тракийския научен институт. Институтът няма собстве-

ни финансови средства, а има оплаквания, че Българската академия на науките често проявява пълно игнориране на тракийския въпрос. Институтът е публикувал две книги, но това е далеч под очакванията. Може също да бъде проследена тенденцията за възникване на противоречия между традиционните представители и комунистическите кадри. Петко Караделков смята, че книгата за Капитан Петко войвода не е написана достатъчно в духа на съвременните идеи на Отечествения фронт и че идеологическото ръководство на Института трябва да бъде подобро. Когато Никола Спиров изтъква нуждата от развитие на патриотичното самосъзнание сред бежанците, той определено има предвид комунистическата идеологическа рамка. Освен това той се съгласява, че Институтът е ръководен от затворен кръг (Иван Орманджиев, Анастас Разбойников, Атанас Примовски, Димитър Попниколов, Минко Неволин)⁴⁹. Повечето от тези хора са известни дейци отпреди комунистическото управление и са представители на по-традиционни ценности.

Възраждането на дружествата през втората половина на 1958 г. е главно резултат от новия интерес на комунистическата партия. От август 1958 г. започва издаването на „Информационен бюлетин“ (5—6 броя на година). Календарът „Тракия“ също излиза редовно. В присъствието на около 5000 души на Петрова нива на 19 август 1958 г. се поставя паметник в чест на Преображенското въстание. Открити са паметници на Капитан Петко войвода в Хасково (1955) и Варна (1959)⁵⁰. Броят на дружествата нараства значително. Наличната информация ни представя следната картина⁵¹:

Година	Градски дружества	Селски дружества	Общо	Членове
1927	38	115	153	?
1929	36	134	170	14 732
1946	39	40	79	6431
1947	44	132	176	?
1948	36	137	173	5291
1957	26	37	63	?
1958, август	38	49	87	?
1959, март	40	56	96	?
1959	46	57	103	34–35 000
1960	43	78	121	32 000
1961	47	97	144	
1964	48	123	171	

Изчислено е, че има приблизително 500 000 души с тракийски корени в страната. Много млади хора, които не са родени в Тракия, все още проявяват интерес към дружествата и се смятат за тракийци. Централната организация иска да подобри организационната работа сред бежанците и да съживи летаргичните дружества. Полза от преустройството извличат главно ръководствата на местните градски дружества. Около 55% от избраните ръководства са членове на БКП, а председателите на градските дружества са почти изцяло комунисти. От друга страна, се смята, че броят на жените и младите хора, избрани на ръководни постове, е недостатъчен⁵². Организацията се опитва да разшири базата си по два начина: чрез основаване на нови дружества и чрез привличане на нови членове. Някои дружества са управлявани от определени лица, които ги ръководят от години. В много циркулярни писма до дружествата Централното ръководство изтъква важността от привличане на големи маси бежанци. Дружествата в по-големите градове разбират посланието. Съставят се специални комисии за издирване на бежанци и за убеждаването им да бъдат приети в дружествата. Това дава добри резултати. Като цяло кампанията привлича 10—12 000 нови бежанци за членове. Вярва се, че някои от дружествата са могли да привлекат и повече, ако са работили по-сериозно. Повечето от дружествата в селата са слаби и зависят от подкрепата на най-близките градски дружества. В местата, където няма достатъчна база за самостоятелни тракийски дружества, бежанците са окуражавани да сътрудничат с организациите на Отечествения фронт. Работата сред младежта все още се смята за незадоволителна, докато работата сред жените значително се е подобрила. Някои от клубовете са обвинени в неспазване насоката на Централното ръководство, поради което се налага да бъдат поставени под контрол. Всички дружества трябва да поддържат връзка с местната организация на БКП и с организациите на Отечествения фронт и да бъдат ангажирани с общите национални, икономически и политически задачи. Част от дружествата са участвали с работни бригади⁵³. Комунистическият дух проличава от доклад относно ситуацията на дружествата през 1961 г.:

„Съюзът на Тракийските културно-просветни дружества е патриотична организация с масов характер на българите — бежанци от Тракия, който има за основна задача образованието и превъзпитанието на бежанците, изкореняването на всякакви остатъци от буржоазния шовинизъм, обединяването около политиката на БКП, образувайки ги в духа на братско сътрудничество и пролетарски интернационализъм с другите балкански нации.“⁵⁴

Очевидно идеологическото обучение невинаги е било ефективно. Това може да бъде видяно от текста по-долу, който е показателен за комунистическата стилистика.

В документ на Централното ръководство от 1959 г. се казва: „Поради оскъдната идеологическо-политическа подготовка на някои от активистите, особено онези от по-старото поколение, изживяват голяма депресия, унижение и оскърбление поради прогонването от родината им. Все още има случаи, които показват проявата на национализъм, неправилното разбиране на тракийския въпрос и не-интернационалистическото отношение към гръцкия и турския народ. Понякога те не се отличават от гръцката и турската правителствена шовинистична буржоазия, която организира и подбужда атаките срещу българското население в Тракия. Гръцкият и турският трудещ се народ и прогресивни сили нямат нищо общо с управляващите ги кръгове, нямат вина за унижението, изстрадано от тракийските българи, и физическия и морален терор по време на войните и преселването. Радва ни обаче това, че голяма част дори от по-възрастните бежанци сега разбират тази ситуация все по-правилно и се отърсват все повече от стария буржоазен шовинизъм и национализъм. Неуморната работа през многото години на Съюза на тракийските дружества, който постоянно разяснява правилната марксистко-ленинска партийна линия по тези въпроси, също допринася за това.“⁵⁵

От дружествата се очаква да сътрудничат с други масови организации по комунистически модел, които са ръководени от принципа на „демократичния централизъм“⁵⁶. В подготовките за традиционните тракийски събори през май 1960 г. се твърди, че се провеждат с организацията на Централното ръководство заедно със селските съвети и общинските комитети на различни комунистически организации. Съборите се провеждат под лозунга за запазване на мира, за приятелство между балканските нации, на мирно решение на всички спорни въпроси, на пълната и безрезервна подкрепа на политиката на БКП и на правителството в изграждането на социализма⁵⁷. Съборите и масовите събрания се смятат за голям успех. Един от тях привлича повече от 18 000 участници. Програмата е частично свързана с бежанците, частично — с целите на БКП⁵⁸. По това време обаче има също оплаквания за това, че влиянието на партийните организации, Отечествения фронт и другите масови организации е станало толкова голямо, че събиранията и празненствата загубват своя специфичен тракийски характер⁵⁹. От друга страна, има оплаквания и за това, че много от дружествата не сътрудничат достатъчно с БКП, с Отечествения фронт и с другите ма-

сови организации⁶⁰. След всичко това не е толкова лесна задача да се придобие пълен контрол над дружествата. В някои случаи местните дружества предприемат инициативи, без да се допитват до Централното ръководство, и по този начин не уважават принципа на „демократичния централизъм“⁶¹.

След 14 години, на 24 декември 1961 г., е организирана национална конференция. Н. Спиров говори за преустройството на Тракийската организация от политическа към масова културно-просветна организация. На конференцията са избрани 51 души за Централното ръководство и 9 души за контролната комисия. Новият Изпълнителен комитет от 9 души сформира Централното ръководство със седалище в София. Ламби Данаилов е избран за председател. Има регионални ръководства, като всички дружества поддържат директни връзки със София. На местно ниво ръководствата на дружествата се избират за 1—2 години. Те тясно сътрудничат със социалистическите масови организации. Плащането на членски внос от 10 стотинки на месец за цялото семейство е доброволно. В селата множеството е от членове на ТКЗС. Бежанските „клубове“ са най-често посещавани от по-старото поколение. Конференцията дава нов тласък на организацията и броят на дружествата достига 171, от които 32 имат клубове. Информационният бюлетин е с тираж 500. Дейността на Съюза се изразява в чествания на исторически събития и личности от революционното минало — Преображенското въстание, събитията от 1913 г., Балканските войни, Одринската операция (1913), годишнини от смъртта на Петко войвода, Гоце Делчев и др.; организиране на събрания, дискусии, екскурзии и т.н.; разясняване политиката на изграждане на новото общество и защитата на мира на Балканите и в света; съхраняване на културните дейности (тракийски песни, танци, литература и т.н.)⁶².

Предвижда се също и участие на дружествата в националните тържества, свързани с комунистическото управление, като 1 май, 9 септември, 8 март, 2 юни и т.н.⁶³

През 1963 г. Централното ръководство изготвя доклади на повече от 20 теми и ги изпраща до дружествата за просвещение. Сред тях са: „Въпроси за войната и мира“, „Балканските войни и съдбата на тракийските българи“, „Политиката на Ленин за мирно съвместно съществуване и неговите предложения за Балканите“, „Възникване на работническото и комунистическото движение в Западна Тракия“, „Събития при с. Лъджакьой в Дедеагачки регион“, „Тридесет години от основаването на Тракийската левица“, „Социалистическият патриотизъм и пролетарският интернационализъм“

„Събитията в Тракия през 1913 г.“, „Гърция и Турция — органи на НАТО“, „Падането на Одрин“, „Преображенското въстание“, „Капитан Петко войвода“, „Географски черти на Тракия“, „Контакти и сътрудничество на балканските народи през вековете“, „Марксизмът-ленинизмът и националните въпроси“ и т.н.⁶⁴

Някои от най-големите дружества нарастват по време на този период. През 1963 г. Пловдивското дружество изгражда нова сграда, а по-късно и кино. През 1970 г. е построена нова сграда „Тракийски киносалон“⁶⁵. През 1976 г. към старата сграда в Бургас е пристроен киносалон⁶⁵.

На събрание на Централното ръководство на 8 юли 1972 г., след служба от около 11 години, Л. Данаилов иска да бъде освободен от своите задължения като председател по здравословни причини. Оставката му е приета и генерал Иван Хариев е избран за нов президент. В подготовката за национална конференция през ноември 1972 г. още веднъж е подчертана нуждата от привличане на млади хора и на жени. Избрани са 320 делегати, но по някаква причина конференцията не се провежда⁶⁶. Въпреки усилията на Централното ръководство се усеща, че българското правителство е омаловажило ролята на дружествата като част от политиката за подобряване на връзките с Гърция и Турция. Тази политика води до решението на Политбюро на ЦК на БКП от 1 февруари 1976 г., което гласи:

„Съюзът на Македонските културно-просветни дружества и Съюзът на тракийските културно-просветни дружества постепенно ще прекратят своята дейност в течение на няколко месеца, тъй като са изчерпали своите основни задачи.“⁶⁷ По това време в страната има около 200 дружества. Протестите срещу решението са без всякаква полза. Централното ръководство е разпуснато, а местните организации са включени в структурите на Отечествения фронт. Собствеността на тракийските дружества и на техния Съюз е предадена на държавата и на Отечествения фронт⁶⁸.

На местно ниво много членове изоставят дружеството след сливането му с Отечествения фронт. През 1980—1981 г. Отечественият фронт организира чествания за Гоце Делчев и Капитан Петко войвода, но това са изолирани случаи⁶⁹. В Пловдив някои членове на старото ръководство съхраняват организацията жива, но новата политическа ситуация им поставя сериозни ограничения. Тъй като дружеството няма законен статут, то не може да събира членски внос, обществените манифестации могат да се състоят само в рамките на Отечествения фронт. В резултат на това останалите дружества постепенно отслабват⁷⁰. Решението за закриване на дружества-

та трябва да е причинило голяма доза негодувание сред много хора с тракийски произход, въпреки че в този момент равнището на активност не е високо. Негодуванието излиза наяве след падането на комунистическия режим през 1989 г.

Превод от английски: *Албена Илиева*

БЕЛЕЖКИ

¹ Тракия № 5, 14.03.1991. Би трябвало да се кажат няколко думи за най-видния герой сред тракийските емигранти — Капитан Петко войвода, тъй като той е много по-малко позната фигура в сравнение с македонските герои като Гоце Делчев и Яне Сандански. Петко войвода (Петко Кириков Калоянов) е роден на 18 декември 1844 г. в голямото българско село Доганхисар в областта Дедеагач (Александруполис) и умира във Варна на 7 февруари 1900 г. През 1860 г. брат му Матео и братовчед му Вълчо са убити от турците. През пролетта на 1861 г. Петко сформира хайдушка чета от 7 души, всички от които са по-възрастни от него, но той е водачът. Превръща се в страшилище за турските бейове и видните личности. Задържан е в затворите в Галиполи и Солун, но успява да избяга по невероятен начин. Командва гарибалдийската дружина в Крит (1866). В България обикновено е описван като човек, който се развива от хайдутин до национален революционер. В действителност той принадлежи към по-старото поколение поборници от типа на Гоце Делчев и напомня повече за представителите на традиционните въоръжени борци, т.е. за хайдутите в османските земи.

² 159/3/1 (няма номерация на страниците на това огромно дело).

³ Ф и л ч е в, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 100—101. Авторът прави общо изложение на дейностите на Тракийската организация, посочени са датите за конференциите, промените в ръководството и т.н. Временният комитет се състои от председател — К. Петканов, секретари — Н. Спиров, Ф. Георгиев и Г. Канов, а останалите са членове.

⁴ Ф и л ч е в, Ив. Цит. съч., с. 101. Новото име на Централното ръководство е Централен изпълнителен комитет вместо Върховен изпълнителен комитет, то има за цел да подчертае, че ще бъде една по-демократична организация.

⁵ Вж. решението от конференцията в 159/1/4 и 159/8/30:6. Упоменатите три катастрофи са резултат от участието на България във Втората балканска война, Първата и Втората световна война.

⁶ Циркулярно писмо №8 от Централния комитет (Н. Спиров) от 05.11.1945 г., препечатано в „Тракийска дума“ (Хасково, №2/6 ноември 1945). Въпреки че комунистите несъмнено спечелват изборите, все още нямат възможност напълно да се освободят от опозицията. След Втората световна война комунистическата партия оспорва първите избори под името Българска работническа партия (комунисти), докато на V партийен конгрес през декември 1948 г. променя името си обратно на Българска комунистическа партия (БКП). За улеснение в настоящия труд ги наричаме комунисти.

⁷ 159/8/5: 1—2.

⁸ 159/1/37: 1—10. Доклад относно дейностите на ЦИК 24 декември 1944 г. — 24 май 1947.

⁹ Пак там. Това е само кратко изложение на пространното решение.

¹⁰ 159/3/2: 1. Циркулярно писмо на ЦИК 20, София 27 януари 1949 г.

¹¹ 159/8/2. Протокол от 3-тия разширен пленум на ЦИК 17—18 октомври 1948 г.

¹² 159/8/2. Меморандум относно положението на Организацията 01.10.1948 г. Трябва да се има предвид, че общият политически климат напълно е променен след Националната конференция в София на 24—25 май 1947 г. Най-важният опозиционен лидер — Никола Петков от Земеделската партия — е арестуван на 5 юни 1947 г., а по-късно е екзекутиран. След това комунистите имат пълен контрол.

¹³ 159/8/2: 19—20. Вж. по-долу за по-подробното разглеждане на идеологическите въпроси.

¹⁴ 159/8/2. Протокол от Третия разширен пленум на ЦИК 17—18 октомври 1948 г.

¹⁵ 159/8/30: 1—3, от 12 юни 1945 г.

¹⁶ 159/8/30: 1—3.

¹⁷ 159/1/2: Писмото от 25 септември 1946 г. е подписано от Н. Спиров.

¹⁸ 159/8/30: 18. Доклад от ЦИК до министър-председателя Георги Димитров 27/24 април 1948 г. Накрая законът е публикуван в Държавен вестник, № 177/30 юли 1948, срв. 159/8/30: 21.

¹⁹ 159/1/2: 49. Писмо от ЦИК до Министерството на електрификацията от 21 октомври 1946 г.

²⁰ Ф и л ч е в, Ив. Цит. съч., с. 110.

²¹ 159/8/30: 4. Обяснение от тракийските бежанци и бежанската организация до министър-председателя от 31 януари 1946 г.

²² 159/1/2: 44. Писмо от български бежанци, пристигнали от Западна Тракия след 1941 г., до Министерството на вътрешните работи — 22.09.1946 г., Хасково. Повечето от бежанците от Гърция пристигат след 9.09.1944 г.

²³ 159/1/2: 46. Писмо от ЦИК, подписано от С. Николов, до Министерството на вътрешните работи от 14.10.1946 г. Сравни с предишното описание, базиращо се на Фонд 49, което разглежда въпроса от гледната точка на властите.

²⁴ 159/1/37: 11. Решение относно икономическите въпроси, взето на националната конференция на Тракийската организация на 24—25.05.1947 г. По-късно Третият разширен пленум на ЦИК на 17—18.1948 г. иска специален закон да подобри положението на бежанците, пристигащи след 1944 г. (159/8/2).

²⁵ 159/1/37: 11.

²⁶ 159/1/37: 9. Циркулярно писмо от ЦИК №10/1947 след конференцията на 24—25.05.1947 г.

²⁷ 159/8/30: 23. Статията се появява в „Отечествен фронт“ №1240, 14 септември 1948. Нямам оригиналната статия, а само отговора на ЦИК.

²⁸ 159/8/3: 30—31. Обяснение до министерството на социалните грижи от „група бежанци — жертви на гръцкия монархофашизъм“, живеещи в Хасково, от 4 май 1948 г.

²⁹ 159/2/13: 53. Недатиран меморандум относно целите и задачите на „Тракийска дума“. (Обща кореспонденция след 1948—1949 год.). Вж. също писмото до Министерството на информацията от Централния комитет на Тракийската организация № 100/13.03.1946, което моли за разрешението да се издава вестникът „Тракийска дума“ (в 159/1/2).

³⁰ Ф и л ч е в, Ив. Цит. съч., с. 104.

³¹ Тракийска дума, № 2, 20 май 1946.

³² Тракийска дума, № 4, 20 юли 1946.

* Очевидно на автора не е познат рапортът на гръцкия консул в Сяр до Министерството на външните работи в Атина от 28 февруари 1909 г., в който се казва, че „веднъж побългарено полето, българската маса, компактна и съеди-

нена, се носи като колос към морето, като с това гръцките меншества изчезват съвършено, па и турското население се обръща вече в незначителни малцинства". Вж. Македония. Сборник от документи и материали. С., БАН, 1978, с. 552 (бел. ред.).

³³ Тракийска дума, № 7, 8, 17 август 1946. Ясно е, че Тракийската организация е започнала да лобира за участие в Мирната конференция много по-рано. В писмо (11/7 март 1945) до Националния комитет на Отечествения фронт тя моли като масова организация, представляваща повече от 500 000 тракийски емигранти, родопски българи и български мюсюлмани, да бъде представлявана на конференцията. Ламби Данаилов, който е деен в борбата против фашизма, е избран за делегат (159/1/2: 2).

³⁴ Тракийска дума, № 9, 21 септември 1946.

³⁵ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 106. Гръцката делегация иска поради причини за сигурност преустройство на границата, което би донесло 2000 кв. км и намаляване на гръцко-българската граница от 480 на 350 км.

³⁶ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 103.

³⁷ 159/8/2.

³⁸ 159/8/2: 19—20. От решението на Третия разширен пленум на ЦИК на 17—18.10.1948 г.

³⁹ 159/1/37: 1—10. Доклад относно дейностите на ЦИК 24 декември 1944 — 24 май 1947 г.

⁴⁰ 159/8/5: 4. Писмо от ЦИК до БКП от 10 януари 1947 г.

⁴¹ 159/8/5: 9—10. Доклад от ЦИК до Централния комитет на БКП относно подготовката, провеждана преди пристигането на проучващата комисия от ООН.

⁴² 159/8/5: 13. Доклад от ЦИК до Политбюро от 24 юни 1947 г.

⁴³ 159/1/47: 1—12.

⁴⁴ 159/2/12: 77—78 (недатиран меморандум от общата кореспонденция през 1949 г.).

⁴⁵ 159/8/9: 19.

⁴⁶ 159/5/2: 45—47. Планиране на организационната работа за 1952 г. 159/7/5 съдържа голяма сбирка от мемоари на тракийски бежанци, които може да са част от този опит. Повечето от мемоарите са доста кратки (2—10 страници).

⁴⁷ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 111. Опитите на властите да имат по-голям контрол над дружествата са видни също от циркулярното писмо относно регистрацията на персонала на социалистическите организации от 31 август 1953 г. (159/5/23: 106).

⁴⁸ Това е проблем, който и до днес не е разрешен както трябва. За някои от последващите събития вж.: Тракия, №17, 12 септември 1991.

⁴⁹ 159/8/157: 15—24. Доклад от годишното събрание на членовете на Тракийския научен институт от 27 март 1955 г. Двете книги са колективен труд за Петко войвода и „Преображенското въстание в поетическата памет на народа“ от Анастас Примовски.

⁵⁰ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 113.

⁵¹ 159/8/8: 13, 125—136, 170. Доклад върху организационните въпроси през 1959 г. и допълнителна статистика. Упоменава се, че през 1946—1947 г. се планирало броят на дружествата да достигне 237 (37 градски, 200 селски). През 1950 г. календарът „Тракия“ е изпратен до 78 дружества в страната. През 1959 г. градските дружества подпомагат основаването на нови селски дружества с централни ръководства, както следва: Бургаска област — 13, Варненска област — 6, Ямболска област — 6, Хасковска област — 2, Крумовградска област — 3 и т.н. Има

ново организационно деление на страната, обвързващо селските дружества с регионалните градски центрове. През 1961 г. са сформирани 17 нови дружества.

159/8/8: 234—241. Според доклада на Атанас К. Крантов от 29 август 1958 г. относно положението на дружествата Централният комитет поддържа връзка с 89 дружества (38 градски, 49 селски), които имат следното регионално разпределение: Хасково — 49; Бургас — 14; Пловдив — 5; Ст. Загора — 7; Северна България — 11; София — 1. Изглежда, само 36 дружества имат редовна дейност.

159/8/9: 23—24. През 1964 г. най-многобройните райони са: Бургас — 10 градски, 24 селски дружества; Кърджали — 5 градски, 20 селски; Хасково — 5 градски, 24 селски; Ямбол — 3 градски, 25 селски. Има планове за 50 нови селски дружества в рамките на 11 по-големи района.

За показатели през 1948 г. срв. Забележка 15.

⁵² 159/8/8: 13. Вж. също 159/8/3: 23—26. Протокол от пленарна сесия на Централното ръководство на 22.02.1959 г.

⁵³ 159/8/7: 65—70.

⁵⁴ 159/8/8: 11.

⁵⁵ 159/8/9: 38.

⁵⁶ 159/8/8: 23—24.

⁵⁷ 159/8/8: 122—125. Доклад от 6 април 1960 г., София.

⁵⁸ 159/8/7: 71.

⁵⁹ 159/8/8: 18.

⁶⁰ 159/8/8: 31 (без дата, но вероятно около 1960 г.).

⁶¹ 159/8/7: 76.

⁶² Филчев, Ив. Цит. съч., 114—115. 159/8/9: 23—25.

⁶³ 159/8/9: 1—8.

⁶⁴ 159/8/9: 27. Доклад за дейностите на Съюза на тракийските културно-просветни дружества в България от март 1964 г.

⁶⁵ Създадени са книги за историята на някои местни дружества. За Варна вж. Стоева, Хр. В души изгрява ни заветът..., Варна, 1933, а за Пловдив вж. Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997.

⁶⁶ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 116. Иван Хариев е роден на 11 август 1919 г. в Сливен.

⁶⁷ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 117.

⁶⁸ Тракия (Вестник на Съюза на тракийските културно-просветни дружества в България), №2, 31 януари 1991.

⁶⁹ Стоева, Хр. Цит. съч., 162—163.

⁷⁰ Шивачев, Ст. Цит. съч., 141—142.

БЕЖАНЦИТЕ ПРЕОБРАЗИХА БУРГАСКИЯ КРАЙ

МИХАИЛ ЖЕЛЯЗКОВ (Бургас)

Бургаският край приютява най-много тракийски бежанци, напуснали и най-вече прогонени от родните им места, останали извън пределите на отечеството след Освобождението. Тук намират подслон и хляб за изстрадалите си семейства, но не разчитат на милостиня от младата държава, а се включват активно в нейното изграждане, въпреки че чакат сгоден момент, за да се върнат в родната Тракия. Трудолюбиви и находчиви, те дават своя принос за неговото икономическо, социално и културно развитие.

Достатъчно е да напомним, че през 1878 г. Бургас е изостанало рибарско селище с малка дървена скеля и с по-малко от 3000 души население. Прихълците го предпочитат не само защото е близо до родните им места, но и защото им дава възможност да си намерят препитание. След Съединението през 1885 г. като част от Източна Румелия Бургаският край е включен в пределите на българската, макар и формално васална на султана, държава. При новите условия пред Бургас се разкриват неподозирани дотогава възможности за стопанско развитие.

В първите години след Освобождението основен отрасъл е вносно-износната търговия. През 1889 г. вносът на Бургаското пристанище възлиза на 22 382 498 кг, а износът — на 14 963 795 кг. Превесът на вноса над износа се дължи на наплива на евтини чужди стоки, чиято конкуренция води до разоряване на местните занаятчии и спъва развитието на промишлеността. В града по това време има 18 търговски и около 10 спедиторски къщи, повечето собственост на чужденци. Изнасят се предимно зърнени храни, добитък, кашкавал, сирене, пастърма, сланина, дървен материал, а се внасят земеделски сечива, плугове, желязо, цитрусови плодове. Приети от правителството през 1894 г. Закон за насърчаване на местната индустрия и допълненията му от 1897 г. дават тласък на

местната промишленост. В края на XIX в. в града вече има две фабрики за сапун и две за лимонада, по една за спиртни напитки, тютюн, преработка на брашно, както и дървообработваща. Разгръща се голямо строителство. През 1390 г. е открита жп линия Ямбол–Бургас, през 1903 г. е въведено в експлоатация модерно за времето си пристанище.

За икономическия подем е нужна работна ръка. Основният източник за такава са тракийските бежанци. Притокът на хора от останалите под турско български земи непрекъснато расте. Нараства и населението на града. Жителите му от 2950 през 1878 г., повечето от небългарски етнос, през 1885 г. вече са 5865; през 1893 г. са 9978, а през 1900 г. — 11 738. След 1903 г. по темпове на развитие Бургас се нарежда на едно от първите места в страната.

В него се заселва голяма част от източнотракийската интелигенция – учители, писатели, чиновници, повечето възпитаници на Одринската българска гимназия „Д-р Петър Берон“. Те развиват широка родолюбива дейност сред своите земляци, поддържат в тях спомена за родния край, надеждата да се завърнат по родните места. Ханът на Георги Петков Чорбаджиев, бежанец от лозенградското село Ковчаз, нает от лозенградчанина Георги Минков, става средище на тази дейност. Сред най-активните са синът на собственика Петко, бъдещият писател Петко Росен, братята на Георги Минков – Тодор и Никола, Стоян Петров, Георги Кондолов, учителстващият в Бургаският край в края на XIX в. бъдещ писател Антон Страшимиров и много други. Благодарение на тези дейци в Бургас през 1896 г. се учредява едно от първите поделения на създаденото през същата година във Варна емигрантско дружество „Странджа“, а в началото на следващата година тук се провежда първият конгрес на Тракийската организация.

Когато в поробените български земи започва подготовка за въстание, ханът се превръща в център на революционна дейност. Нещастливо той е останал известен в историята като „хана на хъшове“. Тук са били посрещани и са нощували видни македоно-одрински дейци – Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев, Гьорче Петров, Борис Сарафов, Лазар Маджаров, Стамат Икономов, Никола Равашола, Георги Минков, който е заместник-председател на македоно-одринското дружество в града и е задграничен представител на Одринския революционен комитет. Тук идват и оттук тръгват куриерите с тайната революционна кореспонденция, пратките с оръжие и боеприпаси за Одринска Тракия. Оттук потеглят агитационно-политическите чети, като тази на Георги Кондолов, а също и делегатите за конгреса на Петрова нива и др.

След трагичния край на Илинденско-Преображенското въстание в Бургас пристигат нови групи бежанци.

Създаването на Балканския съюз и обявяването на мобилизация през септември 1912 г. разбунва духовете на тракийските бежанци в Бургаско. По-голямата част от бежанските семейства живеят при мизерни условия. Копнежът им за завръщане в собствените им домове не е угаснал. Стотици са желаещите доброволно да се включат в освободителната война. Всеки ден летят телеграми до военното министерство в столицата с искане да се осигури оръжие на сформиращите се опълченски дружини, доброволчески чети и отряди. За да се въведе ред при комплектуването им, за пунктов началник е назначен Георги Минков. Начело на доброволците от Бургас застава войводата от Илинденско-Преображенското въстание подпоручик Михаил Герджиков. След обявяването на войната са сформирани две бойни единици — едната командвана от Герджиков, а другата — от запасния подпоручик Димо Ляпов. Бургазлии се бият геройски по фронтовете за освобождение на поробените от турците български земи. За окръжен управител на освободения Лозенград е назначен Христо Богоев, член на бургаското Македоно-одринско дружество.

Сключването на Лондонския мирен договор на 30 май 1913 г. се посреща с ликуване. Земите на запад от линията Мидия—Енос стават български. В Бургас едни стягат багажа, за да се върнат в родна Тракия, други уговарят съвместна стопанска дейност за развитие на региона между Черно, Бяло и Мраморно море. Започналата Междусъюзническа война погребва всички планове и мечти. Турция нарушава договора от Лондон и нахлува в новоосвободените български земи. Където мине турският аскер, опожарява селищата и избива българското население. Който успява, бяга към България. И отново към Бургаския край тръгва поток от бежанци — мъже, жени, деца, старци, оставили дом, имот, всичко. Въпреки състраданието на местното население и желанието на държавата не може на всички да се помогне в достатъчна степен. Бежанците живеят в плевни, колиби, навеси. Много от децата, болните и възрастните не издържат на негодите и студа.

В същото време войната бушува, срещу България воюват всичките ѝ съседи. Съгласно Букурещкия мирен договор (октомври 1913) част от българските територии остават под политическото господство на Гърция, Сърбия, Румъния и Турция. Отвсякъде подгоненото българско население търси спасение в родината.

България е в разруха. Още невъзстановена от националната катастрофа, династията на Кобургите я хвърля в Първата световна

война на страната на Германия. Въпреки героичните подвизи на българския войник народът ни е застигнат от нова, още по-страшна национална катастрофа. Разорена, разграбена от съседите ѝ, жестоко наказана от победителите чрез Ньойския мирен договор (1918), страната трябва да приеме нови бежанци от Беломорска Тракия, от Мала Азия, от Западните покрайнини, от Добруджа. Народът страда, но в най-тежко положение са бежанците. На всичко отгоре правителството подписва т.нар. Ангорски договор (1925), с който България се отказва от имотите на бежанците, останали в Турция. Угасва всяка надежда за завръщане в родните огнища.

Представители на международни хуманитарни организации, които посещават страната ни, са ужасени от условията на живот.

Бежанците от своя страна започват да се организират в дружества и апелират към държавата и обществото за помощи. Този широк социален проблем най-после намира място и в парламентарните дебати. Изниква идеята за сключване на външен заем за оземляване на бежанците не само защото огромната част от тях са земеделци, а и тъй като отрасълът е най-силно пострадал от войните, а от него зависи най-много оцеляването на народа и държавата.

За да се уверим в правилността на това решение, нека се обърнем към статистическата информация от онова време.

Докато до 1912 г. страната задоволява всички свои продоволствени нужди и осигурява значителни количества хранителни продукти и селскостопански произведения за износ, след войните настъпва силна криза в прехраната на населението.

Селскостопанското производство е лишено от 685 000 трудоспособни земеделци, които воюват по бранните полета. Земята се обработва от старците, жените и децата. Те не само трябвало да осигурят собствената си прехрана, но и прехраната на армията и градското население.

Към 1917 г. според сведенията на тогавашната Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост по време на Световната война работният добитък е бил със 136 266 двойки (чифта) — малко, отколкото през 1912 г., или с 22%. Работните волове и крави през същия период са намалели със 184 095 глави, или с 21%, а работните биволи — с 13 192 глави, или с 8%. Най-много са били засегнати работните коне, намалели са със 75 245 глави, или с 34%. Поради това орната площ на един чифт добитък се увеличава значително. В Бургаски окръг, докато през 1910 г. чифт работен добитък е трябвало да обработва 81,8 дка, през 1917 г. те са 95,7. Общо впрегатният добитък през 1910 г. в страната е бил 1 298 783 глави, а през 1917 г. е намалял на 979 092. За Бургаски окръг цифрите

съответно са 102 566 и 85 616. Не е без значение да се знае, че освен извършваните селскостопански работи на земеделските стопани се налагано да превозват храни, слама, сено, дърва за огрев, дървен материал, стоки до гари, складове и пр. за войската.

Превозните средства също намаляват чувствително. Докато през 1912 г. в страната е имало 83 132 каруци и 420 882 волски и биволски коли, през 1917 г. те вече са съответно 58 805 и 328 317.

Неблагоприятно върху земеделското производство се отразява и фактът, че много от майсторите колари и подковачи са работели за нуждите на войската.

През 1917 в сравнение с 1912 г. производството на пшеница е намаляло с 27,94%, на ръж с 38,57%, на смес с 10,57%, на ечемик с 11,41%, на овес с 26,29%, на царевица с 42,57%.

Спасителната идея за сключване на външен заем обаче се оказва трудно осъществима. Държавата не е кредитоспособна, защото плаща огромни репарации на съседите си, и нито една банка не се решава да ѝ отпусне заем. Правителството е принудено да моли Обществото на народите в Женева за международна финансова интервенция.

През 1926 г. ОН изпраща в България своя делегат Рене Шарон, който прави проучване на възможностите за настаняване на 32 000 земеделски бежански семейства и за осигуряване на гаранциите на искания за тази цел заем. След него страната ни посещават Солтер и Абрахам, по-висши делегати на ОН, които изследват до най-големи подробности бежанския проблем, каква е наличността от земя, която може да им бъде предоставена, необходимостта от пресушаване на блата, изкореняване на гори и т.н. Те, както и Рене Шарон, проявяват обективност и прецизност при изпълнение на мисията си, разбират бежанската трагедия и безпомощността на държавата. Въз основа на техните доклади Финансовият комитет при ОН се отзовава благосклонно в полза на заема. Той е одобрен от Обществото на народите с протокол от 8 септември 1926 г. С него се утвърждават главните условия, които българското правителство и назначеният за комисар на ОН Рене Шарон трябва да спазват. Заемът е в размер на 2 250 000 английски лири. Гаранциите от страна на българското правителство са: акцизите върху солта и алкохола; чисти-ят доход от монопола на кибрита; сумите, получени от наеми и лихви, дължими от лицата, които са се ползвали от помощта, дадена им чрез заема; всички други приходи, с изключение на митата, събрани от митниците.

В условията е посочено, че получените суми от заема могат да се използват само за земеделски сечива и други вещи, нужни за

селскостопанската дейност, за приспособяване на земите за земеделско ползване (отводняване, изкореняване на гори и др.), за жилища, за подобряване на съобщителните средства и т.н.

Всички суми се дават на бежанците при условие, че ще бъдат впоследствие върнати обратно и никаква част от заема не може да бъде употребена за благотворителни цели. Разходи от общ или социален характер могат да бъдат направени по изключение само с разрешение на комисаря.

За ръководене на конкретната работа по изпълнение на заема българското правителство създава Главна дирекция за селскостопанско настаняване на бежанците с главен директор Стоимен Сарафов, талантлив инженер и организатор на големи предприятия, родолюбец, честен и отзивчив към нуждите и болките на бежанците.

Едно от най-тежките условия, което ограничава свободното действие по настаняване на бежанците, е т.нар. запретиелна зона. Тя е с ширина 50 км и се простира около всички граници на България с едно малко изключение покрай турската граница. С това Великите сили изпълняват желанията на покровителстваните от тях турски паши, които по силата на Ньойския договор бяха заграбили български земи. Тази зона заема 62 500 кв. км, като от тях 28 000 са на румънската, 17 000 на сръбската и 17 500 на гръцката граница. Като се прибавят и планинските терени, които са негодни за земеделие, се получат 87 000 кв. км при общо за страната 103 000 кв. км, т.е. остава свободна земя за настаняване на бежанци от 16 000 кв. км. За да изпълни желанието на сърбите, гърците и румънците, правителството било принудено да изсели от запретиелната зона 3241 бежански семейства и да ги прехвърли във вътрешността, като много от тях отишли в Бургаски окръг, който не е бил засегнат от ограничението. Ще посочим, че към 1926 г. той е най-големият в страната. Граничи на изток с Черно море, на юг с Турция, на запад с Хасковски и Старозагорски окръг, а на север с Варненски и Шуменски окръг. Територията му възлиза на 13 389 кв. км. Според преброяването към 31 декември с.г. в него живеят 484 028 жители. На 1 кв. км се падат 36 души. Според Закона за настаняване на бежанци средства от заема могат да ползват „всички лица от българска народност, дошли от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, отстъпени на Югославия, както и тия от Мала Азия, които са се преселили в пределите на Царството вследствие политическите събития, настъпили в тия области след 1912 г., и които се намираха на 21.XII.1926 г. в България“ (деня, в който Законът влиза в сила).

Събраната информация показва, че в Бургаски окръг са настанени най-много бежанци. От 461 селища бежанци има в 351. Общо населението наброявало 430 460 души, бежанците, пожелали да ползват заема, са 65 604. Населението на страната е 5 255 910 души, а бежанците, поискали да ползват заема, са 179 136.

По това време в окръга имало 450 200 дка обработваема земя и 197 347 дка гори, от които населението използвало 405 052 дка обработваема земя и 119 770 дка гори.

Бургаски окръг приел най-много бежанци, затова му е определена най-много земя за оземляване. От дадените на Главна дирекция за настаняване на бежанците общо 1 750 182 дка на него се падат 646 944. От тях 177 907 са горски площи, а 52 086 са блата. Обработваемата земя към онзи момент се дели на: ниви — 269 256 дка, ливади — 6654 дка, лозя — 2954 дка и други — 42 596 дка.

Дирекцията заедно със своите местни структури извършва огромна работа по установяване, приспособяване, парцелиране, разпределение на земите за отделните семейства. Според наличието на земя в различните селища се налага разместване на бежанците. През 1927—1931 г. за бежанците общо в страната са парцелирани 1 400 062 дка, от които в Бургаски окръг 602 134. С тях са оземлени общо в страната 30 102 семейства с 1 090 323 дка, а само в Бургаски окръг — 12 017 семейства с 508 144 дка, т.е. почти половината от земята, определена за раздаване на бежанците в цялата държава.

В Бургаско за изораване, изкореняване на горски площи, отводняване и пр. на земите се извършва огромна работа. Големи заблатени площи се превръщат в плодородни ниви. На територията на окръга е имало 2648 кв. км заблатени места. Освен езерата Вая — 28 000 дка, Атанасовско — 17 100, Мандренско — 16 700, Поморийско (солено) 6400 и Каябашко — 1000 е имало и обширни блата (гьолове): Стралджанско — 20 000 дка, Поморийско — 10 000, Тръстиковско — 8000, Карнобатско — 6000, Сливенско — 1000 и много други.

С изкореняването на горски площи се заемат предимно самите оземлени бежанци. За да могат да обработват дадената им земя, на бежанците са закупени работен добитък, плугове, брани, коли и каруци, семена и др. Всичко това превръща Бургаски окръг в солиден земеделски край и ненапрасно мнозина го наричат новата житница на България, заместваща отнетата ни Добруджа.

Жилищното строителство със средства от Бежанския заем не само осигурява подслон на хиляди семейства, но дава нов облик на селищата, особено по крайбрежието. От построените общо в страната 10 231 къщи повече от половината — 6013, са на територията на Бургаски окръг.

Изникват нови квартали със слънчеви, удобни за живеене сгради, зараждат се и съвсем нови селища с регулационни планове. Сред новите села са Сарафово, Поморийска околия — със 143 къщи; Константиново, Бургаска околия; Китен, Царевска околия; Миролубово, Айтоска околия, и др. Нови квартали има и в Айтоско: Българево — 54 къщи; в Поморийско: Поморие — 252 къщи, Ахелой — 114, Несебър — 116, Равда — 88, Каменар — 70, Каблешково — 45, Св. Влас — 33 и мн. др.; в Бургаско: Равадиново — 152, Твърдица — 102, Долно Езерово — 78, Братово — 73, Крайморие — 64, Созопол — 50, Дебелт — 49, Атанасово — 33 и т.н.; в Царевско: Царево — 207, Ахтопол — 115, Варвара — 64, Синеморец — 54; в Карнобатско: Карнобат — 194, Венец — 77; в Малкотърновско: Евренезово — 50; в Елховско: Тополовград — 264, Голям манастир — 137, Синапово — 137, Малък манастир — 107, Мамарчево — 99; в Ямболско: Генерал Инзово — 15, Ботево — 55. За построяването на къщите е създадена стройна организация. Осигуряват се материали, изпълнители. Изработват се 5 вида типови проекти: пълна редова къща, централна, редова, минимална и тютюно-бубарска. Според това дали са построени от кирпич, камъни или тухли цената им варира от 33 000 до 62 000 лв.

В тези къщи се раждат и отглеждат десетки хиляди деца. По-късно строят нови. Днес повечето от построените тогава селища и квартали са световноизвестни морски курорти. На мястото на някогашните „шаронки“ се издигат спретнати многоетажни къщи, хотели, заведения за хранене и развлечения. Болшинството от техните собственици са онези нещастни бежанци или техни наследници, които не само пуснаха здрави корени в предоставената им земя, но със своя труд и умение успяха да я преобразят до неузнаваемост и да я превърнат в предпочитано място за отдых на летовници от много страни на света.

Местното население, което приема бежанци, е възнаградено за гостоприемството си. В селищата е изградена съвременна инфраструктура, със средства от заема са прокарани пътища и са благоустроени. Особено важно е водоснабдяването. Дотогава то е било примитивно и недостатъчно. Качествена питейна вода е имало само в някои планински села. Полските и крайбрежните селища, където главно са били настанени бежанците, използвали вода за пиене от дерета и изворчета, от стари кладенци и чешми с примитивни каптажи и грънчарски водопроводи, която често е била нечиста и заражена. В Созопол например местното население и настанените 85 бежански семейства се водоснабдявали от една чешма, която се намирала на 4 км извън града; в Несебър местните хора и настанените 316 бежански семейства се водоснабдявали от

2 кладенеца, намиращи се на 1,5 км от града; в Сарафово, новоизградено село от 150 бежански семейства, са носели вода от Поморие, което е на 6 км.

Със средства от Бежанския заем се ремонтират старите източници на питейна вода на селищата, изграждат се нови водопроводи, с което се решават проблемите на всички. В Бургаски окръг по водоснабдяването се работи най-много през 1931 и 1932 г. Ето няколко примера: В Поморийска околия: с. Каменар — железобетонен резервоар (ж.б.) 10 куб. м водопровод и водопроводна мрежа с манесманови (м.м.) тръби с обща дължина 2210 м и 6 обществени чешми, от които 2 водопойни; гр. Поморие — градската мрежа се разширява с 1005 м м.м. тръби, построени са 5 обществени чешми, от които 1 водопойна, започва строеж на каптаж и ж.б. резервоар с вместимост 150 куб. м; гр. Несебър — модерно водоснабдяване: каптаж на два извора, ж.б. резервоар 196 куб. м, водопровод и мрежа в града с м.м. тръби с обща дължина 16 194 м, 18 обществени чешми, от които 1 водопойна; с. Равда — водоснабдяване с клон от водопровода на Несебър, ж.б. резервоар 45 куб.м, водопровод и мрежа в селото с м.м. тръби общо 2060 м, 5 обществени чешми, от които 2 водопойни; с. Сарафово — каптаж, ж.б. резервоар с вместимост 86 куб. м, водопровод и мрежа с м.м. тръби с дължина 11 877 м, 11 обществени чешми, от които 3 водопойни; с. Ахелой — вода се взема от водопровода на Несебър, построяват ж.б. резервоар 45 куб. м, водопровод и мрежа в селото с м.м. тръби с обща дължина 2156 м, 5 обществени чешми, от които 1 водопойна; Бургаска околия: с. Твърдица — нов кладенец с дълбочина 14,60 м, облицован с бетонови гривни, бетонова площадка и монтиран елеватор с 30 м мета; с. Константиново — ремонтирани са 4 кладенеца, като им са поставени 4 елеваторни системи със 128,60 м спирала; с. Равадиново — модерно водоснабдяване с водопровод и мрежа от м.м. тръби с обща дължина 5397 м и 4 обществени чешми, един ж.б. резервоар с вместимост 45 куб. м, като водопроводът е свързан с резервоара на Созопол; гр. Созопол — подпомагат се финансово водоснабдяването и електроснабдяването на града и бежанците (кв. Харманите), построяват се 12 обществени чешми.

Малкотърновска околия: гр. Ахтопол — модерно водоснабдяване с каптаж, водопровод с м.м. тръби и разпределителна мрежа с обща дължина 3963 м, резервоар 30 куб. м и 15 обществени чешми; Царево — 4 каптажни кладенеца със средна дълбочина 10 м със зид от бетонови блокове, ж.б. резервоар 86 куб. м, водопровод и водопроводна мрежа от м.м. тръби с обща дължина 2558 м, помпена инсталация, която да изпраща водата в резервоара.

Водоснабдяват се 14 селища в Елховска, 7 — в Ямболска, 2 — в Карнобатска околия и мн. др. Една от причините Бургаският край с красивото си крайбрежие и богата земя да е слабо населен са маларийните комари. За да стане той предпочитано място за новите заселници, се налага да се води решителна борба с маларията. Още през февруари 1927 г. главният директор инж. Стоимен Сарафов и комисарят на ОН Рене Шарон заминават за Женева, за да се консултират какво да правят, тъй като инспекторът по маларията д-р Марков е поясnil, „че за тази цел са нужни 12 млн. лв. в продължение на 5 години“. Хигиенната секция на Обществото на народите изпраща в България проф. Швеленгребел и уговаря с холандска фирма доставката на хинин на половин цена от тази, на която дотогава се е доставял у нас. Видният европейски учен пристига в София през април с.г., посещава Бургаски окръг и в рапорта си до ОН подкрепя искането да се помогне чрез Бежанския заем борбата с маларията. Комисарят на ОН приема идеята начело на организацията да се постави д-р Дренски; началник на Противомаларичния институт в Бургас, който по тоя начин обединява двете служби, тази на Дирекцията на народното здраве с Дирекцията за настаняване на бежанците. На негово разположение се предоставят за 3 години общо 14 млн. лв.

През 1927 г. в Бургаския малариен район са лекувани 11 858 болни от малария. Започва системно почистване от растителност и пръскане с петрол или парижко зеленило във и край селищата, разположени близо до блатата, почистване и пръскане на дерета и речните корита, арсениране на средно големи замочурени площи посредством изпомпване на разлята вода, отвеждане на бликащи локви чрез прокопаване на малки изкопи-канали, премахване на шосейни изкопи, запълване на ями от вадене на почва за кирпичи и тухли и др. Разгръща се широка противомаларична пропаганда сред населението. Най-подходящ сезон за изстребване на комарите се оказва зимата.

Само през 1928 г. в Бургаско се изразходват 1500 л петрол за петролизиране, 1500 кг парижко зеленило за арсениране, 300 кг флайтокс за унищожаване на комарите и 29 кг хинин за лекуване на паразитоносителите.

Благодарение на тези мерки заболяемостта от малария в някои селища намалява от 59,4% през 1926 г. на 28,8% през 1928 г. и на 8% през 1929 г. Така в продължение на 3 години маларията в Бургаския край е победена предимно със средства от Бежанския заем. В Бургаския малариен район са подпомогнати 106 населени места с повече от 100 000 души население. В Бургаско те са 41, в Поморийско — 19, в Царевско — 17, в Елховско — 29.

В борбата с маларията са изразходвани общо 10 569 385 лв. Направени са около 6400 м канали само в земен изкоп, 7 чешми с модерни водопои, 6950 м закрити дренажни канали и 7576 м открити облицовани канали, от които 4600 м с бетонови блокове. За последиствията от ликвидирането на маларията говори фактът, че докато през 1926 г. броят на населението на 1 кв. км е 28 души, то в края на 1929 г. достига 33,23 души.

С ликвидирането на маларията, с изграждането на нови, планирани селища и квартали с добро за времето си водоснабдяване крайбрежието на територията на Бургаския край придобива нов облик. Преди всичко то се заселва с трудолюбиво, предприемчиво българско население. Развиват се важни стопански отрасли – земеделие, лозарство, промишленост, транспорт, търговия. В крайморските селища през лятото започват да идват все повече летовници от вътрешността на страната През 50-те години на XX в. Бургас се оформя като един от най-важните стопански центрове на България. Ориентацията на икономическите връзки на страната към бившия Съветски съюз води до голямо разширение на пристанището, появяват се рибното и нефтеното пристанище. Градът става център на българската нефтохимия, на родния океански и черноморски риболов, на танкерния флот, на кабелостроенето, изграждат се мощности на корабостроенето, вагоностроенето, машиностроенето, рибопраеработващата и винарската промишленост.

С построяването на курортния комплекс Слънчев бряг се поставят основите на международния туризъм. В това световноизвестно летовище през лятото на 2007 г. има дни, в които летовниците надминаваха 300 000 души! И като си помисли човек, че основното (коренното) население на крайбрежните селища са бежанци (или техни потомци) от останалите в чужди държави български земи, не може да не оцени техния дял за разцвета на този изостанал, почти безлюден преди 130 години край.

Огромен е приносът на бежанците и за извисяването на българския дух и културния подем на Бургас и Бургаския край. Вече стана дума за ролята в патриотичното възпитание и участието в революционните борби на източнотракийското и странджанското население, в освободителните войни. С всяка бежанска вълна тук пристигат образовани хора. Създадените традиции превръщат града в едно от важните културни средища на страната. Бургаският театър „Адриана Будевска“ е сред водещите у нас. Константин Петканов, който замисля и написва по-голямата част от литературните си творби в Бургас, е уредник на Бургаската градска библиотека, ръководител на Детска китка и председател на хор „Морски зву-

ци“, секретар на общината, а по-късно и зам.-кмет на града, редактор на сп. „Странджа“, а заедно с Петко Росен основава бежанското Народно читалище „Пробуда“. През втората половина на XX в. в града живеят и творят талантиливи поети и писатели, сред които Никола Инджов, Христо Фотев, Недялко Йорданов, Димитър Велинов, Илия Бурджев, Петя Дубарова. Трудно е да се посочат завоеванията на Бургаския край във всички области на многообразния живот, но непременно трябва да подчертаем, че огромна заслуга за тях имат бежанците от Източна и Беломорска Тракия, от Мала Азия и Македония. Местните жители, които в ония трудни времена оказват гостоприемство на прогонените от родните им домове, помагат за облекчаване на страданията им и за интегрирането им, нямат повод да съжаляват.

ЛИТЕРАТУРА

- Главна дирекция за настаняване на бежанците. Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932. С., 1932.
- Димитров, Ж. Промени на имената на селищата в Бургаски окръг 1885–1984 г. Бургас, 1984.
- Керемидчиев, Я. Тракийското движение в Бургас. Бургас, 1992.
- Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг 1927–1932 г. – Исторически преглед, 1975, № 2.
- Косатев, Т. Тракийският въпрос във външната политика на България (1919–1923). С., 1996.
- Мичев, Н., П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. С., 1989.
- Станчев, Ст. Обратно пътуване към приятеля с цигулката (Слово, произнесено в Бургас на 25.12.1981 г. на тържествена вечеря по случай 90-годишнината на Константин Петканов, устроена от Окръжната библиотека и Окръжния съвет за култура).
- Филчев, Ив. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. С., 2007.

200 ГОДИНИ СЕЛО ЧАНАКЧА, ЦАРИГРАДСКО

Доц. д-р ЗЛАТКО ПОПЧЕВ (Шумен)

На картата на европейската част на Турция на 9 км северно от гр. Чаталджа и на 30 км западно от Истанбул е обозначено село с името Чанакча. То е турско и има не повече от 500 жители.

Прави впечатление, че голяма част от къщите са много стари, а повечето са необитаеми. В разградените дворове се виждат стари и нови изкопи. Такива изкопи се срещат и края на селото, където е имало гробища. Там е било и гробището на българите. Изкопите са дело на иманяри, търсещи злато и други скъпоценности, укрити преди бягството на българските селяни, които били заможни според съжденията на сегашните обитатели¹.

В селото до Димитровден 1912 г.² са живели българи, които тръгнали в бежанска колона да търсят спасение в майка България³.

Какъв катаклизъм е преживял в своето съществуване българският народ!

Прадедите на същите селяни, търсейки спасение, бягат от България, заселват се и преди 200 години създават село Чанакча.

„Всичко, което знаем за този народ, е, че в продължение на петстотин години той е страдал, и е страдал много и тежко. Неговите врагове са искали докрай да го унищожат, да го изтрият от лицето на земята, но за да се противопостави на това, българският народ е трябвало да претърпи много тежки страдания, да принесе много жертви. И Бог знае колко сподвижници, колко мъченици за вяра и род са скрити от нас завинаги! Ние не знаем техните имена, нито страданията им. Историята мълчи за тях и по всяка вероятност ще мълчи. Може би след време ще се намери талантлив и вдъхновен поет, който поне приблизително ще изобрази съдбата и страданията на нашите предци. И дай боже по-скоро да се яви такъв поет!“⁴

Текат робските години. Тежка е ратайската неволя. Топят се родовете. Умират непокорните мъже. Животът става все по-труден и по-труден.

Ако си изполичар, ще делиш полученото от чифликчийските земи наполовина с агата, но винаги ще ти се пада една трета, защото преди подялбата от него се изваждат десятъкът, семето, заплатите на надзирателя, писаря и пазача.

Ако си кесимджия и работиш по чифликчийската земя с договор, наемът ти ще е толкова голям, че почти нищо не остава за теб.

Ако си айлъкчия, ще получиш нищожно заплащане, с което едва ли ще преживееш.

„Мрачна и жалостна е нашата история от подпадането ни под турците дори до днешните времена. Тежък и възмутителен е животът на свободолюбивия някога български народ! Страшен хомот, какъвто и до днес тежи на врата му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи, вериги, в които за заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пъшкат бащи и майки, братя и сестри, дядове и синове — злодейства, безчестия, колове, бесила, мъки, тъмница — най-последващи и кърджалии, фанариоти и чорбаджии, черкези и татари — с една дума, зло, варварско зло, кое само едно азиатско въображение може обхвана, зло от завоевателя Мурада до наши дни.“⁵

Турците грабят не само труда. Те отвличат и свидни мъжки рожби от гърдите на майките, като ги правят еничари, и младите хубави момичета за „бели ханъми“ в султанските и бейските хареми.

Раята не прекланя глава под острия ятаган, а османската ярост става от това още по-безмилостна и по-жестока.

Не липсват смели и юначни българи и българки, които не могат да гледат „турчин как бесней“. Те тръгват по усойте на планините и кръстосват широките поля на България да мъстят заради своите майки и бащи, братя и сестри.

Примерите са много.

В южната част на Бургаска и Ямболска област е чифликът на Мехмед бей, на когото всички българи от този район работят⁶. След смъртта му синът му Юмер поема чифлика. Оженва се и има харем. Обича да кани млади български невесты, като поругава семейната им чест. Това поражда силна омраза и ненавист към младия бей. Във всеки засегнат се появява желание за мъст. Един ден млад българин се облича като невеста и отива при бейа вместо жена си. Още с влизането в покоите на бейа изважда ножа от пазвата си и го забива в сърцето му. Бейат моментално издъхва. Българинът успява да избяга. Най-последва е възмездена пруганата чест на осквернените млади българки. Освирепелите поробители с ярост и ненавист се нахвърлят върху цялото българско население в района. Палят, изнасилват и колят наред.

Тази реалност, създадена се в Румелия, разкрива още една характеристика за развития феодализъм черта. Беззащитното българско население търси закрила. Успелите да побегнат търсят спасение на юг.

Тръгнали от Странджа планина на юг, те достигат почти до Цариград. Повечето бегълци се настаняват в чифлиците около пресолния град. Това са чифлици, подарявани по различни поводи от турските владетели на първите свои любимки по различни поводи, поради което те добиват името „султанки“⁷.

„Като главни причини да напуснат тези българи родината си се сочат: бягство поради религиозни преследвания — има се предвид насилственото ислямизиране; бягство от насилия и грабежи и търсене на по-спокоен живот и сигурност; както и бягство по икономически причини — търсене на работа и по-спокоен поминък“⁸.

Причините са идентични с тези на малоазийските българи.

Това е уникален по света случай — да се търси спасение от чуждата робия и защита на родното не другаде, а там, в сърцето на побителя!⁹

По-будните, находчиви и сръчни българи започват като чираци да учат занаяти и стават предимно керемидчи, кираджии, абаджии, терзии, дюлгери и гайтанджии.

След Яшкия мирен договор от 29 декември 1791 г. започва по-осезателно да се чувства разпадането на турската феодална система, започват продължителни междусобици в Османската империя.

Историографите свързват това с наченките на създаване на кърджалийството. Началото му дават дезертиралите османски бойци от фонтовете на двете последователни несполучливи за Портата войни (1768—1774 и 1787—1791). Към тях се включват и анадолски войници, масово скитащи из Румелия.

Явлението „кърджалии“ е най-разпространено в областта Румелия, но това не го превръща в българско движение, а то си остава от началото до края османско — етап от органическото развитие на една чужда нам структура¹⁰.

В тази огромна маса от скитащи хора се включват и разорените дребни производители, и тези, намиращи се извън пазара на работната сила. Всички те търсят изход от безизходицата, в която са попаднали, и го намират в т.нар. „местни войски“ — „частните дружини на аяните“¹¹.

За населението от определен район най-могъщият местен първенец е не само земеделец, управител на град или на околност, самовластен паша, но е и всякакъв вид управник, даже военачалник¹².

По принцип хората в тези „местни войски“ са известни в историята под името кърджалии.

В по-ранната дефиниция на явлението „кърджалии“ е записано: „Кърджалиите били турски хайдуту, които се появяват в Румелия след последната Немска война — 1791 г. Те били много хиляди, най-вече турци, приемали в своите редици и християни. Те нападали градовете и определяли сумата, която трябвало да им се заплати, за да не ги запалят и разграбят, а после ставали наемници на някой паша и на други турски първенци, които воювали помежду си“¹³.

Така анархията от ден на ден набирала по-широк размах и се разпростряла над все по-широка територия. Все по-жестоки стават ударите ѝ, които до края на века прерастват в обикновено ежедневие¹⁴.

Под управлението на султан Селим III в тези чети се включват турци, албанци и малко християни. Те извършват нечувани жестокости. Където минат, убиват, грабят, безчинстват, всичко опожаряват и превръщат в прах и пепел.

В нападенията си са толкова смели, че обсаждат и някои от поголемите български градове.

„Кое сърце не се разтреперва при това страшно за нашите прадеди име? Кой българин не ще заплаче, като си припомни онези нещастия, които са търпели нашите прадеди от кърджалиите? Колко села са ставали тяхна жертва? Колко невинни моми и деца са бивали завинаги отлъчени от родителите си и след това претърпявали големи безчестия, свършвали мъченически временния си живот? Бащи и майки са погивали с хиляди от кърджалийската адска злоба...“¹⁵

Пример за това е „голямото кърджалийско съединение, водено от Кара Фейзи, което през късното лято и есента на 1799 г. удържа победа над войските на одринския бостанджибашия, разграбва керваните от Сливенския панаир и опустошава северната периферия на Източна Тракия. Небезпокоено, то се изтегля към Балкана, за да отдъхне и да си сподели нечуваната плячка.“¹⁶

След известна почивка то отново е в действие. Спуска се на юг. Предвожда го кръвопиецът Кара Фейзи, чието първенство между главатарите по това време е неоспоримо¹⁷.

За съединението се казва „Като мътен порой се спуснаха с дивни викове и пламнала стръв на вълци, на луди коне кърджалиите от Бакърджиците надолу в полето. Рядко се беше виждало такова сборище: анадолски турци, зебеци, кюрди, даалии и капъсъзи. Хора, събрани от кол и въже, грозни, страшни, някои облечени само в дрипи, тъй че месата им се виждаха, някои в скъпи дрехи, натежали от сърма и гайтани. Нож и пищови бяха затъкнати в пояса на всеки един, но имаше и оръжия, които сякаш не бяха за война, а за сеч и убийства: старовремешни алебарди с широки остриета като на сатъри, железни куки, боздугани, къси и дълги брадви.“¹⁸

Акциите на това и останали кърджалийски съединения след 1800 г. вече не може да се нарекат нападение. Това е истински поход, движение на по 4—5-хилядни пълчища към най-богатите райони на Тракия. Едни от тях като Факия, Карабунар и Лозенград те опожаряват по своя път¹⁹.

Жителите на тези селища изпод пламъците на своите домове се борят да оживеят. В бягство са и жителите на съседните селища, които са напълно съсипани. Под този удар попадат и селата Горно Алмалий (дн. Горно Ябълково, Бургаска област) и Дерекъй (дн. Воден, Ямболска област)²⁰.

Така подгонени, те оставят мило и драго. Оставят бащин край. Вземат само каквото могат да носят на гръб и бягат, търсейки спасение в околностите на Цариград, тъй като са чували, че кърджалийските банди там не смеят да нападнат. Освен това там са и дипломатическите мисии, представителите на Великите сили, които оказват известно положително влияние върху турското правителство за непорядките в живота на покореното християнско население²¹.

Достигайки околностите на столицата, срещат изселилите се преди години техни съселяни, които местните чифликчии били разкрепостили поради тяхната изпълнителност и смиреност.

Така групата се увеличава многократно, в нея имало предимно селяни от българските села Горно Алмалий, Факия и Дерекъй.

Бегълците намират 4 изоставени чифлика, собственост на майката на султан Селим III, който е на трона от 1789 до 1807 г.²²

Опитите му да укрепи централната власт и да предотврати разпадането на империята се оказват в явно противоречие със стремежа на потиснатите народи за национално освобождение. Реформите на султана получават общото название „низам-и джедид“²³ (нова организация, нов ред).

При тази особено сложна политическа обстановка българските бежанци провеждат среща с неговата майка. Трогната от техните молби, тя се съгласява да продаде чифлиците си на българите. Дали е направила това от добро сърце, или поради факта, че синовете ѝ са получили служби в султанската йерархия и няма кой да работи?

Не по-малко влияние, за да вземе това решение, а може би и решаващо, вероятно се оказва желанието ѝ с този факт да спечели благоволенieto на съдбата, тъй като синът ѝ поради своите опити за промени в държавата си е навлякъл дива омраза²⁴.

Това обаче не променя отношението към Селим III, който абдикира под натиска на бунта, подготвен от противниците на реформите, а по-късно е убит след еничарски заговор²⁵.

Във формираната представителна група, която отива да преговаря с майката на султана, се включват²⁶: Славоолу Стоян, Дерекъвлиев Петър, Адамкъвлията Никола, Стаматолу Стамат, Куюмджиолу Петър, Иванаки и Петраки Чорбаджи, Момчиловлар Митю и Керемидчиолар Петър.

Имената на тези 9 български мъже се повтарят и не се забравят, тачат се и благославят от поколения наред. Почитта си към тях те изразяват на религиозните празници. Така техните имена и делото им се обезсмъртяват чрез живите им потомци.

Довчерашните ратаи, окриляни от надеждата за спокоен живот, се отдават на мирен труд. С любов работят земята и градят собствения си дом, който да оставят на потомството си.

Така 72 семейства с около 500 изселници създават с. Чанакча, като по-голяма част от тях са бегълци от с. Факия²⁷. Условието на заселването на бежанците са сравнително благоприятни. Купуването на имотите в началото на заселването в „султанките“ е твърде изгодно²⁸. Предложението е да се заплати първоначално 50% от стойността на имота, а останалата сума да се изплаща в продължение на няколко години в натура.

Земята е разделена на парцели по 100 дюлюма. В зависимост от финансовото си състояние бежанското семейство закупува съответния брой парцели. Болшинството от тях намират средства да закупят само един.

Първите, които се възползват от дадените им възможности, са: Адънкъвлията Никола, Акташеви Марин и Никола, Андон Кея, Арнаудов Михал и Димитър, Бакалина Димитър, Бахчована Стоян, Вълколу Вълко и Иван, Гаджаа Илия, Гарфалейните Танах и Михал, Говедаря Никола, Дамамулов Никола, Даскалов Янчо, Дерекъвлията Петър, Деспин Танах, Дойнолу Христо, Дюлгеролу Петър и Стоян, Жаджиевите Никола и Желин, Никола Сарафоса, Иванаки Чорбаджи, Иван Кея, Калайджиолар Стоян, Калицин Михал, Калкин Михал и Христо, Керемидчиолу Петър, Катановите Димитър и Васил, Керин Павел, Кешишолар Станко, Коджамишев Димитър, Константинолу Димитър, Корубовите Димитър, Коруджията Петър, Корупкин Димитър, Куюмджиолу Петър, Кукуригов Димитър, Къосеолу Коста и Георги, Мавровите Коста и Михал, Мавродиев Димитър, Мазмура Яню, Мечов Нико, Моллата Коста, Момчиловите Кънчо и Момчил, Мотавчиолар Стайко, Мохтаре Вълко, Мохтаре Стоян, Никовите Петър, Николчовите Никола, Палазов Димитър, Петраки чорбаджи, Петрин Танах, Попоолар Димитър, Райниният Христо, Райкин Райко, Русеолу Стоян, Сататолу Стамат, Сербезовия Неделчо, Славоу Стоян, Стойкин Стоян, Тодорин Никола,

Тодорчов Тодор, Токучолар Никола, Труфончов Павел, Тричколар Стоицо, Тунето Георги, Уста Илия, Фокареолар Нико, Хаджиеолу Димитър, Цонеолар Герон, Цънцъра Стоян, Чалъка Росат, Чаушевите Петър и Никола, Чълъколу Росат, Шилото Никола, Шопов Яню, Шундарлаковите Никола и Иван²⁹.

Местностите в района на с. Чанакча са: Червените брегове, Райо, Кара тепе, Парчетата, Енджековската река, Хамбар тарла, Хайдут софра с пещера, Лонгоза, Каранлък дере, Канлъ дере, Дин дере, Синор дере, Курт капан табия, Телчарника, Дърветата, Бабиния Ярмен гичит, Кестенлийската река, Параклиса, Еватлията, Паруклука, Дядовият Станков баир, Марица, Малкия митилник, Геомбет, Харманите, Кестенлийска река, Чаушев баир, Люлкевица и Кръговия дол³⁰.

В района са големите военни крепости Чаталджа и Люлебургаз, а в дълбочина много други, достигайки чак до Цариград. Околоръст на селото са разположени от север на юг по посока Мраморно море крепостите: Курт капан табия, Поруклу баир, Дядо Станков баир, Маришка табия, Анакаш табия и други на разстояние два до осем километра от селото. Това е една усилена крепостна линия, представляваща предмостово укрепление, с много войска и модерно въоръжение, солидна преграда пред Цариград. В близост до селото е и Анастасиевата стена.

На разстояние от един до три километра са гръцките села Кестенлик и Юклалии и турските Енджекево и Инджирлии.

Климатът³¹ на местността, където се намира Чанакча, е много мек. Заградена от две морета и запазена от Странджа от лошите ветрове, тя не познава дългите мразовити зими, нито ранните есенни застудявания. Пролетта настъпва рано, поради което рано се раззеленяват пасищата. Разцъфват бадемите, люляците, лалетата, зюмбюлите. Свежият полъх на моретата прави летата приятни за труд и отмора.

Откъде произлиза името Чанакча?³²

В околностите на новосъздаденото село на около 500—600 крачки, в местността Митилника, на хубава зелена поляна се намира голям извор. Той е каптиран още от римско време. Наричат го Авуз. Той е с чиста, кристална и много приятна за пиене вода. Около него навремето е имало голямо римско селище, за което свидетелстват археологическите находки. В изобилие се срещат керамични парчета от керемиди и особено от домашни съдове, предимно паници. На турски паница се нарича чанак. Оттук произлиза и името на селото — Чанакча, т.е. Паничарево. Така тези римски останки дават името на селото.

Предприемчивите, трудолюбиви и находчиви български заселници бързо се адаптират.

Тръгналите от България 200 семейства, наброяващи 1300—1400 души, създават с. Чанакча и още 3 села — Ташел, Дели Юнус и Деркос, или както се казва, 4 села близнаци.

Подходящите условия за живот са причината в тях да се приютят още много български бегълци. Заселването им е продължителен процес.

Това е известният ни път, по който българите проникват до Анастасиевата стена. От Черно до Мраморно море и на юг от Странджа планина впоследствие възникват селата³³: Тарфа, Таякадън, Имрол-къой, Аврен, Турфалий, Бош-дере, Синекли, Кючюк-Сеймен³⁴.

В „Цариградски вестник“³⁵ в статията „Ново поле за работа“ се изброяват 31 чисто български села в Цариградския вилает, от които в Чаталджанско — 7, в Силиврийско — 11 и в Чорленско — 13, с 1820 къщи.

Освен от споменатите селища тук пристигат изселници и от Пловдивско, Чирпанско, Кюстендилско, Котленско, Софийско, Родопите и други крища на България.

Така българското население в селата от този район живее в труд, радост и спокойствие повече от век.

Започва великата Балканска война. Наличието на големи военни крепости в района на с. Чанакча и предстоящите бойни действия за тяхното превземане от българската армия са причините селяните да бъдат предупредени да го напуснат временно, докато трае овладяването на укрепените позиции. То става арена на бойни действия и от него за жалост остават само руини³⁶, населението му е прокудено. Отредената му бежанска съдба слага край даже на мечтите за завръщане в селото, което техните деди са създали преди 200 години.

Българите, бежанци от с. Чанакча, скърбят за него, но го дават жертва за величието на България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Собствен архив, оп. 1, а.е. 51. Чанакча днес — 2002 г.

² ДА—Шумен, ф. 823, к., оп. 1, а.е. 10. Дневник за военните действия на 15-а рота от 7-и пехотен Преславски полк (17.09.1912 — 31.03.1913 г.).

³ ДА—Шумен, ф. 823 к., оп. 1, а.е. 11. Дневник за военните действия на 15-а рота от 7-и пехотен Преславски полк (31.10.1912 — 20.11.1912 г.).

- ⁴ Васил Друмев (Търновски митрополит Климент). www.pravoslavie.domainbg.com
- ⁵ Христо Ботев. В-к „Дума на българските емигранти“ 1871 г. Народът — вече-ра, днес и утре. www.litclub/library/bg/botev/publ/naroddui.htm
- ⁶ Собствен архив, оп. 1, а.е. 44. Спомени от Петър Станков Керемидчиев.
- ⁷ Собствен архив, оп. 1, а.е. 33. Спомени от Недялко Стаматов Момчилов.
- ⁸ Шишманов, Д. Необикновената история на малоазийските българи. С., 2000, с. 51.
- ⁹ Пак там, с.5
- ¹⁰ Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1977, 32—34
- ¹¹ Пак там, 16—23.
- ¹² Божуров, И. и колектив. История на България. С., 1998, с. 112.
- ¹³ Караджич, В. Сръбски речник. 1818.
- ¹⁴ Мутафчиева, В. Кърджалийско време, с. 205.
- ¹⁵ Друмев, В. Нещастна фамилия. С., 1962, с. 75.
- ¹⁶ Мутафчиева, В. Кърджалийско време, с. 206.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ Йовков, Й. Разкази. С., 1982, 290—310.
- ¹⁹ Мутафчиева, В. Кърджалийско време, с. 206.
- ²⁰ Собствен архив, оп. 1, а.е. 44. Спомени от Петър Станков Керемидчиев.
- ²¹ Разбойников, Ан., Сп. Разбойников. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. С., 1998, с. 85.
- ²² Еремеев, Д. История на Турция в Средните векове и Новото време. С., 1998, с. 213
- ²³ Пак там, с. 211.
- ²⁴ Бръзицов, Д. Някога в Цариград. Варна, 1966, с. 5.
- ²⁵ НДТ Добрич. Събитията (29.05.2005).
- ²⁶ Собствен архив, оп. 1, а.е. 33. Спомени от Недялко Стаматов Момчилов.
- ²⁷ Пак там.
- ²⁸ Собствен архив, оп. 1, а.е. 38. Спомени от Георги Петров Петракиев.
- ²⁹ Собствен архив, оп. 1, а.е. 33. Спомени от Недялко Стаматов Момчилов.
- ³⁰ Собствен архив, оп. 1, а.е. 44. Спомени от Петър Станков Керемидчиев.
- ³¹ Собствен архив, оп. 1, а.е. 38. Спомени от Георги Петров Петракиев.
- ³² Собствен архив, оп. 1, а.е. 33. Спомени от Недялко Стаматов Момчилов.
- ³³ Тракия, № 79, 16 ян. 1924.
- ³⁴ Бръзицов, Д. Цит. съч., с. 5.
- ³⁵ Право № 6—7, 30 март 1876.
- ³⁶ ДА—Шумен, ф. 823, к., оп. 1. а.е. 10. Дневник за военните действия на 15-а рота от 7-и пехотен Преславски полк (17.09.1912 — 31.03.1913 г.).

Заселване на българи в Цариградско

СЪЗДАВАНЕ НА МЛАДЕЖКИТЕ БЕЖАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ

ЕЛЕОНОРА ЧОЛАКОВА (Пазарджик)

Най-активните младежки бежански съюзи възникват успоредно с младежките организации към политическите партии (табл. 1). Почти едновременно им създаване показва бързото политическо съзряване на попадналите в нова ситуация младежи-бежанци, които съумяват да се адаптират и да насочат усилията си към адекватно гражданско поведение (табл. 2).

Т а б л и ц а 1

Младежки организации към политическите партии в България*

Младежки организации към политическите партии	Година на създаване
Български комунистически младежки съюз	1912
Младежко дружество към БЗНС	1921
Младежки съюз към Обединената народно-прогресивна партия	1921
Съюз на социалдемократическата младеж	1921
Сдружение на демократическата младеж	1922
Младежки съюз при Радикалната партия	1924
Младежки съюз на Националибералната партия**	
Младежки съюз към Демократическата партия***	1926

* Лечев, В. Младежките съюзи и организации на политическите партии в България. Велико Търново, 1994, 36, 78, 91, 120.

** Въпреки опитите не се създава.

*** Стоянова, Р. Младежкият съюз, женските и професионални групи към Демократическата партия (1924–1934). — ИПр., 1994–1995, № 4.

Основната дейност на младежките организации към различните партии е насочена към политическата сфера. Младите подкрепят своя доайен в политическите му амбиции. За разлика от тях бежанските младежки организации с малки изключения са далеч от политическата сцена.

Т а б л и ц а 2

Съюзи	Година на създаване
Македонски младежки съюз (ММС, ММКПС)	1923
Тракийски младежки съюз (ТМС)	1924
Тракийска левица (ТЛ)	1931
Добруджански младежки съюз (ДМС)	1927
Добруджанска младежка организация (ДО) „Стефан Караджа“	1933
МКПД „Западни покрайнини“	1932

Младежките бежански съюзи възникват в интервал от 10 години. Преди да се създадат младежки съюзи, възникват местни дружества в някои градове. Постепенно се създават такива и в други населени места. При някои младежки бежански организации съществуват по-различни форми на организиране — първоначално възникват кръжоци, дружини или групи, а по-късно дружества и съюзи.

Най-рано оформилите се младежки бежански обединения са на македонските младежи. През 1895 г. в Пловдивската мъжка гимназия има революционен кръжок, така също в педагогическото училище в Кюстендил в периода 1892–1895 г. съществува Младежко македонско дружество, а в Самоковското железарско училище през 1897 г. функционира таен революционен македонски кръжок. Подобни кръжоци има и в Дуница, София, Кюстендил, Стара Загора и др. Първото студентско бежанско дружество е създадено през 1890 г. от Д. Груев към единственото тогава висше учебно заведение — Софийския университет (СУ). Т. Карайовов съобщава, че официално Македоно-одринско студентско дружество се създава през 1897 г. и двете дружества се стремят да са в услуга на освободителното движение на Македония и Одринско¹.

Първите добруджански младежки групи също са от средите на студентите и учениците. Опитите за организирането им се отнасят към 1919 г., като формата на обединение наподобява споменатите по-горе кръжоци².

При тракийското младежко движение началото на организационния период не е поставено от учащите се младежи, тъй като броят на тракийските студенти не е толкова голям.

Най-рано създаденото извън студентските среди дружество е това на тракийските младежи във Варна на 1 юни 1902 г., наречено „Дружинец“. Целта му е политическото освобождение на Македония и Тракия³. Замислено е като централно дружество, което да има

клонове и в други градове. Първоначално то има 25 членове, а по-късно 50. Съществува до 1905 г. Към него е сформирани и „таен съвет“. Предполага се, че дружеството има задача да помага на участниците в Преображенското въстание⁴. Въпреки че възниква рано, то не може да се приеме за първо тракийско дружество поради целите, които си поставя (изключително само революционни). Това го отличава от целите на ТМС и тракийските организации.

Първите обединения на младежите бежанци (македонски — ученически и студентски; тракийски — дружество „Дружинец“) носят революционен заряд поради факта, че все още има надежда да бъде решен бежанският проблем на международно и правителствено ниво и тези организации биха показали настроеността на бежанците и биха подкрепили една справедлива кауза. По-късно тези възможности са изчерпани.

Следващата по време на възникване младежка бежанска организация е основана през 1919 г. от македонската студентска младеж. Тя е създадена към Софийския университет под името Македонска студентска корпорация „Г. Делчев“⁵. Това не е случайно. От една страна, македонските студенти в СУ са най-многобройната група (през 1919 г. са 517)⁶, а, от друга, македонското движение е най-активно в сравнение с останалите групи бежанци и особено със студентите. Студентската младеж е много чувствителна към обществените събития и търси начини да изяви своята обществена позиция.

През февруари 1920 г. представители на дружество „Г. Делчев“ се отделят и създават Македонско студентско дружество „Вардар“ (МСД) отново към СУ⁷. Към тази организация по-късно се сформират и Задруга на македонските девойки (1925)⁸.

След кратко прекъсване продължител на дружество „Вардар“ става студентската корпорация „Шар“, създадена през ноември 1936 г. като секция на Българския национален студентски съюз при СУ. И към тази организация се създава Задруга на македонските девойки студентки и ученически групи⁹. Единствената младежка бежанска организация, която има свои дружества и съюз извън пределите на България, е македонското движение. Младежки студентски съюз в чужбина се създава през януари 1925 г. в Лайпциг¹⁰.

Други обединения, свързани с академичната дейност, са Македонска тайна младежка революционна организация (създадена през 1922 г.) и Тайната просветна организация на македонските българи¹¹.

Извън студентските среди също се създават македонски младежки организации. Това е Македонският младежки културно-просветен съюз, известен като Македонски младежки съюз (ММС), съз-

даден през 1923 г.¹² Част от него по-късно се включва към дружеството „Шар“.

Македонските бежански организации са най-многобройни, включително и младежките. Създаването на македонска младежка организация извън студентските среди преминава през няколко етапа. Първото обединение, наречено „Сговорна дружина“, се създава през 1914 г. като Ученическо взаимоспомагателно дружество „Братя Миладинови“ във Варна, което след кратко прекъсване възобновява дейността си през 1918 г. През 1921 г. се организират и други „сговорни дружини“, 11 от тях през 1922 г. създават Македонски младежки сговор в София, който се обръща към другите дружества още същата година с предложението да се създаде съюз, което се осъществява на следващата година¹³.

Варненското младежко дружество също приканва македонските младежи към обединение. Така на 24—26 май 1923 г. се свиква Учредителен конгрес във Варна за създаване на съюз. На него са поканени всички македонски младежки дружества и сговори (присъстват 11, включително и Македонския младежки сговор), които нямат „политическа окраска“. Поради това в съюза не е допусната Македонската студентска група, която те приемат за политическа организация. Създава се Македонският младежки културно-просветен съюз¹⁴.

По същото време Македонският младежки сговор и други македонски младежки организации получават покана от Македонската студентска група за участие в Учредителен конгрес в Пловдив (15 юни 1923) за създаване на Младежки съюз на бежанците от Южна България. Поканата е отхвърлена поради споменатите по-горе причини¹⁵. И двата конгреса са организирани и проведени, което води до разединение на младежкото движение. Затова на 28—29 октомври 1923 г. в Русе двата съюза се обединяват под името Съюз на македонската младежка организация (ММО) или Македонски младежки съюз (ММС), като се допуска включването на студентската група¹⁶. Останала извън средите на македонските организации, тя се опитва да продължи дейността си, като създава читалище „Г. Делчев“. В отговор на това действие и ММС създава Младежки читалищен съюз¹⁷.

Представители от МСД „Вардар“ и ММС през 1936 г. създават нелегалната организация „Нова Македония“ (до 1944).

През 1936 г. в София нелегално се създава Македонски ученически съюз (МУС) от представители на Първа, Втора и Трета мъжка гимназия. Целите му са насочени към културно-просветна дейност и възобновяване на ММС. Той ползва структурите на ММС¹⁸. Свои сек-

ции организацията има в Горна Джумая, Пловдив, Бургас, Стара Загора. През 1936 г. дейността на МУС е разкрита от държавната власт и въпреки че минава в нелегалност, има свои прояви¹⁹.

През 1937 г. се създава конспиративната организация „Нова македонска борба“. В нея се включват представители от МУС, Студентска корпорация „Шар“ и отделни младежи. Тя е една от малкото неразконспирирани такива организации²⁰.

Македонските организации, включително младежките, се отличават с това, че създават повече обединения, които прерастват от едно в друго.

Тракийският младежки съюз (ТМС) е създаден на 24—26 август 1924 г. като Съюз на тракийските младежки дружества, от него през 1931 г. се отделя „Тракийска левица“. Другата младежка тракийска организация е Тракийски студентски съюз, сформиран на 15 ноември 1925 г.²¹

Младежки дружества се създават и по решение на местни младежи, които се събират в дома на някои от тях и обявяват, че са сформирали дружество. Така например 15 тракийски младежи от Смолян основават дружество „Беломорец“²². Когато населеното място е по-голямо (например Варна), участниците в това първо събрание са повече. На тази първа сбирка обикновено се приема уставът на организацията, избира се ръководно тяло — настоятелство и контролна комисия. Малко различен е случаят в с. Юва Бюк, Свиленградско, където по инициатива на главния учител и на 19 младежи се основава дружество²³. Други дружества се създават от представители на Ръководното тяло на ТМС след посещение в населените места, за които предварително се знае, че там има тракийски младежи. Така например през 1930 г. председателят на съюза посещава Стралджа, Атолово, Сеймен (Ямболско), Голям и Малък Боялик, Мураданли (Елховско). В някои от тези села създава дружества (с. Сеймен), в други не успява, а при трети това става по-късно (Голям Боялик и Мурадани — 1933 г.)²⁴.

Понякога съседни дружества съдействат за организирането на младежите в близките селища. Членове от младежко дружество „Л. Маджаров“ в Нова Загора разбират, че в Ямбол има много тракийски младежи, които не са организирани. На свое събрание взимат решение да се обърнат към председателя на дружество „Тракия“ в (Ямбол), който от своя страна да съобщи на някои „по-интелигентни“ младежи да свикат (на 12 или 13 юли 1924) сбирка, на която ще присъстват представители от новозагорското дружество, за да разяснят различни организационни въпроси²⁵. Дружеството в

Свиленград създава дружества в Пашекьой, Виран Теке, Коджа Апли, Армутлук²⁶.

Някои тракийски дружества се създават, след като там вече съществува спортно дружество. През 1922 г. в Стара Загора се организира Младежко спортно дружество „Напред“. През 1923 г. е поканено да се включи към гимнастическото дружество на Комсомола и то се съгласява, но политическите събития му попречат. През лятото на 1924 г. се създава тракийско младежко дружество, в което влизат членове от спортното дружество²⁷. Преди да се създаде Пловдивското дружество през 1922 г., се основава младежка спортна организация Спортен клуб „Тракиец“²⁸.

Началото на тракийското младежко движение в България е поставено с основаването на Тракийско младежко дружество във Варна (идеята се заражда сред младежите, живеещи в двата крайни квартала на града — Източен и Западен, около т.нар. Стойнов хан). Инициатори са Васил Попстоянов, Никола Шивачев, Димитър Стаматов, Илия Караджов, Георги Александров и Атанас Савов, които записват 50—60 младежи, настанени в аквариума и гръцкото училище. На първото им общо събрание на 21 август 1922 г. се появяват противоречия относно избора на политическа сила, към която да се ориентират младежите (предложенията били за БЗНС, Работническата партия или новата организация да бъде надпартийна). По-късно в устава надделява последната идея, като се приема, че членовете могат да членуват в различни партии, но дружеството остава неутрално²⁹.

Това е един от малкото случаи, при който се обсъжда партийната принадлежност на дружество. При останалите дружества няма колебание в това организацията да е надпартийна.

На второто събрание, проведено на 24 септември 1922 г. по инициатива на 30 младежи, се обсъжда идеята за основаване на младежко дружество във Варна, която се приема и се избира управително тяло³⁰. На това събрание се постига съгласие и се утвърждават основните положения в устава, който е приет на следващото събрание (8 октомври 1922 г.). Така второто събрание се оказва Учредително и на него се създава Младежко тракийско дружество „Екзарх Антим I“ — Варна, което е най-старото младежко тракийско дружество в България³¹. Уставът влиза в сила в деня на утвърждаването му от общото събрание на 8 октомври 1922 г. и утвърждаването му от Министерството на народното просвещение — 5 януари 1923 г.³² След варненското дружество се създават и други такива.

Таблица 3
Дружествата — учредители на ТМС, са 12³³.

Населено място	Година на създаване	Име на дружеството
Варна	24.09.22/08.10.1922*	„Екзарх Антим I“
Пловдив	22.11.1923/28.10.1923 **	„Беломорец“
Бургас	4.11.1923***	„Марица“
Хасково	08.11.1923	„Момчил юнак“
Станимака	15.11.1923****	„Тракийски борец“
Нова Загора	16.12.1923	„Л. Маджаров“
Кърджали	23.12.1923	„Антим I“
София	03.02.1924*****	„Тракия“
Айтос	13 01 1924*****	„Странджа“
с. Мандренско	01.06.1924	„Булгаркьой“
Карнобат	08.06.1924	„Капитан Петко войвода“
Ортакьой	02.08.1924	„Стамат Икономов“

* На 24.09.1922 г. се избира Управително тяло, а на 08.10.1922 г. се приема уставът.

** Според Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 106, е създаването на 28.10.1923 г.

*** Според ДА—Пловдив, оп. 1, а.е. 24, л. 1 на 04.09.1923 г.

**** Според Шивачев, Ст. Цит. съч., с. 107, е създадено на 22.04.1924 г.

***** Споменатата дата е от ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 1, л. 1. Учредително събрание според информацията на Учредителния конгрес (УК) е създадено на 03.04.1923 г., поместено в ДА—Пловдив, ф. 2146, оп. 1, а.е. 24, л. 1.

***** Според УК е създадено на 01.06.1924 г.; Пак там, л. 1.

Инициатива за създаване на ТМС поемат няколко местни дружества. На свикания през септември (2—4) 1923 г. VII конгрес на дружество „Тракия“ в София е отправен „писмен позив-апел“ до делегатите, които са призвани при завръщането си по места да образуват младежки дружества³⁴.

На 22 ноември 1923 г. на страниците на в. „Тракия“ пловдивското дружество призовава младежите да създават дружества по места³⁵.

На 23 декември 1923 г. тракийски младежи свикват в София събрание, на което присъстват и представители на ТО. Избран е петчленен комитет с цел изработване на проектоустав и свикване на Учредителен конгрес³⁶.

През януари 1924 г. МД „Беломорец“ Пловдив отново публикува във в. „Тракия“ призив за обединение на тракийските младежки дружества в съюз и по-късно изпраща писма до всички дружества с

предложение за свикване на учредителен конгрес³⁷. На 15 февруари 1924 г. се разменят писма между Софийското дружество и другите дружества в страната във връзка с предложението на Софийското за създаване на ТМС³⁸.

На 11 май 1924 г. на първото редовно общо заседание на Софийското дружество председателят повдига идеята за свикване на конгрес през лятото с цел обединение. На заседание от 15 май е решено да се изпратят писма до дружествата да излъчат 1—2 делегати, които да изпратят във Враца на лобното място на Хр. Ботев. По-късно от участвалите в тази акция младежи става ясно, че Софийското дружество е провело конференция в София, чиито решения не са станали достояние на всички дружества, поради което пловдивското дружество го обвинява в саботаж³⁹.

Бургаското дружество се обръща към дружествата да участват на предстояща конференция, за да разменят мисли за бъдещ учредителен конгрес. На 25 май 1924 г. в Бургас се провежда окръжна тракийска младежка конференция с участие на представители от няколко дружества и групи (Бургас, Айтос, Нова Загора, Пловдив, Василико, Карнобат⁴⁰). Обсъжда се въпросът за учредителен конгрес на Младежки съюз⁴¹, чрез който ще се издигнат културата и образованието на младежите, като тази организация ще действа заедно с дружество „Тракия“. С организирането на УК е натоварено Пловдивското дружество⁴². На конференцията се решава да се свика обща „подготвителна предконгресна конференция“, на която да се реши въпросът за образуването на ТМС. Но на нея се отзовават само 3 дружества (Бургас, Варна, Нова Загора) и затова идеята се отлага.

На 16 юни 1924 г. със съдействието на Пловдивското дружество се провежда подготвителна конференция⁴³.

В същото време Софийското дружество организира друга конференция, за решенията на която не са осведомени другите младежки тракийски дружества. Затова Пловдивското дружество смята, че Софийското саботира организирането, но поради стратегическото място на това дружество в близост до държавните органи приема ръководната му роля⁴⁴.

На 21 юли 1924 г. Пловдивското дружество изпраща окръжни до съществуващите тогава младежки тракийски дружества за свикване на Учредителен конгрес⁴⁵. През месец юли 1924 г. е решено Учредителния конгрес да се проведе на 17—19 август 1924 г. в Пловдив⁴⁶.

По нареждане на Върховния изпълнителен комитет на дружество „Тракия“ се изисква за VIII редовен конгрес на ТО в гр. Пловдив (17—19 август 1924 г.) всички тракийски дружества в страната да изпратят като свои представители млади тракийци⁴⁷.

На 17—19 август 1924 г. успоредно с VIII конгрес на дружество „Тракия“ (24—26 август 1924 г. нов стил) в Пловдив се провежда и Учредителен конгрес на ТМС. Присъстват 58 делегати от 12 ТМД с общ брой членове 984⁴⁸.

Дружества:

Т а б л и ц а 4

Град	Присъстващи делегати	Брой членове в дружеството
Пловдив	10	138
София	8	116
Бургас	7	176
Станимака	7	195
Кърджали	6	110
Нова Загора	5	62
Варна	5	124
Карнобат	2	35
Ортакой	1	70
с. Мандренско, Бургаско	1	23
Хасково	1	64
Айтос	1	30 ⁴⁹

Избран е Върховен тракийски младежки комитет в състав от 11 души — председател Иван Попвасилев, подпредседател Певтичев и секретар-касиер Н. Проиков⁵⁰.

Добруджанското движение е представено от Добруджанския младежки съюз (ДМС), създаден през 1927 г., и Добруджанския съюз „Стефан Караджа“, създаден през 1933 г. Добруджанското студентско дружество „Роден край“ се създава през 1928 г. към СУ⁵¹. Друга студентска организация е Софийската младежка добруджанска организация. За студентските организации се знае твърде малко.

Левицата в ДМС заедно с левите течения в Добруджанската революционна организация и Съюз „Добруджа“ създава през 1929 г. в София Централен добруджански акционен комитет (ЦДАК), който просъществува до 1933 г.⁵² Най-продължителен е процесът на създаване на добруджанското младежко движение и най-вече на Съюз „Стефан Караджа“. Опитите за организиране на добруджанската младеж са няколко.

Добруджанското движение започва да се оформя през 1919 г., когато възникват ученически и студентски групи. През май 1919 г. гру-

па ученици създават Ученическа добруджанска дружба във Варна, а в Шумен пак по това време се създава от ученици дружество „Добруджанска младеж“. През 1920 г. има сведения за активност на ученици и в Разград⁵³. През 1919 г. студенти в СУ създават младежка група, която след няколко месеца се разпада. Следва оформянето на 2 добруджански младежки групи в София и Шумен, които също не просъществуват дълго⁵⁴. Първите прояви, които говорят за по-трайно организиране, са на младежките групи във Варна, София и Русе⁵⁵.

Заедно с тези процеси през периода 1920—1927 г. към местните дружества „Добруджа“ се оформят младежки групи. Най-силни са те в София, Варна, Русе. През пролетта на 1925 г. във връзка с предстоящия X конгрес на дружество „Добруджа“ варненските младежи изпращат писмо, в което призовават към младежка самостоятелност. На този конгрес свой апел изпраща и Софийската група, представена от свой делегат⁵⁶. На 19 декември 1926 г. тя отправя отворено писмо, поместено във в. „Свободна Добруджа“, за организиране на младежите. На 4 януари 1927 г. е проведена конференция, на която се призовава за организиране на групи по места. На 6 февруари 1927 г. на организационно събрание е изказано мнение Софийската група да поеме отговорност за свикване на Учредителен конгрес⁵⁷. По инициатива на Софийската младежка добруджанска група на 2—3 март 1927 г. в София се свиква конференция на младежките добруджански групи, която се приема за Учредителен конгрес на Младежката добруджанска организация⁵⁸. Срещу създаването на тази организация се противопоставят дружествата от Варна и едната група от Русе (по това време в Русе има 2 групи), които не се включват в нейните редове; а остават да функционират като групи към дружество „Добруджа“. Около тези групи се оформя второто течение в добруджанското младежко движение. Те имат свои съмишленици в София, Шумен, Бургас и други градове. Към тях през 1928 г. се присъединяват и членове от ДМС⁵⁹. Така се създава младежката добруджанска организация „Стефан Караджа“. Тези младежи първоначално създават свой Младежки секретариат, организират собствени конгреси, протести и други дейности, като поддържат много тясна връзка с дружество „Добруджа“ и се приемат като част от него. Една от причините младежите да не се включат към ДМС е зависимостта му от партийни пристрастия и решения на БКП. За да се разграничат от ДМС, те акцентират върху своята надпартийност⁶⁰. На своята втора конференция (7 ноември 1929 г.) се предвижда да се образуват младежки организации навсякъде, където има условия за това, и в бъдеще да се създаде ДМС⁶¹.

решните работи и народното здраве на 21 октомври 1932 г.⁷⁸ За разлика от проектоустава в утвърдения от МВРНЗ устав изрично се подчертава, че целта на съюза е да следва общата политика на ВК и да работи за идейното единение на младежта. Така в борбата за пълна самостоятелност младежкото движение от Западните покрайнини не успява да се наложи и както при повечето младежки дружества, остава под „шапката“ на по-старите.

Т а б л и ц а 5
Бежански младежки дружества и съюзи

Младежко бежанско движение	Първото дружество/година на създаване	Младежки съюз/година на създаване
1. Македонско	Варненско ученическо дружество* 1914	ММС 1923
2. Тракийско	Варненско 1922	ТМС 1924 Тракийска левица 1931
3. Добруджанско	Варненска група 1923**	ДМС 1927
	Варненска група 1927**	МО „Ст. Караджа“ 1933
4. На Западните покрайнини	МБКПД*** „Западен край“ 1923	Съюз на западно-покрайнински МКПД 1932

* За първо македонско обединение приемаме ученическото дружество във Варна, защото: възниква най-рано — 1914 г., и след кратко прекъсване е възстановено през 1918 г.; целите, които си поставя, са близки до тези на бъдещия ММС (взаимопомощ, самообразование, възвишена любов и преданост към Македония); именно това обединение през 1923 г. отправя апел към всички младежки македонски дружества да се обединят; точно във Варна и със съдействието на това дружество се провежда Учредителният конгрес на ММС.

** Сложно е да се определи кое е първото дружество при наличието на две добруджански организации. Именно във Варна през 1919 г. възникват първите обединения в лицето на ученически и студентски групи, които не просъществуват дълго. Затова те не могат да се приемат за начало на трайни организации. През 1923 г. отново във Варна, а така също и в Русе и Шумен, към дружествата „Добруджа“ се създават по-трайни младежки групи, затова приемаме тях за начало на движението. Изборът се пада на Варненското, тъй като градът е центърът на добруджанската емиграция. Не по-малко сложен е въпросът за определяне на първото дружество на МО „Ст. Караджа“. След създаването на ДМС през 1927 г. извън него остават младежки групи във Варна и Русе, които се числят към дружества „Добруджа“ и за определен период имат двойствен живот — заедно с организационния живот на по-възрастните имат и свое ръководство и провеждат свои конференции. Затова приемаме за начало на първото дружество на бъдещата организация 1927 г., когато се създава ДМС и извън него остават младежки, които в бъдеще ще поставят началото на МО „Ст. Караджа“.

*** Младежко бежанско културно-просветно дружество „Западен край“.

Най-голямо значение за развитието на младежкото движение имат съюзите, защото те обхващат голяма група младежи от различни краища на България и имат централно ръководство и координирани действия. Такива се създават при всички бежански младежки организации.

Най-рано възниква македонското младежко движение, но времето между първото дружество и създаването на съюз е 9 години. Подобна е ситуацията при ДМС и МО „Ст. Караджа“, при които този промеждутък е 6 години. Още по-дълъг е периодът при организацията на младежите от Западните покрайнини — 10 години. Най-бързо от отделни дружества към съюз преминава тракийското младежко движение — 2 години, за който период се създават над 10 дружества в Южна България. Това говори за бързо осъзнаване на младежите тракийци, че са част от общността на бежанците, и бързото изкрystalизиране на организационните идеи.

Учредяването на дружествата става поэтапно и постепенно. Първоначално се създават групи или към основната бежанска организация, или като самостоятелни обединения.

Оформянето на всички дружества минава през процеси на осмисляне, стикване на мнения и в крайна сметка на учредяване. Етапите могат да се обособят в няколко направления:

1. Създават се нетрайни, териториално неравномерни обединения. Групите са малко на брой, с все още неизбистрени идеи за нуждата от организиране. Младежите не провеждат редовен организационен живот.

2. Изкрystalизира идеята, че е необходимо да бъдат създадени организации. По-трайни се сформират към основните съюзи на бежанците, където укрепват за общ дружествен живот. Те имат и по-добре изразени организационни прояви.

3. Създаване на самостоятелни организации (съюзи).

4. Закриване на всички партии и дружества през 1934 г. от правителството на К. Георгиев, но отделни дружества продължават да съществуват и след това.

При тракийските младежки дружества много бързо и трайно се ражда идеята за самостоятелна организация. По този начин те пропускат първия нетраен период. Това говори за бързо израстване и за осъзнаване на необходимостта от самостоятелност и поемане на гражданска отговорност. Тракийското младежко движение е една от най-рано възникналите организации и като отделно дружество (1922), и като съюз (1924). В началото на XX в. в България се създават младежки организации поради засилената обществена активност на младежите.

СЪЮЗИ НА МЛАДЕЖИТЕ БЕЖАНЦИ

Най-активната част от младото поколение се оформя сред студентските среди. В Софийския университет през 1903—1904 г. са приети 80 души от Македония и 11 от Одринско; 1906—1907 г. от Македония — 102, от Одринско — 17; 1909—1910 г. от Македония — 116, от Одринско — 22; 1911—1912 г. — 88 срещу 17, 1913—1914 г. 140 срещу 35⁷⁹. Най-много приети студенти в единственото тогава висше учебно заведение са през учебната 1919—1920 г., когато са записани 7232 души (сравнението е до 1988 г.). Тогава е и много голям приемът на студенти от Македония — 517. От следващата учебна година настъпват промени в приема. През 1920 г. Народното събрание приема Закон за изменение и допълнение на някои членове от Закона за народното просвещение. Промените са породени от недостига на преподаватели и учебни сгради и водят до намаляване приема на студенти. Той ще се определя от Министерския съвет в началото на учебната година за всеки факултет. Още същата учебна година (1920—1921) броят намалява на 4282 души, това се отразява и върху приема на студенти от средите на бежанците. Драслично намаляват студентите през 1921—1922 г. (на 1961 души) поради увеличаване на таксите и някои други ограничения, въведени от правителството. През 1922—1923 г. те са около 2107 души. Броят на приетите студенти рязко контрастира на броя на завършилите. Така например през учебната 1918—1919 г. завършилите са 482, следващата година са 719, през 1920—1921 г. — 642, следва 595 и 589 за 1922—1923 г.

Допълнителен проблем за студентите бежанци, които, за да се издържат, трябва и да работят, е, че през учебната 1921—1922 г. посещенията на лекции и семинари стават задължителни⁸⁰. Тези факти водят до намаляване на студентите, приети и завършили, от средите на бежанците. Но техният брой все пак остава относително висок.

В Софийския университет за периода 1878—1912 г. завършилите гимназия в Солун, Белград, Одрин, Битоля и др. са 10—12% от студентите⁸¹. Броят на студенти от Македония и Одринска Тракия през учебната 1908 г. за всички специалности е 76, а през учебната 1911—1912 г. е 170⁸². Не се знае много за първите студентски дружества, създадени през 1890 и 1897 г., но те носят революционен заряд и дейността им е подчинена на ВМОРО.

В по-друга насока е развитието на студентските организации след Първата световна война. Основният акцент в целите е в културно-просветната дейност. Първото мероприятие на всички македонски студенти в СУ е подписването през 1919 г. на Меморан-

дум за обединение на Македония с България. Тези младежи през 1920 г. поставят началото на първото македонско младежко бежанско студентско дружество — „Вардар“ към СУ, което за периода 1920—1934 г. непрекъснато наброява 200 души. Много ценно дейността на организацията е поддържането на връзки с международни студентски организации. От 1920 до 1923 г. броят на членовете се увеличава значително от 30 на 200 души, а през 1927 г. е бил 310. През 1930 те са били 275, а заедно с членовете от Варненското дружество са 311. Членуват не само студенти от СУ, макар че така е по устав, а и от Художествената академия, Висшия педагогически курс и Музикалната академия. През 1929 г. има свой клон във Варна. Изнасят се беседи, реферати, има библиотека (300 тома), издават се брошури, сборник „Илинден“, в които се пресъздава миналото на Македония, ежегодно се провежда Ден на падналите за свободата на Македония младежи. Не приема идеята за „интегрална Югославия“⁸³.

Дружество „Вардар“ има голямо участие в организирането на македонските студенти в чужбина. За периода 1922—1924 г. такива се създават в Грац, Виена, Прага, Берлин, Лайпциг, Рим, Париж. През 1925 г. 7 от тях се обединяват в Общ студентски съюз в чужбина. След създаването на съюза дружества се създават и в Дрезден, Мюнхен, Хайделберг, Нанси, Страсбург, Марсилия, Лиеж, Бари, Милано, Торино. За да бъде улеснен този съюз, дружество „Вардар“ създава фонд „Пропаганда в чужбина“, като средствата се получават от много младежки дружества от страната. Дружеството се обръща към младежките македонски дружества по места да подпомогнат този фонд, защото те са единствените, които се грижат да осветляват международното мнение по въпроса за Македония⁸⁴. ММД „Пелистер“ — Бургас всяка година изпраща по 2000 лв.⁸⁵ Въпреки опита дружество „Вардар“ не успява да създаде съюз, който да обединява всички студенти в чужбина. Дружествата на арумъните в Букурещ и Цариградското македонско студентско дружество отказват да се включат поради това, че смятат, че организацията е политическа, а те са за земляческия принцип и предполагат, че лозунгът „Македония за македонците“ няма да се спазва, а целта е обединение с България⁸⁶.

Студентският съюз поддържа научни, политически и културни връзки с над 100 чуждестранни студентски организации, културно-просветни дружества и др., с около 1300 учени, дипломати, политици и др. Сътрудничи с 3000 редакции на европейски вестници. От 1923 до 1935 г. студентските дружества изпращат над 700 официални изложения и апели до различни правителства, до ОН, различни

международни институции по македонския въпрос. От 1932 г. седалището на Студентския съюз в чужбина се премества в София⁸⁷.

През 1925 г. студентки в СУ и членки на дружество „Вардар“ организират „Задруга на македонските девойки“.

Дружество „Вардар“ престава да съществува през 1934 г. Продължител на дружеството е създадената през ноември 1936 г. Македонската студентска корпорация „Шар“⁸⁸. Целите ѝ са по-скромни от тези на дружество „Вардар“, въпреки че отново са в културно-просветната област, което има своето обяснение в новите политически условия в България. Забранена е през 1939 г. Отново е възобновена през 1941 г. до 1944 г., когато окончателно е закрыта. Към Задругата на македонските девойки студентки, която е част от дружеството, има ученически групи.

Според авторите на в. „Македонски студентски лист“ (който се приема за орган на левицата при македонските студенти) Меморандумът, който е подписан през 1919 г., е трябвало да се отнася за автономията на Македония и за изграждането на Балканска федерация. Изданието е трябвало да се отпечата на френски, немски, английски език и да „залее цяла Европа“, но при печатането този лозунг се заменя с идеята Македония да се присъедини към България. Недоволните от това деяние създават през 1921 г. дружество „Вардар“ — върховисти⁸⁹.

Това дружество заедно с някои дружества в чужбина създава Македонския студентски съюз. За да се противопоставят на този съюз, група младежи създават през 1930 г. Македонската народна студентска група към СУ. За кратко тя престава да съществува, спряна от върховистите, но през 1932 г. е възстановена и основната ѝ цел е да се разрасне и да съдейства за създаването на Македонски народен студентски съюз. Тази организация е против дружество „Вардар“, чиито членове нарича фашисти, кокошкари, паразити, провокатори и изпълнява ролята на левица в студентските среди. Действията ѝ са насочени в противовес на дейността на дружество „Вардар“. За да се масовизира, ръководството на Македонската народна студентска група към СУ предлага като начална стъпка по факултети във всички висши и полувисши учебни заведения да се формират курсови групи, които да са основните организационни единици. Те да се обединят в секции по факултетите, тези факултети, които имат няколко отдела, образуват секционни групи при всеки отдел⁹⁰.

Идеята за създаване на Тракийско студентско дружество възниква сред студентите още през 1924 г., но „по ред причини не е осъществена“. Това става на 15 ноември 1925 г. в София, когато се

създава първото тракийско студентско дружество под името „Д-р П. Берон“ към СУ. То приема своя устав, в който е записано, че в организацията могат да членуват студенти от Източна и Западна Тракия, учещи във всички висши учебни заведения в България и чужбина. Целите на дружеството са насочени към „издигане“ на тракийската академична младеж и емиграция в културно-просветно и политико-обществено отношение; да се развива солидарност между членовете и културно-просветна дейност за осъществяване на принципа „Свободна Тракия“⁹¹.

Прави впечатление политическата ангажираност, която не е така застъпена в уставите на другите ТМ дружества. Вниманието на дружеството е насочено не само към традиционната културно-просветна дейност, а и към политическата култура на младите тракийци. Както вече изтъкнахме, студентството е политически по-съпричастната прослойка сред младите, което се дължи на по-високото им образование.

Към Софийското дружество през 1926 г. се включват студенти от Пловдивския учителски институт, защото въпреки опитите в Пловдив местно студентско дружество не се създава (независимо че директор на учебното заведение по това време е Анастас Разбойников)⁹².

През 1933 г. е предвидено провеждане на международна академична конференция, на която ще присъстват студенти от Унгария, Италия, Австрия, Германия. На нея е поканена българската академична младеж и в частност представители на тракийското студентство, което трябва да е организирано в отделен (самостоятелен) съюз. Софийското дружество приема да поеме временното ръководство, докато се свика учредителен конгрес, който може да бъде проведен заедно с конгреса на младежката или на ТО. Очаква се в бъдеще да бъдат включени и студенти тракийци от други населени места⁹³. В тази връзка са изпратени уведомителни писма до МТД в Пловдив и Варна. Във Варна местното ТМД два пъти кани студентите от Търговската академия за участие в конференция за образуване на студентско дружество. На тези сборки се отзовавали само 3—4 тракийски студенти, поради което не е поставян въпросът за студентското дружество. Причината за малката посещаемост организаторите виждат в настъпване края на учебната година и в подготовката за предстоящите изпити. Въпреки това е съставен списък от 14 души, на които са изпратени писма, в които „най-ласкаво ги призовават“ да се отзоват на поканата в бъдеще⁹⁴. На 7 юни 1933 г. при Варненската търговска академия се създава Тракийско студентско дружество „Коста Георгиев“ при Търговската академия⁹⁵. Редовно то съществува от началото на следващата учебна година (1934).

Първоначално в него членуват 18 души⁹⁶. ЦК на ТМС предвижда такива дружества да се образуват и към учителските институти в Шумен и Пловдив, а на края да се създаде Тракийски студентски съюз⁹⁷.

Уведомително писмо от 3 май 1933 г. от ЦК на ТМС е изпратено и на младежкото дружество в Пловдив да издират тракийски студенти в Учителския институт и отново да се опита да създаде студентско дружество. Такива са издирени, но до създаване на дружество не се стига⁹⁸. През ноември 1933 г. в София се свиква Учредителен конгрес за създаване на Тракийски студентски съюз, на който присъстват делегати от Софийското и Варненското дружество и група студенти от Пловдивския учителски институт. Студентско дружество в Пловдив се създава на 19 декември 1933 г. на учредително събрание, на което присъстват 28 студенти от Учителския институт с името „П. Васков“⁹⁹. ТМС заимства устава на Софийското дружество¹⁰⁰.

Въз основа на молбите, подавани (в София) от студентите за включване в ТСС, може да се направят следните изводи:

— Учебните заведения, в които учат тракийски младежи, заявили с молби желанието си за участие, са: Държавен университет — 32 души; Свободен университет — 12;

— Специалностите, които те изучават, са отразени в табл. 6.

Таблица 6

Факултет	Брой
Административно-финансов	12
Медицински, включително и ветеринарна медицина	8
Юридически	8
Агрономо-лесовъден	4
Физико-математически	4
Историко-филологически	3
Богословски	2

Три от студентите в молбите си не са отразили своята специалност.

От таблицата е видно, че най-голям интерес младежите проявяват към икономическите специалности, така също към медицинските и правните, които се приемат за престижни професии.

Семестърът, в който учат в момента на подаване на молбата за членство в ТСС, е:

Първи семестър — 15 души; втори — 1; трети — 6; четвърти — 12; пети — 5; шести — 0; седми — 1; осми — 1.

Тези факти потвърждават становището, че има голямо разминаване между броя на записаните в първи курс студенти и броя на завършилите. Това, че тракийските студенти в четвърти курс са 12, говори, че се справят добре със следването.

Година на раждане:

1909 г. — 1	1910 г. — 1	1912 г. — 5	1913 г. — 1
1914 г. — 7	1915 г. — 10	1916 г. — 4	1917 г. — 3
1918 г. — 4	1919 г. — 4	1921 г. — 2	

Двама не са посочили годината си на раждане.

Никой не е женен. Сред попълните молбите има само една жена. При своето обучение младежите разчитат най-вече на помощта на родителите си. Най-голям брой студенти се издържат от семейството си — 36, на собствена издръжка са 7 и само един е на издръжка на Светия синод. Молбите са съответно от: 1936 г. — 5, 1937 г. — 21, 1938 г. — 3, 1939 г. — 1, 1940 г. — 14.¹⁰¹

Настоятелствата на ТСС се утвърждават от ТМС.

ТСС е създаден по конкретен повод и не се превръща в масова организация.

През 1926 г. в София се подема инициатива да се създаде студентска секция към ДМС, но добруджанските студенти не приемат тази идея. На 12.10.1927 г. към СУ добруджански студенти създават дружество „Роден край“, което се включва в ДМС¹⁰².

Насоките на дружеството се определят от привърженици на ДМС и ДРО, затова през 1929 г. ИК на Съюз „Добруджа“ се опитва да отстрани някои членове. Поради отпора, който получава, следващата стъпка в неутрализирането на движението е саботиране на неговите акции и недопускане заверка на устава¹⁰³.

Студентите са най-активната част от младото поколение, но най-малобройната, въпреки това те създават свои организации.

Младите хора са будната съвест на обществото. А ролята на младежите бежанци е още по-значима, тъй като те трябва да съхранят спомена за изгубените български земи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. 7. Спомени на П. Юруков.

² Попова, К. Начало на организирано добруджанско движение в България 1919—1926 г. — Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 2, 1986.

³ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета... Варна, 1993, с. 49.

- ⁴ Стоева, Хр. Цит. съч., с. 50.
⁵ Гоцев, Д. Младежките национал-освободителни организации за мекедонските българи 1919—1941. С., 1988, с. 159.
⁶ Пак там, с. 157.
⁷ Пак там, с. 160.
⁸ Пак там, с. 171.
⁹ Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, 172—173, 190; История на Софийския университет. С., 1988, 172—181.
¹⁰ ДА Бургас, ф. 63к, оп. 1, а.е. 1, л. 4.
¹¹ Гоцев, Д. Цит. съч., 15—77.
¹² Пак там, с. 204.
¹³ Пак там, 202—204; Алманах на българските национални движения след 1878, с. 177.
¹⁴ Пак там, 204; Устрем, 5 май 1923, № 1.
¹⁵ Устрем, 24 май 1923, № 2.
¹⁶ Устрем, 24 май — 15 ноември 1923, № 2—11; Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, 198—199.
¹⁷ Устрем, 15 август 1923, № 7.
¹⁸ Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, с. 180; Гребенаров, А. Македонската интелигенция в периода 1919—1941. С., 2006, с. 73.
¹⁹ Гребенаров, Ал. Тайните структури на македонските българи 1919—1941. С., 1998, 73—76.
²⁰ Пак там, 80—82.
²¹ Завет, 20 ноем. 1925, 1.
²² ДА—Смолян, ф. 71 к, оп. 1, а.е. 13, л. 1.
²³ АБАН. Тракийска сбирка XVIII, ф. 2, оп. 1, а.е. 119, л. 9.
²⁴ Завет, 1 ян. 1930, № 42.
²⁵ ДА Ямбол, ф. 289, оп. 3, а.е. 1, л. 70.
²⁶ ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 712, л. 7.
²⁷ ДА Пловдив, ф. 2146, оп. 1, а.е. 51, л. 1.
²⁸ Шивачев, Ст. Тракийска организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 106.
²⁹ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета... Варна, 1993, 97—99.
³⁰ ДА Варна, ф. 251, оп. 1, а.е. 1, историческа справка.
³¹ Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 68—69; ДА—Пловдив, оп. 1, а.е. 24, л. 1, приема за началото на това дружество датата 7.11.1923 г.
³² Стоева, Хр. В души изгрява ни завета... Варна, 1993, 99—100.
³³ Тази информация е от в. „Тракия“ (28.10.1924, 116). Съществуват различия в информацията за датите на създаване на дружествата.
³⁴ ДА—Варна, ЧП, ф. 798, оп. 1, а.е. 6, л. 12.
³⁵ Тракия, 22 ноем. 1923, № 72.
³⁶ Трифонов, Ст. Българско националноосвободително движение в Тракия 1919—1934. С., 1988, с. 149.
³⁷ Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 107.
³⁸ ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 1, л. 1.
³⁹ ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 448, л. 6, 7, 18.
⁴⁰ Тракия, 19 юни 1924, с. 102; Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, с. 69; Трифонов, Ст. Българско националноосвободително движение в Тракия 1919—1934. С., 1988, с. 149.
⁴¹ Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, с. 69.
⁴² Тракия, 19 юни 1924, № 102.

- ⁴³ Шивачев, Ст. Тракийска организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 107.
⁴⁴ ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 1, л. 18.
⁴⁵ ЦДА, ф. 883К, оп. 2, а.е. 43, л. 1.
⁴⁶ Тракия, 24 юли 1924, № 107.
⁴⁷ Ангелова, И. Създаване, развитие и дейност на Тракийското младежко дружество „Антим I“ в Кърджали. — Известия на държавните архиви, 1993, с. 343.
⁴⁸ Стоева, Хр. В души изгрява ни завета... Варна, 1993, 102; Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, 69; Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 107.
⁴⁹ Тракия, 28 окт. 1924, № 116.
⁵⁰ Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, с. 69.
⁵¹ Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, 147—148; Добруджанско знаме, 6 авг. 1931, № 53.
⁵² Тодоров, П. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация 1925—1940. С., 1992, с. 168, 204.
⁵³ Попова, К. За Добруджа готови сме. 1993, 24—25.
⁵⁴ Ганев, Г. Създаване на ДМС. В помощ на изучаващите история на младежкото революционно движение в България. С., 1959, с. 113.
⁵⁵ Попова, К. Начало на организираното добруджанско младежко движение в България 1919—1926. Год. Кат. марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 1986, кн. 2.
⁵⁶ Попова, К. Създаване на самостоятелна добруджанска младежка организация в България 1923—1926 г. — Добруджа, 1987, № 4.
⁵⁷ Ганев, Г. Създаване на ДМС. В помощ на изучаващите история на младежкото революционно движение в България. С., 1959, 122—123.
⁵⁸ Пак там, 125.
⁵⁹ Попова, К. Младежкото добруджанско движение в България 1929—1934 г. — Год. Кат. марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 1984, кн. 2.
⁶⁰ Попова, К. За Добруджа готови сме. 1993, 94—95.
⁶¹ Ст. Караджа, 1 ян. 1930, № 14.
⁶² Тодоров, П. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация 1925—1940. С., 1992, 167—204.
⁶³ Ст. Караджа, 1 юни 1933, № 2.
⁶⁴ Попова, К. За Добруджа готови сме. 1993, с. 107.
⁶⁵ Ст. Караджа, 10 ноем. 1933, № 22.
⁶⁶ Попова, К. Младежкото добруджанско движение в България 1929—1934 г. — Год. Кат. марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 1984, кн. 2.
⁶⁷ Българите от западните покрайнини 1878—1975. Главно управление на архивите при Минист. съвет. С., 2005, 397—398.
⁶⁸ Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, с. 149.
⁶⁹ ЦДА, ф. 3, оп. 1, а.е. 148, л. 1.
⁷⁰ Западни покрайнини, 22 юни 1931, № 258.
⁷¹ Западни покрайнини, 22 фев. 1933, № 333.
⁷² Добруджанско знаме, 20 май 1928, № 16.
⁷³ Западни покрайнини, 22 окт. 1931, № 265.
⁷⁴ Западни покрайнини, 22 март 1932, № 279.
⁷⁵ Западни покрайнини, 22 април 1932, № 282.
⁷⁶ Българите от Западните покрайнини 1878—1975. Главно управление на архивите при Министерски съвет. С., 2005, 397—398.
⁷⁷ Западни покрайнини, 17 февр. 1933, № 333.
⁷⁸ Пак там.

- ⁷⁹ История на Софийския университет. С., 1988, 172—173.
- ⁸⁰ Пак там, 92—93.
- ⁸¹ Колев, Й. Българската интелигенция 1978—1912. С., 1992, 69—70.
- ⁸² Манасова, Р. Културна политика на Демократическата партия. С., 99.
- ⁸³ Пак там, 172—177; Гоцев, Д. Младежките национал-освободителни организации на македонските българи 1919—1941. С., 1988, 162—170.
- ⁸⁴ ДА—Хасково, ф. 665, оп. 1, а.е. 1, л. 9.
- ⁸⁵ ДА—Бургас, ф. 63, оп. 1, а.е. 51, л. 9.
- ⁸⁶ История на Софийския университет. С., 1988, 177—178; Гоцев, Д. Младежките национал-освободителни организации на македонските българи 1919—1941. С., 1988, 166—178.
- ⁸⁷ Пак там, Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, 172—173, 200.
- ⁸⁸ Гоцев, Д. Културно-просветни и научни организации на македонските българи в периода 1919—1941 г. (дисертация) С., 2000, 14—15. Според „История на СУ“ тя е създадена през 1935 г., с. 181.
- ⁸⁹ Македонски студентски лист, 23 ян. 1931, № 1.
- ⁹⁰ Македонски студентски лист, 23 ян. 1931, № 3.
- ⁹¹ ЦДА, ф. 883К, оп. 1, а.е. 1, л. 1; Завет, 20 ноемвр. 1925, № 1.
- ⁹² Тракия, 11 март 1999, № 5; Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 115; Филчев, Ив. Тракийската организация в България. С., 1999, с. 70.
- ⁹³ ЦДА, ф. 884К, оп. 2, а.е. 2, л. 1.
- ⁹⁴ ЦДА, ф. 884К, оп. 2, а.е. 2, л. 2.
- ⁹⁵ ЦДА, ф. 884К, оп. 2, а.е. 3, л. 1.
- ⁹⁶ ДА—Варна, ф. 250к, оп. 1, а.е. 6, л. 48.
- ⁹⁷ ЦДА, ф. 884К, оп. 1, а.е. 1, л. 2.
- ⁹⁸ Шивачев, Ст. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 115.
- ⁹⁹ Пак там, 115; Тракия, 11 март 1999, № 5.
- ¹⁰⁰ ЦДА, ф. 883К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.
- ¹⁰¹ Всички данни са от ЦДА, ф. 884К, оп. 2, а.е. 9, л. 3—49.
- ¹⁰² Ганев, Г. Създаване на ДМС. В помощ на изучаващите история на младежкото революционно движение в България. С., 1959, с. 137. Попова, К. За Добруджа готови сме. 1993, с. 57. Според алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, и в „Добруджанско знаме“ (15 ноем. 1930, № 42) — това става 1928 г.
- ¹⁰³ Алманах на българските национални движения след 1878. С., 2005, 147—148.

БОРБИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ МАЛКО ТЪРНОВО И НЕГОВАТА ПОКРАЙНИНА ЗА КОНСОЛИДИРАНЕ И ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ТУРСКО РОБСТВО

ИЛИЯ ПЕТКОВ-ПАРОРИЙСКИ (Малко Търново)

Странджа планина заема площ от около 10 000 км. км. През периода 1363—1374 г. тя заедно с всички български земи е завладяна от Османската империя. Според предание далеч преди това край големия карстов врис в м. Трънът (по-късно Малкотърновско землище) е имало български колиби и къщи и е съществувало голямо тържище за домашен добитък, продавали се предимно овце.

През годините на турското робство около големия карстов врис, край малката рекичка и съществуващите колиби и къщи, в котловината и по скатите на м. Трънът възникват махалите: Кукузеловата, Папа Никола, Орта и Чорбаджийска. Те са били създадени от български семейства на преселници от околните малки планински села: Сушица, Селище, Махалата, Доброво, Делиево, Копан, Чочово, Шиолигово, Тагарово, Пенгюво, Морхово, Мавродицево, старото българско село в м. Пряслопа и Студената вода. Тези селища са се намирали предимно в източна, южна и западна посока от м. Трънът, пръснати из планината, на разстояние от 3 до 18 км от големия карстов врис. Редица наименования на някои от старите изчезнали вече селища и на местности, като Дупница, Босна, Загорските колиби, Даскалските и Калугерските извори, градини и бостани и др., ни дават основание да приемем, че тук са дошли преселници и от други градове и села от завладенията от Османската империя български земи.

Едно от предположенията е, че манастирът на Григорий Синаит и имението към него (Парория) са се намирали в местността, носеща днес името Букът. Там са намирани каменни останки от основите на голяма сграда, а на североизток от нея е имало изворче (аязмо). Много от колибарите, живеещи в тази местност, и селяните от

Стоилово са изваждали от сградата и около нея каменни тикли (плочи) и са ги ползвали при строежа на колибите и къщите си. В близост до останките от сградата се намират р. Докузак, Айдере и живописната местност Сарафиде. Трудно обяснимо е защо досега нашите археолози не са проявили интерес към този древен исторически паметник. Недалеч от него има и интересна пещера, която често е обект на иманярски разкопки.

Към 1628—1629 г. четирите махали в м. Трънът се разширили, развили се и почти се слели в едно. Така възникнало по това време с. Тръново. Наречено било на името на м. Трънът. Впоследствие името на селото по различни причини претърпява известни изменения (Тръново, Търново, Малко Търново, а след това град Малко Търново). В турските документи се среща с името с. Тирноваджик, Кичук Тирнова. В някои от руските военни карти е обозначавано като Тирнова.

Възниква въпросът кои са били причините за изселването на българите от планинските селища и за заселването им в м. Трънът. Основната причина е, че тези села били разположени предимно в горски местности. По броя на къщите, семействата и жителите им те не били големи населени места. Поради това често били нападани от поробителите, които ограбвали, опожарявали, а някои от тях отвличали. Липсата на сигурност накарала българите да напуснат.

Те се заселили в м. Трънът по няколко причини. Наличието на големия карстов врис и малката рекичка осигурявали достатъчно вода за пиене, битови нужди и поенето на добитъка. Пасищата били предимно с питомна трева. Местността е заобиколена от планински хълмове и ридове, които я предпазват от силните ветрове. Била разположена в центъра на голям кръстопът. През нея преминавали древният римски път от Урдовиза—Визиче—Малко Търново—Виза—Цариград; от Индия за Факия; от Лозенград за Бургас и Дебелт. Представлява открита котловина, която давала възможност да се организира добро наблюдение и да се вземат навреме мерки за предпазване от нападенията на разбойнически и грабителски групи. Съществуващото кале и част от кулите на някогашния античен град давали възможност за добри отбранителни позиции. От изгрев до залез местността се огрявала от слънцето, а вечер се осветявала от луната. Самата местност позволявала да възникне и да се развие в нея едно по-голямо селище с достатъчно сили за отбрана при нужда. Всички тези обстоятелства са способствали да възникне с. Тръново (дн. Малко Търново) в тази местност.

След завладяването на Странджа планина от Османската империя в нея била установена следната поземлена собственост: зе-

мята като основно средство принадлежала на държавното съкровище (бейтюлмал). Тя се наричала мирие или мирийска земя. С нея се разпореждал султанът. Една част от мирийската земя била оставена на покореното християнско население. Другата част била разпределена между мохамеданите, колонисти от Мала Азия. Те не били пълни собствениците. Имали са само правото да я владеят и обработват, като плащали поземлена феодална рента. Земята, която се намирала в чертите на с. Тръново (дн. Малко Търново), на съседните села, която била на разстояние не повече от един километър от тях, наричали мюлк. Тя се владеела от християните и мохамеданите, които били нейни пълни собственици. Разполагали с тази земя, както намирали за добре.

Феодалната поземлена рента била разпределена от султана между членовете на господстващата класа, включително и на мохамеданските религиозни институции на *ленове*: лични ленове на султана и неговото семейство, които са се наричали *хас*; ленове на турските феодали — светски и духовни. Последните се делели на две групи: ленове, дадени за вечно ползване, и ленове, дадени за временно ползване. Несултанските хасове и вакъфи били ленове, които се давали от султана за вечно ползване. Хас се предоставял на заслужилите военачалници. Държателите на такъв хас са могли да го предават по наследство, да го подаряват, да го разменят и да го продават, като за това вече се искало формално съгласието на султана. Вакъфа султанът предоставял на мохамеданските религиозни учреждения или на благотворителни мероприятия с религиозен характер: джамии, духовни училища, кервансарии и др. Тези вакъфи не могат да преминават в други ръце и да си променят първоначалното предназначение. Във вакъфи могли да бъдат посвещавани хасовете и мюлковете в чертите на населените места.

В зависимост от получения доход, който донасяли на държателите си, леновете за временно ползване били разпределени на 3 категории: *тимар* — лен с годишен доход до 20 000 акчета; *зиаметлен*, с годишен доход до 100 000 акчета; несултански хас с годишен доход над 100 000 акчета (акчето е турска сребърна монета, 40 акчета се равнявали на 1 грош). Те са били давани от султана на военнослужещи, на административни, съдебни и финансови чиновници. Държателите на тези ленове са се ползвали служебно, докато изпълнявали заеманата служба във войската и в държавния апарат. Те не са имали правото да го предават в наследство, да го даряват, разменят, продават или да го превръщат във вакъф. Техните синове могат да го получат само ако са на служба при султана или са държавни служители. Леновете от всички категории се състояли в за-

висимост от годишния им доход от едно или от няколко села, разположени в съседство.

Една част от земите, в които възникнало с. Тръново (дн. град Малко Търново), и Малкотърновската кааза попаднали в привилегированата област Хасекията, друга — във вакъфа на султан Мехмед и трета — в Гаази Михаловите владения. Специално с. Тръново възникнало във вакъфа на султан Мехмед.

За привилегированата област Хасекията вече е писано немалко. За нея има няколко легенди и народни песни. Тук ще запозная читателя само с някои от тях. В Урдовиза, на брега на Черно море, живяла българка с името Стана, която се прочула със своята красота в цялата Османска империя. Тя имала 9 братя и сестри. Едната от тях се казвала Визиче и била много добра ездачка. За красотата на Стана научил султанът. Решил да я вземе за жена и изпратил слюбници, които ѝ съобщили неговото предложение. Тя приела предложението му при следното условие: сестра ѝ Визиче да препуска от изгрев слънце до залез и колкото земя заобиколи, султанът да я обяви за привилегирована област — Хасекия, в околността на Урдовиза. Султанът приел предложението ѝ. Визиче се качила на коня и при изгрева на слънцето потеглила от Урдовиза. При Керина река и водослива на дола в нея, който идва от Стайково бърдо, днес във Визишкото землище, конят ѝ паднал и умрял от преумора. Тъкмо по това време там български семейства слагали началото на ново село. Те ѝ дали кон, с който да продължи пътуването си. Нарекли селото на нейното име — Визиче, което впоследствие претърпяло промени, станало Визица, а по-късно Стара Визица. При залез слънце Визиче, сестрата на Стана, достигнала до местността, която днес носи името Атлиман, край Черно море. Там и вторият кон паднал от умора и умрял.

По време на препускането си Визиче успяла да заобиколи територията, в която днес попадат землищата на следните населени места: Бродилово, Изгрев, Кости, Вургари (дн. Българи), Мързево (дн. Кондолово), Граматиково, Визиче (дн. Визица), Забулна (дн. Заберново), Калово, част от землището на с. Стоилово, Сармашик (дн. Брашлян), Динизово (Дингизово, Моряне — вече заличено от картата), Евренескьой (дн. Евронозово), Каре Еврен (дн. Близнак), Каръмлък (Тъмна река, дн. Младежко), Гьоктепе (дн. Звездец), Конак (дн. Бяла вода) и Лозенец.

Султанът издал ферман, с който обявил цялата тази територия за привилегирована област Хасекията. Всички българи, родени в нея, живеещи и работещи в населените места, които са попаднали в тази област, са били освободени от всякакви данъци. Те са имали

само задължението на 10 младежи, най-красивият, най-стройният и физически най-развитият, да ги предоставят за еничарския корпус и по време на война да бъдат на страната на султана. Не се разрешавало да влиза в Хасекията турчин с кон с подкови и да го язди. Легендата е, че в м. Ковач край р. Велека (днес в Звездецкото землище) е имало подковачница. В нея турчинът е трябвало да предостави коня си, за да му свалят петалите, след което го е повеждал за походите и пеш заедно с него влизал и пътувал в привилегированата област. При излизане от Хасекията в подковачницата отново са подковавали коня и оттук турчинът се отправял за своя край.

Изпълнявайки поетия си ангажимент, султанът изпратил по Черно море гемии и група турски войници, които взели хубава Стана от Урдовиза и я отвели при султана в Цариград. В една от трите странджански народни песни „Турци отвличат Стана урдовизка“ се казва:

Мари Стано, мари, бяла Стано,
Бяла Стано, мари, Урдувизка!
Седемдесеък, мари, село ходих,
седемдесеък, мари, и четири,
седемдесеък, мари, моми галих,
седемдесеък, мари, и четири,
седемдесеък, мари, китки грабих,
седемдесеък, мари, и четири.
Сички китки, мари, вяхнат, съхнат,
твоята китка, мари, нитой съхне —
колкот я нося, мари, подмладава!
Прочула се, мари, бяла Стана,
бяла Стана, мари, Урдувизка
от град в града, мари, в Цариграда!
Де я зачу, мари, самси царят,
самси царят, мари, бре турчинът.
Той проводи, мари, триста души,
триста души, мари, църни турци,
триста души, мари, янадолци
да я вземат, мари, за царица.
Отишли са, мари, и я зели,
турили я, мари, в гемийката,
лъзнали я, мари, по морето.
Най-големият, мари, хи думаше:
— Мари Стано, мари, бяла Стано,
бяла Стано, мари, Урдувизка,
обърни се, мари, та погледни,
та погледни, мари, вашето село,

вашето село, мари, вашта къща!
Отговаря, мари, бяла Стана:
— Нека гори, мари, нека горят,
нека горят, мари, да изгорят
моя майка, мари, и мой татко!
Че си бяхме, мари, девекъ братя,
девекъ братя, мари, девекъ сестри,
си дадоха, мари, в нашто село,
в нашто село, мари, наша вяра,
наша вяра, мари, на българи,
мен дадоха, мари, в друго село,
в друго село, мари, друга вяра,
друга вяра, мари, на турчина!

Последният пазител на султанския ферман за привилегированата област Хасекията бил заможният селянин чорбаджия хаджи Стоян Лостюоглу от с. Гьоктепе (дн. Звездец). По сведения на много стари селяни, жители на с. Гьоктепе, той умишлено като голям бегликчия унищожил фермана, за да може да събира беглик и от Хасекията. По тази причина негови съселани го убили през 1845 г. и той бил погребан в двора на църквата. Така се слага край на привилегированата област Хасекията. Има версия, че е възможно да е бил убит от турци, но тя не се приемала от населението за достоверна.

В началото на Възраждането в с. Търново (дн. Малко Търново) се образувала българска църковна училищна община. До 1862 г. всички жители на селището били източноправославни християни. Това била единствената чисто българска институция в селището, която не само се зачитала от турските официални власти, но и се уважавала. Тя се грижела за църквата и училищата; избираща и назначавала учителите; съставяла списъци и съхранявала църковно-училищното имущество; снабдявала църквата и училището с нужните потреби; грижела се за ремонта на съществуващите църковни и училищни сгради и за строителството на нови такива; определяла епитропите на църквата и надзорителите на училището; осигурявала редовно заплащане на заплатите на учителите; преглеждала ежегодно сметките на епитропите и ги представяла на общо събрание на вярващите; грижела се вярващите да бъдат благочестиви, нравствени, да бъдат изкоренени пороците в тях и редовно да посещават църквата в празнични дни; покровителствала изпадналите в беда, сираците и вдовиците; занимавала се с разприте, възникнали между съпрузи, и правела всичко възможно отношенията между тях да се изгладят, за да се запази семейството и да се върне към нормален живот; редовно информирала протоиерейството за пове-

дението на свещениците, за учителите и за ония лица, които са предизвикали с поведението и дейността си недоволство сред българското население; редовно се предоставяли от общината на протоиерейството всички сметки на църквата и училищата и се давало всяка година отчет на събрание на всички вярващи за извършените разходи; разглеждала възникналите разпри между някои селяни или граждани и правила всичко възможно те да бъдат преодолені; съветвала всички родители да се грижат за християнското възпитание на децата си, да се учат последните да почитат родителите си.

Църковно-училищната община определяла и Духовен съвет. Той се занимавал с чисто духовни дела: разгодяване, развод, помирение между съпрузи, подялба при наследство, завещания и други подобни. Много от завещанията са запазени в Сливенската митрополия. Тук ще запозная читателя само със завещанието на Мавер Киров от Малко Търново от 27 ноември 1906 г. То е направено „Во отца и сына и Свети Духа, Амин!“ Мавер Киров по своя воля завещавал на децата си: „Пагона — от селската воденица край града 11 $\frac{1}{4}$ от 40-тата част, която притежава; една нива в землището на Малко Търново, находяща се до местността, назовяема Бялково, от четири кила посев, с граници нивите на господата Ат. Петков, Пею Мутавчиев, път и Орман. На Димитра — голямата си къща, находяща се в махалата Чорбаджи, която е прилепнала до завещаната ми къща на сина ми Никола, с граници отпред и север има път, а от изток къщата на брат ми Петка. На Никола — малката си къща, с обор (дамът), която е прилепена до къщата, която завещавам на сина ми Димитра, с граници: от север голямата къща на Димитра, отпред път, от изток дворът на братовата ми Петкова къща, а от юг двор на Тома Янчовата къща. Казаната къща се намира в махалата Чорбаджи.

Завещанията ми имоти ще бъдат принадлежности на синовете и дъщеря ми след смъртта ми. Завещанието Мавер Киров е направил пред свещеника Сава Шаренков, Стоян Д. Стамболиев, Георги П. Мешков, Иван Попов и мухтарина-члена от махалата ни Атанас Петков и Тома Симонов, влиза в законна сила след смъртта ми. В завещанието се заявява, че ако някои от синовете и дъщеря му се споминат преди него, изгубват всичко, което му е завещано. Завещанието е кондикирано (вписано) в кондиката (регистъра) на Църковно-училищната община и се е подпечатвало с нейния печат.“

Като свидетели на завещанието са се подписали: Георги П. Мешков, Стоян Ян. Профиров, Стоян Димитров Стамболиев, Тома Симонов, Иван Попов и Атанас Перков. То е подписано и от завещателя Мавер Киров. Заверено е от председателя на Църковно-училищната община, чийто подпис не се чете, но се предполага, че е на

Стойчо поп Аянов или на Сава Шаренков. Подписали са заверката и членовете на общината: Иван Д. Бурилков, Иван Д. Берберов, Иван Д. Дяков, Иван Ст. Титеров и свещеник Сава Шаренков.

По средата на XVI в. в Османската империя се проявяват признаци на финансова криза. Тя довела до въвеждането на нови данъци по време на Сюлейман I и до увеличаването на всички съществуващи данъци докъм края на XVI в. Към края на XVII в. увеличението на данъците е стигнало огромни размери. Настъпили сериозни промени и в спахийската ленна система. За да си осигури средства, държавата започнала да продава леновете. Султанът започнал да продава ленове на всеки, който желаел да ги закупи и имал възможност за това. Държателите на ленове започнали да ги присвояват в своя собственост, да ги заграбват, да ги предават в наследство и да ги продават. Българите, след както са видели какво става, и те пристъпили към изкупуване на предоставената им мирийска земя, към нейното заграбване и разширяване за сметка на изкореняване на горите. Поради това, че голяма част от обработваемите земи и пасища са били далеч от населените места, за да могат да ги ползват в различните местности, били построени български колиби, хармани, плевници, къшли и други селскостопански сгради. Главно през този период са възникнали много от колибарските пунктове в днешните землища на Малко Търново, Граматиково, Стоилово и другите населени места. Това довежда до силното развитие на скотовъдството и частично на планинското земеделие. Земята, пасищата и горите се оказали недостатъчни за животновъдство, особено за овцете.

При това положение българската Църковно-училищна община поела инициативата и организирила събирането на средства от населението на с. Тирноваджик (с. Тръново, дн. Малко Търново), за да откупят нова мирийска земя, гори и пасища от султанския вакъф, както и да се вземат мерки в мирийската земя на селото да не се допуска повече добитъкът на съседните села да влиза на паша, тъй като в това отношение съществували големи нарушения.

Малкотърновското население подало заявление до компетентните турски органи, с което поскало да се определят точно границите на мирийската му земя и в нея да не се допуска външен добитък да пасе от съседните ѝ села. В изпълнение на тяхното искане на самото място бил извършен оглед от шериятския съд и членовете на Административния съвет на Визенската кааза. По това време Малко Търново, което възникнало във вакъфското владение на султан Мехмед и се смятало, че принадлежи към покритите имоти на султана и зависи от съкровището на имперските вакъфи, в ад-

министративно отношение било към Визенската кааза, Текирдагския санджак, Одрински вилает. В присъствието на вещи лица и представители от заинтересованите съседни села се установили следните граници на Малкотърновската мирийска земя: земи, гори и пасища:

За начална точка се взема Студената вода, върви по малкото, а след това по голямото Аидере до Кутово, като върви достатъчно и мине реката, достига до Акче таш (дн. м. Камъкът), оттам извива източно по Каланджанското бърдо и при Ченгене баир (вр. Циганка) извива по посока Пиргопло, като минава по Сър-йол и Боя бунар и оттам, като мине реката (р. Резвая), достига до Катър йоли, като върви по балкана (Караман баир), достига Ешек баир и през Кад баир достига до Св. Марина и оттам на юг от Малък Самоков и по правия път се достига до Инджекьой, след това през Шарап йол и гробищата на Халил се спуща до Дупница, догдето се влива в Дерекьойската река (р. Резвая) и оттам по Делийска река достига до Студената вода (Соук су).

След извършването на огледа на място шериятският съд издал решение, а Административният съвет издал протоколно постановление, които управителят на Текирдагския вакъф подпечатал с печата. След това всички документи били представени в Министерството на вакъфските имоти и вписани във вакъфския регистър на името на с. Тирноваджик (дн. Малко Търново).

Въз основа на тях било издадено ходутнаме (крепостен акт) за земя, която се включвала в по-горе посочените граници. Съгласно издадения султански ферман на жителите на Малко Търново, тогава с. Тирноваджик, се предоставяло правото законно да владеят за вечни времена цялата тази територия — земята, гората и пасищата, като ежегодно заплащат данък 2000 акчета (един грош се равнявал на 40 акчета). Фактически плащали годишен данък за цялата мирийска земя от 50 гроша. До обявяването на Балканската освободителна война на 5 октомври 1912 г. малкотърновци ежегодно заплащали този данък. Ходутнамето се съхранявало в Българската църковно-училищна община до освобождението на Малко Търново от турско робство.

След създаването на Българската екзархия в Цариград през 1870 г. Малко Търново било въздигнато от 1882 г. в църковно-административно отношение в „настоятелство“. Българската църковно-училищна община се е представлявала от архиерейски наместник в чин протоиерей. В резултат на това в някои документи срещаме църковната община под името Българска протоиерейска църковно-училищна община. На печата ѝ вече стоял надписът:

„Протоиерейски съвет—Малко Търново“. Фактически пазител на ходутнамето (крепостния акт) бил архиерейският наместник.

По времето на руско-турската война (1828—1829) генералщабният полковник Г. Енехолм пребивавал известно време в с. Търново (дн. Малко Търново). В труда си „Бележки върху градовете от татък Балкана“ (Архив поселищни проучвания, 1, 19381, № 1, 121—122) дава следното описание на селището и неговата покрайнина:

„Произход. Търново произлиза от трън. Българите, които дошли да се настаняват на това място преди 200 години, намерили околността с тръни, от гдето му дали името Търново.

Разположение. Това градче, или по-добре казано, това село, е разположено в една дълбока урва, на брега на река Буланък-су или Търново-су. Високи разклонения на Странджа, които отправят към морето, ограждат бреговете на тази река.

Брой на къщите и жителите. В Търново има една църква, 650 български къщи, едно малко пазарче, 3 хана, едно гръцко училище и около 50 кладенеца. Броя на жителите достига до 3500.

Управление. Търново се управлява от забитин, или пълномощник на аянина в гр. Виза, от гдето зависи това градче.

Доходи. Годишно плаща 53 000 гроша харадж; във време на война прибавя още 110 000 гроша.

Търговия. Жителите на Търново се занимават особено със скотовъдство, нямайки никакви индустриални продукти, те търгуват само с дърва, от които произвеждат различни предмети, които изпращат в Цариград през Иниадския залив.

Земеделие. Ръжта, ечемикът, овесът и царевичата дават средни реколти; пшеницата се среща в твърде малко количество; лозя няма поради суровостта на климата; зеленчуците също така не са в изобилие.

Скотовъдство. Според последното преброяване на стадата Търново притежава близо 10 000 овце; количеството на рогатия добитък е незначително.

Гори. Околностите са покрити с гъсти гори и гъсталаци.

Може би Г. Енехолм е един от първите, който нарича с. Търново „Малко“ и „градче“. Вероятно това дало основание на малкотърновци впоследствие на нарекат с. Търново Малко Търново, а през 1878 г. на 28 февруари да го обявят за град.

Ходутнамето (крепостният акт за мирийската земя) е дало възможност на Малко Търново след Одрин и Лозенград да се развие като трети по значение център в административно, стопанско и културно отношение в Странджа планина и в Одринския вилает и да играе основна роля в духовния живот и националноосвободител-

ните борби на поробените българи. През 1862 г. Малко Търново е било въздигнато в нахийски център — нещо като административна община. Оттогава тя съществува паралелно с Българската църковно-училищна община. За да се отличава от другите населени места в Османската империя, които носили почти същото име, пред Търново било прибавена приставката „Малко“ и станало „село Малко Търново“. В Малкотърновската нахия по това време в административно отношение се числели българските колиби: Кладара, Цикнихор, Керациново, Мегалово, Маглавит, Камилите и др. След изтеглянето на руските освободителни войски от Малко Търново на 29 март 1879 г. одринският валия Руеф паша провежда административна реформа. С нея той създава Малкотърновската кааза в Лозенградския санджак, Одринския вилает. В нея той включва следните населени места: Гьоктепе (дн. Звездец), Конак (дн. Бяла вода), Калово, Заберново, Визица, Стоилово, Граматиково, Мързево (дн. Кондолово), Вургари (дн. Българи), Кости, Бродилово, Резово (тогава Старо Резово), Сармашик (дн. Брашлян), Чаглайк, Караеврен (дн. Близнак), Евренескьой (дн. Евронозово), Динизово (Дингизово, Моряне, дн. заличено от картата), Бакаджик (дн. заличено от картата) и Карабалиево, които дотогава в административно отношение били в Ахелойско-Бургаската кааза; Мокрошево, Карадере, Паспалово, Мегалово и Дерекьой — от Бунархисарската кааза; Пиргопло, Блаца и Маджура — от Медиенската кааза; Малко Търново и Велика от Визенската кааза. Дотогавашните български колиби Кладара, Цикнихор, Керациново, Маглавит и Камилите са били въздигнати в селища и включени в Малкотърновската кааза. Тя имала население от 32 000 жители, като всички колиби, принадлежащи към някои от тези селища, административно са били включени също в каазата. Тогава Малкотърновската кааза владее част от крайчерноморското пространство и достигала до водосливната точка на р. Резвая в Черно море.

Преди това, по време на Руско-турската освободителна война, след влизането на руските войски на 24 февруари 1878 г. в Малко Търново, то било въздигнато на 28 февруари 1878 г. в град и бил избран привременен градски съвет, т.е. сформирани, като градът бил обявен и за военен окръг. При създаването на Малкотърновската кааза Руеф паша го издига за каазалийски административен, стопански и културен център на нея. Тя съществува до обявяването на Балканската война. През октомври, по времето на войната, била образувана и Малкотърновската околия, а нейният първи околийски началник е Георги Бошняков, назначен на 26 октомври 1912 г. От 12 юли 1913 г. турските войски реокупират Малко Търново. Малко-

търновската кааза, административната община и околийското управление били закрити.

Още преди обявяването на Балканската война с писмо № 91 от 12 септември 1912 г. Одринската митрополия предоставя управлението и контрола на манастира „Св. Троица“ край р. Делийска в землището на Малко Търново и с. Мокрошево на Българската църковно-училищна община в Малко Търново с архиерейски наместник поп Сава Шаренков и предлага да се избере манастирско настоятелство, което да поеме управлението на манастирските работи. На 1 май 1913 г. поп Сава Шаренков заедно с поп Михаил К. Пастармаджиев организира и провежда в с. Мокрошево общо събрание на всички християни. На него било докладвано писмото и било избрано манастирско настоятелство в състав: архиерейският наместник Сава Шаренков — председател, Райко Стойчев Петров от Малко Търново — секретар/касиер, Иван Янов, Жеко Томов, Михал Тодоров и Киреза Тодоров. Основната цел била да се превърне манастирът в постоянно действащ, като в него се настанят да живеят и служат монаси, за да стане той основен духовен център в този кът на Странджа планина. Поради избухването на Междусъюзническата война целта не била постигната, но манастирът се посещавал от българското население независимо от установената българо-турска граница през 1913 г. почти до навечерието на Втората световна война.

Малкотърновската Църковно-училищна община има голям принос не само за запазването на българската народност и българското самосъзнание сред поробеното население, но и за неговото активно участие в борбата за независима Българска църква и за българско училище, за разгръщането на националноосвободителната борба; в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Малко Търново било основното седалище на Михаил Герджиков — пълномощника на ЦК на ВМОРО. Тук, в землището на Малкотърновската община, е „Тракийското Оборище“ — м. Петрова нива, където през 1903 г. заседавал 11 до 13 юли включително конгресът на VII Одрински окръжен революционен район и единодушно взел решение за подготовката и провеждането на „стратегическо, повсеместно въстание в Одринския вилает“ през 1903 г. Тук, в землището на тогавашната Малкотърновска каза, е бил Ченгене баир (в. Циганка), където в началото на август 1903 г. подвижното Главно ръководно тяло в състав Михаил Герджиков, Стамат Икономов и Лазар Маджаров и секретар Христо Силянов взема историческото решение въстанието в Одринския вилает да бъде обявено на 5/6 август 1903 г. — деня на Преображение.

Подготвеното и ръководено от Вътрешната македоно-одринска организация въстание е едно от най-продължителните и е втората връхна точка на националноосвободителната борба на българите. Населението от I Малкотърновски-Лозенградски-Бунархисарски район става неговият гръбнак и особено това от Малкотърновска кааза, което масово участвало в подготовката и провеждането на въстанието. Основната част от войводите, подвойводите и секретарите на чети са от Малко Търново и селата на Малкотърновската кааза. Историческото значение на въстанието се състои в това, че открива пътя към Балканската освободителна война, благодарение на която днешната Малкотърновска община и нейното население бяха освободени от многовековното турско робство.

След Междусъюзническата война и реокупацията на Източна Тракия от турските войски на 16/29 септември 1913 г. България и Турция подписват Цариградския мирен договор. С чл. 1 от договора се определя днешната българо-турска граница, която минава по следната линия: „тръгва от устието на реката Резвая на юг от манастира „Св. Иван“, находящ се на Черно море; тя следва течението на тази река до водосливната точка на реките Пирогю и Делива, на запад от Камилакьой. Между устието и горе поменатата водосливна точка реката Резвая тече от устието си най-напред по югозападно направление и като оставя на Турция Плака, образува един лакът и се направлява и към северозапад, а после към югозапад. Селата Мадзура и Пиргопло остават в турска територия. Реката Резвая, след като е взела от Пиргопло южно направление на разстояние от около пет километра и половина, образува един лакът към запад и север и след туй продължава по общото направление към запад, като образува една твърде малка дъга към север. В тази част селата Ликуди, Кладара остават в българска територия, а селата Сигниогри, Мавродио и Лафра припадат на Турция. След туй границата, която продължава по течението на реката Резвая, оставя Торфучифлика на България, направлява се към югоизток и като оставя селото Радославовци в турска територия, се изкривява към запад, на около 800 м на юг от това село. Тя оставя селото Камилакьой в турска територия и достига на едно разстояние от около четиристотин (400) метра на запад от това село, до водосливната точка на реките Пирогю и Делива.

От тази водосливна точка границата следва течението на реката Делива и като продължава споменатата река по общо северозападно направление, оставя на Турция селата Паспала, Кандилжик и Дели, свършва на изток от Суксу. Това последно село оставя на Турция, а село Севелигу припада на България. Граничната линия,

след като минава между Суксу и Севелигу, продължава по северозападно направление, като следва гребена, който минава през котите 687, 619 и 563. Оттатък кота 563 тя оставя селото Каглайк (Чаирлик) в отоманска територия и като заобикаля това последното село на 3 км на изток и на север, достига притока Голяма. Границата следва течението на Голяма по една дължина от около два километра и достига до водосливната точка на този приток с другия ръкав на същата река, който идва от юг на Карабанлар (Карабаалар). От тая водосливна точка граничната линия минава по гребена на север от притока, идещ от Тюркататли, за да достигне старата турско-българска граница...

Веднага след подписването на Цариградския договор, който въсъщност разделя дотогавашната Малкотърновска кааза и в пределите на Турция от нея остават селата: Дерекъой, Дерекли, Велика, Карадере, Камила, Керациново, Маглавит, Мегалово, Мокрошево, Паспалово, Чаглаик, Цикнихор, и чифлиците — Дупница, Темния лък, Сърпагьовци, Лафи, Сплатнич и Нови колиби. Малкотърновска околия била възстановена, но в нея останали само следните населени места: Малко Търново, Кладара (дн. Сливарово), Ликуди (впоследствие там остават само няколко Кладарски колиби, които днес не съществуват), Сармъшик (дн. Брашлян), Стоилово, Граматиково, Визица, Заберново, Калово, Конак (дн. Бяла вода, Бакаджик (дн. не съществува), Гьоктепе (дн. Звездец), Каръмлък (Тъмна река, дн. Младежко), Кареврен (дн. Близнак), Евренезово (дн. Евронозово), Дингизово (Моряне, дн. не съществува). Още на 14 септември 1913 г. за околийски началник е назначен Желю Бурилков, който имал висше образование и бил от Малко Търново. Възстановена била и Малкотърновската градска община, като за председател на Тричленната общинска комисия бил назначен от министъра на вътрешните работи Димо Янков. За секретар на общината бил назначен Лефтер Р. Мечев. Едновременно с тези институции продължавала да съществува и действа Българската църковно-училищна община, но вече под името Църковна община, с председател архиерейския наместник поп Сава Шаренков.

Официалното предаване на Малкотърновска околия (дн. Малкотърновска община) е станало със специален акт на 25 октомври 1913 г. в 10 часа. От страна на турските власти в лицето на дотогавашния търновски околийски началник Мехмед Али, пограничния дружинен командир Осман, капитана от Генералния щаб Изет, пограничния ротен командир Савали, предали Малкотърновска околия на българските власти в лицето на малкотърновския околийски началник Желю Бурилков, началника на пограничния учас-

тък на 10-погранична рота майор Сотиров, на майорите Витанов и Гърдев от 24-ти пехотен черноморски на Н. В. Ц. Елеонора полк, командира на 1-ви пограничен взвод от същата рота поручик Табаков и поручик Багиев от 1-ви конен на Негово Царско Височество княз Търновски полк. Констатирано било, че в града държавните, благотворителните и частните здания са в тяхната цялост.

До освобождението на Малко Търново от турско робство и няколко дни след това ходутнамето (крепостният акт за мирийската земя (земята, горите и пасищата) се съхранявало в Църковната община. От следните писма: писмото на Малкотърновското градско общинско управление от 13 декември 1913 г. с председател на Тричленната комисия Димо Янков и секретар на общината Лефтер Мечев до архиерейския наместник Сава Шаренков; писмо № 715 от 7 март 1914 г. на Малкотърновското градско общинско управление до архиерейския наместник; писмо № 184 от 20 март 1914 г. на Малкотърновското градско общинско управление до църковно-училищните настоятели; писмо № 209 от 27 март 1914 г. до архиерейския наместник; писмо № 1785 от 24 юли 1914 г. до архиерейския наместник; писмата от № 186 до № 191 от 20 март 1914 г. до: председателите на Бакало-манифактурния еснаф, Ораческия еснаф, Дюлгерския еснаф, Кондурджийския еснаф, Терзийския еснаф; писмо № 49 от 20 март 1914 г. на църковно-училищното настоятелство до Църковната община; писмо № 199 от 22 март 1914 г. на Църковно-училищното настоятелство да председателя на Тричленната комисия на Малкотърновската градска община; става ясно, че още през декември 1913 г. председателят на Тричленна комисия Димо Янков и секретарят Лефтер Мечев са поискали от Църковната община архиерейският наместник Сава Шаренков да предаде ходутнамето (крепостния акт) в касата на Малкотърновската градска община. В неделя, 23 март 1914 г., от 2 часа след обяд е било проведено общоградско събрание, на което архиерейският наместник официално е предал ходутнамето на Малкотърновската градска община в лицето на председателя на Тричленната общинска комисия Димо Янков. Срещу това архиерейският наместник получил разписка от общината за предаването му. Фотокопия от ходутнамето в два екземпляра, написано на турски език, били предадени на архиерейското наместничество. Впоследствие те били предадени в Сливенската митрополия, където се съхранявали в ДА.

След като цялата тази мирийска земя — земята, горите и пасищата, била предадена от султана с ферман за вечно владение на населението на Малко Търново, би следвало при подписването на Цариградския договор тя да си остане в пределите на България и да

се притежава от малкотърновското население в лицето на неговата градска община.

След освобождението си от турско робство създадената тогава Малкотърновска околия (дн. Малкотърновска община) тръгва по нов път на развитие. Тя става част от свободна България.

След настъпилите на 10 ноември 1989 г. промени Малкотърновската община по силата на Крепостния акт придоби с решение на Поземлената комисия правото на собственост над земята, горите и пасищата, които при подписването на Цариградския договор от мирийската земя са били включени в пределите на България.

При съвременното развитие на света и главно на Европа би следвало в тази си част българо-турската граница да бъде условна, а населението на днешната Малкотърновска община да може свободно да я преминава само с личните си карти. Това ще доведе до подем в развитието на икономиката и търговията, до изграждане на обща инфраструктура. Необходимо е: да бъде построено първокласно шосе по направление Иниада—Демиркьой—Караджа дере (Турция) — граничната река Резвая — с. Кладара (дн. Сливарово) — Малко Търново—Звездец—Евронозово—Близнак—Елхово—Тополовград—Свиленград (България)—Дедеагач (Гърция). Бъдещето на Малкотърновския край е ясно — той ще бъде част от Еврорегион Тракия.

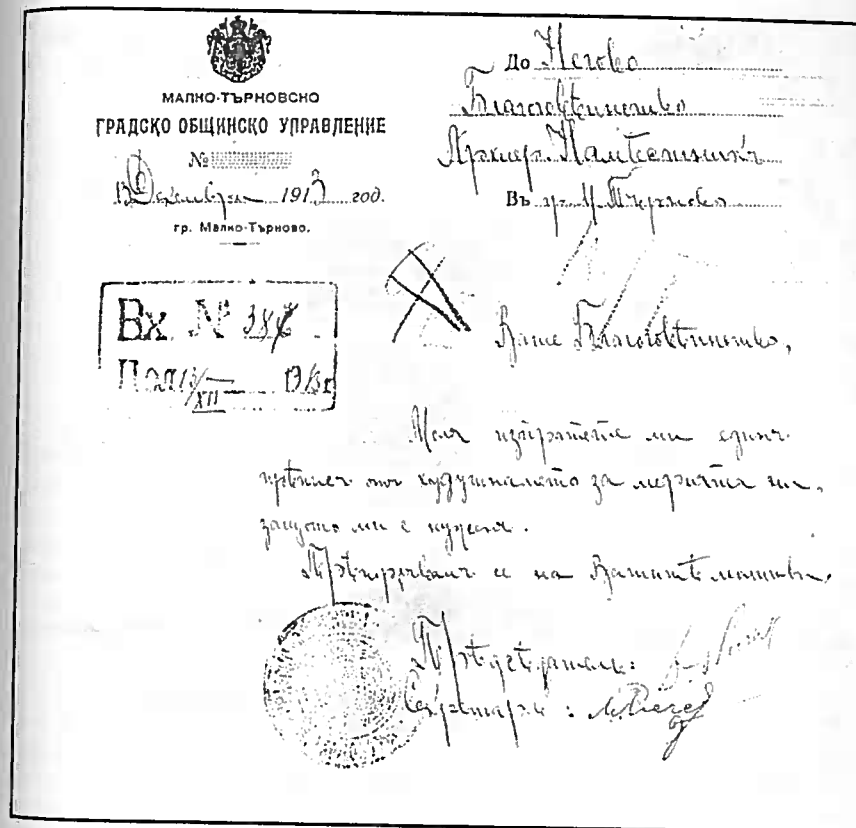
ЛИТЕРАТУРА

- Б о б ч е в, С. Сборник на българските юридически обичаи. Ч. 2. Т. 3. 1915.
М и л е т и ч, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918.
К о н с т а н т и н о в, Н. Родна Тракия — спомени, речи и статии. С., 1925.
О р м а н д ж и е в, И. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895—1903). Кн. 3. С., 1933.
п. А я н о в, Г. Странджа — етнографски, географски и исторически проучвания. С., 1938.
Д е р ж а в и н, Н. С. История на България. Т. 1. С., 1946.
п. А я н о в, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. 1939.
История на България. Т. 1. С., 1954.
Странджанска експедиция 1955. С., 1957.
Бургаският край в миналото и днес. С., 1987.
П а р о р и й с к и - П е т к о в, Ил. Моята Странджа. С., 1989.
Ф о л, Ал. и колектив. Странджа — древност и съвремие. С., 1990.
Ф о л, В. Мегалитни и скално-изсечени паметници в древна Тракия. С., 2000.
М а д ж а р о в, П. Въстанието в Одринско 1903. С., 2004.
Ф и л ч е в, Ив. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. С., 2007.

Спелеоложка експедиция 1975 и 1976. Пещерите в района на Малкотърновска община. Т. 1—3 (неиздадени).

Б о я д ж и е в, К. Спомени (неиздадени).

О' М а х о н и, Дона Т. Странджански народни песни (неиздадени).

Факсимиле

МАЛНО-ТЪРНОВСКО
ГРАДСКО ОБЩИНСКО УПРАВЛЕНИЕ

№ 1485
14/5 1914 год.
гр. Мално-Търново.

До Господин
М. Търновски
Арх. Наместник
Въ Стух

Вх № 100
Получено 0

Ваше благоговейно
Стухъ прилагамъ въ
те изпраща два екзем-
пляра фотоскопирани
документи на М. Търнов-
ската мтра, съети
отъ турски оригина-
ленъ документъ, за
съхранение въ архива-
та на Наместническото
Въ.
За поуредването
мисъ уведомилъ управ-
лението ми.
Продиктаторъ: Д. Д. Д.
Секретаръ: Д. Д. Д.

Факсимиле

ТРАКИЙСКАТА МАДОНА – МИС ДЖОРДЖИНА КИНГ ЛУИЗ (GEORGINA KING LEWIS)

Светлосенки от „Галерията на забравените“

АНИ ЗЛАТЕВА (Институт по история – БАН)

Времето проектира истината.
Ж. Калвин*

Възвръщането на *духовността* е най-голямото и най-сериозно предизвикателство пред човека на ХХІ в. Като философско-антропологично понятие с нея обозначаваме качественото състояние на ценностната система, характеризираща се с хуманистична насоченост на човешките помисли, решения и действия. Знаем, че отличителните ѝ черти са разумност, благородство, творческо отношение към живота и благата му, съзидание, дисциплина на духа, вяра в хуманизма, красотата и доброто, алтруизъм, стремеж към съвършенство, морална извисеност и хармония в техния универсален смисъл.

Духовността в практически план е начин на живот, облагороден и одухотворен чрез силата на ценности, които превръщат хуманизма в основен критерий на човешкото битие. В този смисъл облагороден дух и извисена духовна култура могат да се възприемат едновременно с латинската дума *хуманитас*. Днес, в началото на ХХІ в., ние говорим именно за *възвръщане*, защото дори и един бегъл ретроспективен поглед може и ни дава безброй примери и възможности, учейки се, прекланяйки се пред доброто от времето, особено в най-критични моменти от историята на народите като въстания, погроми и войни, да възстановим и изградим заедно стълбицата към съвременните ѝ по-светли върхове. Възвръщането към духовността предполага преди всичко достойно нравствено прочистване и надрастване тежката сянка на миналото. Сред най-ефикасните

начини за това е да се обърнем и да оценим по достойнство едно от най-благородните човешки дела — *милосърдието*.

В българската историография самостоятелно темата за дарителството от страна на чужденците до Освобождението е застъпена в книгата на П. Матеев „Велики благодетели на българския народ“¹ от 1934 г. и отчасти във великолепната, но забравена по конюнктурни причини книга на италианския журналист, писател и публицист академик Жорж Нурижан „Приятелите на България“ от 1940 г.² Помощта на чуждите дарители във връзка с Илинденско-Преображенското въстание (1903), Съединението на България (1885), както и след тоталната смяна на режимите след Втората световна война не е била обект на самостоятелно изследване. Болшинството от публикуваните до момента работи са фрагментарни разработки, вмъкнати в контекста на други по-цялостни научни изследвания или по-кратки конферентни теми, предимно засягащи времето на войните за национално обединение 1912—1918 г. или до началото на Втората световна война и поради това ограничени по обем³.

Във връзка с работата ми по книгата „Австрийските дарители за България 1912—1918 г. Български традиции и чужд опит“ изплуваха полузабравени, поне от българската историография, редица интересни документи и материали, свързани с проявите на милосърдие към отечеството ни по различно време от страна на повече от 72 държави⁴. Неизменно на първо място възникваше въпросът *що е дарителство*. Както и редица други, свързани с: влиянието на политическия момент, на обществената нагласа и тази на отделните личности върху вида, характера, формата, интензитета, направлението и цикличността (или продължителността) на големите благотворителни жестове; подбудите за участие в акциите от страна на различни чуждестранни институции, държавни и политически организации, църквата, водещи фирми и корпорации; специфичните черти на отделни социални и професионални прослойки, между които и родолюбивите български емигрантски среди⁵. Това особено важи за Австро-Унгария, Германия, Русия, Великобритания и Франция, където позициите на мнозина от тях в деловите кръгове, финансовия и културния елит са твърде представителни и признати. Активното им участие в дарителските акции, организации и комитети извън България — но „за българите“ — потвърждава казаното от проф. А. Пантев: „Без да е наше родно изобретение, дарителството е едно от най-конкретните свидетелства за ранното ни съпричастие към европейската традиция, общественно-политически отношения, граждански климат, морално здраве и дори ритуал при обявата. То се проявява у нас във от католическата идея, но па-

ралелно по време и изяви“⁶. Изцяло български щрих са особената почит и предпочитание, които се отдават на книжовната дейност и образванието. До каква степен даренията от времето на войните и националните катаклизми са свързани с междудържавните отношения, с изпълнението на международни конвенции или са личен порив на благородство и симпатия, искрен жест към изстрадалия във въстания и три последователни войни български народ съдим по издирените до момента материали. От тях се вижда, че има примери за различните видове дарителство, „преднамерено афиширана щедрост, дискретно благородство, израз на скривано чувство за вина и разкаяние, суетна тръпка да оставиш показна следа след себе си — инерцията на общоприетото, но най-ценно остава това, което доказва продължение на една традиция, дълбоко вкоренена в национална психология“⁷. Защото от архивните документи е видно, че има държави — членки на Международния Червен кръст, които не се отзовават на апела на Женева за помощ към България, докато за редица страни въпреки лавиращите ходове в дипломатическата сфера това е не само стриктно изпълнение на поето задължение, а чисто човешки жест на състрадание и искрено желание за помощ. Така дарителството в подкрепа на българите става незримата връзка между нас и потомците на онези щедри духовно личности, благодарение на които днес можем отново да заплетем възела на приятелството и честните, равноправни взаимоотношения във всички сфери на живота.

Особено интересна е проекцията на тази дейност към английското общество, като имаме предвид съдбовната роля и значение на Великобритания с взетите под нейно давление несправедливи решения на Берлинския конгрес за разкъсване на Санстефанска България.

За съжаление въпросът, свързан с високохуманната, ползотворна и благородна помощ в полето на милосърдието от страна на английското общество към нашия народ, в българската историография е разглеждан само мимоходом, най-вече в контекста на други теми. Трябва да отбележа, че няма самостоятелно изследване по въпроса, засягащ участието на Великобритания и нейния народ в дарителските акции на Международния Червен кръст — Женева, или други благотворителни организации или комитети, като изключим кратко подадените сведения за това или жизнеописателни ценни изследвания за отделни личности, познати и известни вече от години на широката публика. Зад обемните и пространни изследвания на важните моменти от нашата политическа, дипломатическа и икономическа история са останали някак притулени и незабеляза-

ни като по-второстепенни и „зад кулисите“ усилията на стотици дарители — чужденци и наши съотечественици, от началото на века до днес, числящи се към различни верски, социални и професионални прослойки на английското общество, но всички открили сърцата си за мъките на българите и на дело доказали своята почит към малка България. Навярно, ако истински се захванем да изпишем имената на всички чужди дарители с „лентата на почитта“, ще можем да обхванем и да съединим границите на България през Тракия, Мизия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, където преди столетия са получавани по суша и море безценните им пратки помощи с ясни и категоричен надпис „ЗА БЪЛГАРИТЕ“.

Отново за съжаление с течение на годините се е оформила една незрима и не така лицеприятна за нас като потомци „Галерия на забравените дарители и благодетели — приятели на България“.

В настоящото изследване, изградено изключително върху български документи и материали, между които ценното издание на ЦДА при ГУА „Балканският комитет (1903—1944)“ със съставител И. Илчев, ще се опитаме между *полузабравените* да представим за пръв път портрета на едно от лицата в тази галерия, „загубили“ се *близо век* в мъглявините на далечния Албион. Надяваме се да успеем да отстраним патината, за да видим дори и след време автентичните картини в пълния им блясък, оставайки верни и на старата българска поговорка: *Ако някому си направил добро — премълчи. Ако някой ти е направил добро — разкажи!*

Балканският вулкан и английските нотабили

1903 г. Загасват последните пламъци на въстанието... Сред пелищата на опожарените селища в Македония и Беломорска Тракия многоликата смърт ужасява безкрайните тъжни редици на бежанците — малцината оцелели, търсещи поне нищожно пламъче живец сред разрушената, разорена, ограбена, стенеща от болка и виеща от насилията, цветуща преди месец тракийска земя.

Тревожните и потресавачи вести, които идват от Балканите в Лондон, внасят смут и пораждат възмущение сред английската общественост.

На 12.IX.1903 г. вестник „Пайлът“ недвусмислено коментира ситуацията на Балканите: „Дори да допуснем преувеличение, новините от Македония надминават по ужас всеки период от историята от времето на големите азиатски нашествия в Европа насам... Най-шокиращата характеристика на цялата ситуация е, че кланетата са напълно предотвратими...“⁸

Вестник „Таймс“, 19.IX.1903 г.: „Необходимостта от незабавни действия, ако не искаме да видим македонските вилаети постоянно осакатявани, е единодушно призната. Единственият оставащ въпрос е този за начините и средствата. По необходимост конференцията отнема време и ние не сме сигурни, че преговорите между европейските правителства чрез обичайните дипломатически средства, освен ако не се водят ентусиазирано, сърцато и делово, а не по латаргичния начин, който доскоро, изглежда, беше повече на мода в отношенията по този проблем, няма да даде по-бързи резултати, които в същото време да са не по-малко сигурни и надеждни за изпълнение. Определено никой, който разглежда безпристрастно състоянието, до което стигнаха нещата, вероятно няма да отрече нуждата от усърдно залавяне за проблема...“⁹

Известният британски археолог Артур Евънс пише тревожно и настоятелно до „Таймс“: „Спешната и незабавна моментна необходимост не е определянето на бъдеща система на управление, прекратяването на клането и спасяването на бедстващите бежанци... Големият превес на българския елемент е фундаментален фактор в сегашното положение, което беше доста замъглено от гръцките статистики, извлечени от гръцки източници. Защото, нека не се забравя, че днешните кланета са само подготвителната част от плана за изстреблението на българското население в района...“¹⁰

По предложение на братята Ноел и Чарлз Бъкстон, лорд Джеймс Брайс и Хърбърт Гладстон — членове на парламента, — Едуард Бойл, Дж. Катбъри, преподобните каноници Бърнет, д-р Клифърд, Скот Холанд, Маккол, Негово преосвещенство епископа на Уестър Артур Евънс и др. с цел защита на българите от Македония и Тракия през лятото-есента на 1903 г. в Лондон е основан Балкански комитет¹¹. Той не само публикува протестен Манифест, но подкрепя искания за спешни и ефективни мерки срещу Турция чрез книгата „Унищожението в Македония“. Изнесените в нея потресавачи факти на беззаконие, нечовешки насилия и гаври, извършвани над българското население в Македония и Тракия, шокират английското общество. Комитетът я публикува като свой документ, с който иска отговор от правителството: „Представете си, при население под два милиона, през последните четири години е имало 10 000 убийства по време на т.нар. *реформен план* (Мюрцшегски реформи 1903—1908 — б.а.), предложен от Русия и Австро-Унгария. Населението се изстребва, но това не е най-лошото, защото е невъзможно дори да се описват неописуемите ужаси, на които се подлагат жените и децата... По необходимост те (кланетата — б.а.) са ограничени. Ако султанът бъде оставен на мира, броят на изкланите в действителност

невъоръжени селяни, жени и деца ще бъде нищо в сравнение с тези, които евентуално ще загинат от студ и глад. Ние молим за вашето съдействие и помощ за спиране на жестоките кланета и бедстващите бежанци!¹² След Манифеста чрез писма до „Таймс“ към обществената съвест отправят своя *Апел* и прелатите — епископи на Дъръм, Устър, Херефорд и Гибралтар, обединени от общата мисъл, че **ТИШИНАТА СТАВА НЕПОНОСИМА**.

„...Англия е единна в предаността си към християнското кредо и носи отговорността за това, че антихристиянската сила все още, както и преди, е орган на тиранията и потисничеството и осквернява, и оскърбява Европа чрез неизказани експесии на жестокости и нечовешка поквара...“ (*Джеймс Х. Ригс* — президент на Уеслиянска методистка конформация). „Наш дълг е да се противопоставим на злините, които се извършват над беззащитните и безпомощните...“ (*преподобният Ф. Б. Майер от Крайст Чърч*). „Нашите сърца са отправени към тези обладани от ужас бежанци, оставени на милостта на турските войници...“ (*преподобният Р. Дж. Кямпбел* — Свободна църква в Оксфорд). „Комитетът на Националната свободна църква изразява своя ужас и възмущение от сегашното положение. Ние признаваме голямата отговорност, която лежи върху британската нация...“ (*Дж. Скот Лиджет* — член на Националната свободна църква). „Има моменти, когато тишината става непоносима. Ние наблюдаваме балканската трагедия. Би трябвало тя да лежи като смазващ товар върху всяка християнска съвест. Но като че ли никой не говори. Нямаме ли ние, великите англичани, глас, с който да говорим?...“ (*епископ на Устър*)... че една голяма европейска провинция е всекидневна сцена, сега извън съмнение, на кланета и безчинства... (*епископ на Херефорд*). „Хората, разстрелвани като вълци или плъхове, докато бягат от пламъците на подпалините си домове, деца и старци са клани, обезчестени съпруги и дъщери, изоставена реколта, неожънати и незасети полета... *Дипломатите нямат ли сърца?*“ (*епископът на Гибралтар*)¹³.

Съобщенията за страшните кланета, изпепеляващите пожари и безкрайните почернели от страх, ужас и скръб колони на хилядите гладни, ограбени и озлочестени бежанци по време на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., прииждащи към майка България, разбунват духовете сред английското общество. Все по-често както ораторите, така и пресата припомнят и цитират изключителния сонет на Оскар Уайлд „За кланетата на християните в България“ (*Sonnet on the Massacre of Christians in Bulgaria*), написан по повод зверското потушаване на Априлското въстание от 1876 г., който в момента за съжаление отново зазвучава актуално¹⁴. Жителите на

гр. Ридлинг в приетата резолюция на протестния си митинг подчертават приоритетното място, което има въпросът по разкриване истината за „окървавените Балкани“. Официалният партиен орган на Либералната партия „Daily News“ публикува материалите и информацията на специалните си кореспонденти М. Макдоналд и Хайлс, за които *„историята на македонското освободително движение трябва да отбележи техните имена със златни букви!“*¹⁵

На 16.IX.1903 г. в зала „Св. Джеймс“ в Лондон от името на Балканския комитет се свиква събрание, председателствано от Уочестърския епископ Гор и 49-членна комисия, в която влизат представители на духовенството и всички политически партии. На него говорят преподобният С. Гладстон — „представител на велико име“, сър Бъкстон (от юнионистите), лорд Станмор, завърналият се наскоро от Македония Брайлсфорд, епископ Херфорд и преподобният Кямпбел (от черквите), преподобният Стефан Барас — ректор на „Св. Лавренций“, преподобният Филдинг — викарий Хекстонски в Баптистката капела „Кралски кръст“, Брайс (от либералите), Крук (от работническите съвети). Събранието приема три резолюции. В *първата*, представена от г-н Брайс, се настоява за премахване на пряката турска власт и за укрепване контрола от страна на европейските държави; *втората*, докладвана от лорд Станмор, лансира идеята европейските държави да изпълнят приетите от тях по време на Берлинския конгрес сериозни, но и забравени задължения за контрол в Македония и Тракия; *третата*, прочетена от Херефордския епископ, пледира отпусканите помощи за бедстващите райони да бъдат раздавани приоритетно на селското население, най-тежко пострададо след погрома на въстанието¹⁶. В памет на загиналите в Македония и Тракия християни се отслужва заупокойна литургия, по време на която отец Валтер свири тържествения погребален марш. Пред огромното множество е прочетена телеграмата на военния кореспондент на „Daily News“ Хайлс до лорд Розбъри, която прозвучава като призив за незабавни спасителни действия от страна на Англия: *„Милорде! Бога ради, употребете Вашето велико влияние в полза на този народ. Зрелищата, видени от мен, са твърде ужасни, за да се изложат с думи. Утре съм на боевата линия... Моля Ви, Милорде, помогнете! Вашата памет е твърде скъпа за този народ!“*¹⁷

Със съдействието на „Daily News“ Балканският комитет открива всеобща подписка за подпомагане на изстрадалото население в Македония и Тракия. Редакцията решава ежедневно на първа страница да бъдат публикувани имената на дарителите. Вестникът става родоначалник на високохуманна идея, превърнала се в традиция,

която по-късно всички европейски издания умело използват¹⁸. В акцията по думите на преподавателя Дж. Х. Риг, доктор на богословските науки и бивш президент на Уеслиянската методистка конференция, с удивително единодушие се включват членовете на „твърде много разделените църкви в Англия“, както и представителите на всички политически партии. В отделни селища инициативата за всеобщ митинг или събрание подема самите граждани, църковното настоятелство, местните градски общини или кметовете им. От 17 септември с.г. след събранието на Балканския комитет в „Св. Джеймс“ английската преса с интерес следи неспаданата вълна от грандиозни митинги и многохилядни събрания из цяла Англия. Протестни писма и единодушни резолюции в подкрепа на борещия се за свободата си български народ, в които се изразяват „ужас и негодувание против свирепствата и зверствата, упражнявани от турците върху народа в Македония и Тракия, заливат Кралския двор и правителството“ (бр. 74, 2.X.1903). След него следва Глазгоу, където идеята за фонда е много добре и радушно приета. От протестния митинг в града, където организаторите канят като оратори лорд Овертул и мисионера от Балканите Роберт Томсон, остават две емблематични фрази лозунги, оправдаващи всички бъдещи прояви в защита на изстребвания насилствено християнски народ. Лорд Овертул казва: „Да се помогне сега на Македония е морално задължение“, а Томсън смята, че „Никоя сила не може да бъде виновна, ако тя съдейства (в Македония) да се изпълни волята на континента, а тази сила е Англия!“¹⁹ В Бирмингам на митинга и последвалото го събрание в църквата „Св. Филип“ г-жа Маделина Коле и кметът на града предлагат незабавно да бъде открита подписка срещу извършваните от турска страна зверства над беззащитното българско население в Македония и Тракия²⁰. Следват събранията, свикани по инициатива на нотабилите в Единбург, Дъблин, Норвуд, Дулвич, Ридинг, Свиндон и Суталтонс. На големия митинг в парка „Виктория“, организиран от Конгрегационалната църква, преподавателят Морган Гиббон заедно с г-н Татарчев, пристигнали в Лондон, за да разяснят пред западната общественост истинското положение на Балканите. Те представят на английската публика българските пратеници. Пред събранието в City Temple и в Лийдс Гладстон заявява непоколебимо, че „ако някога на земята има въстание за оправдание, това е Македонската революция“. След него д-р Клифърд подкрепя думите му и илюстрира нетърпимостта на положението в Македония и Тракия, където „ножът е опрял до кокълата“, с искрените и силни слова на Дамян Груев: „По-добре ужасен край, отколкото ужас без край!“²¹

Изпълнителният комитет на Свободните евангелски църкви изпраща окръжно до своите 800 структурни звена за активна подкрепа на подписката и благотворителната акция на Балканския комитет. Със специални писма се прави препоръка за извършване на църковни проповеди, посветени на християнските жертви, и за откриване на съвместна с църквата благотворителна акция от страна на местната църква, с училище, професионален или политически клуб. В Дерби присъстващите на протестен митинг приемат с акламации идеята и първата вноска от 5 лири на лорд Скаребел за бъдещия Спомагателен фонд²².

Отразени подробно в пресата, изключителна популярност придобиват речите на епископ Гор, Херфорд, г-н Тукер, г-н Ричард Робертс, пасторите Грифи, Сънбъл, Браун, Гаре, Бърфорд в Плимут, Рамзи и др. В църквата „Highbury“ преподавателят пастор Даунсон заявява: „...кръвнишкото зрелище, което се издига на Изток, ме кара да треперя!“²³ Против касапницата и изстреблението на българите от Македония и Тракия общи резолюции приемат: Синодът и Вестлейската методистка църква в Болтън, Управителният съвет на Свободната църква в Ислингтон, Общото управление на трите деноминации (презвитерианска, концесионалистка и баптистка), Комитетът на Хамстедското либерално и радикално общество, УС и Митрополитският църковен събор на свободните църкви; Конгрегацията на Вестбурнската капела, Баптистката църква в Норвуд, Съветът на Фълхамската свободна църква, Комитетът на протестантските делегати на трите деноминации; Управителният комитет на Дружеството на мира, Комитетът на привилегиите на Вселенската методистка църква, Ливърпулската епархийска конференция, Анерлейската конгрегационна църква и др.²⁴

Своята лепта в подписката на вестник „Daily News“ внасят не само нотабилите, но и представителите на всички социални и обществени прослойки, професионални сдружения и пр. от Лондон, Аделфи, Бостън, Бирмингам, Уестбъри, Уимбълдън, Уилтон, Уестминстър, Глазгоу, Дърби, Дъблин, Дълвич, Единбург, Ипсуич, Ислингтон, Кардиф, Кимне, Абърдийншир, Киндол, Кукхам, Ладс, Лумсен, Локсфилд, Ливърпул, Лейтон, Манчестър, Норвуд, Норуич, Портсмут, Принстън, Плимут, Ридинг, Сънбъри, Салфорд, Суиндън, Селуз, Тотенхем, Хъл, Хертфордшир, Ченстоу и много други²⁵.

Българският вестник „Народни права“, орган на Либералната партия, препечатва изцяло писмото на англичанина г-н Селуз до „Daily News“, с което той благодари за навременната намеса и се надява, че „ще бъдем великодушни и добри, понеже ний като народ, с лошата политика на нашите управници, сме по-отговорни за тази

беда, отколкото всеки друг народ²⁶. Друг беден жител на Лондон пише до редакцията на вестника, че „борбата с пакостния чалмоносец за християнската вяра трябва да започне веднага и макар че е много беден, в името на правдата е готов да купи една манлихерова пушка, ако и други се съгласят също да купят“²⁷.

Със съдействието на мисионерите Балканският комитет във Великобритания бързо събира над 25 000 турски лири, с които да се закупят ръжено брашно, въглища, дрехи, бельо, строителни материали, които по мнение на мисионерите и местните комитети са жизнено необходими, срещу 10 000 долара (200 000 лв.) от Америка, събрани не без съдействието на специално делегираните от Евангелската църква в София пастори М. Н. Попов, Д. Н. Фурнаджиев и изпратения от Македонската организация проф. К. Стефанов. След отправения към американското общество *Апел* за подпомагане на българите и учредения от тях комитет те събират даренията след изнесените стотици сказки и беседи в църкви и на обществени места, след лични разговори с държавници и политици, продажба на брошури²⁸. За съжаление проявяваното у нас, макар и без основания, подчертано недоверие към целите на мисионерските мисии, поддържано трайно както от членове на висшия клир на Българската православна църква, така и от страна на черковни настоятели и миряни, намира проявление и на американска земя. В своето официално изпратено през януари 1904 г. „Писмо от Америка“ до в. „Вечерна поща“ д-р С. М. Шумнов от Ню Йорк заявява, че събраните в Америка средства са над 250 000 лв. Той твърди, че мисионерите със съдействието на в. „Christian Herald“, като използват нещастията на своите сънародници, „ловят риба в мътна вода“, за да обогатяват предимно фондовете на евангелската църква и от събраните средства за *бежанците* са заделени *едва 50 000 лв.* от упоменатата по-горе сума. Като доказателство привежда събрани лично от него факти, които потвърждават заключението на Д. Н. Фурнаджиев, направено в статията му във в. „Christian Herald“, в която той открито признава, че помощта, оказана днес сред отчаяното и бедстващо население в Македония, ще бъде „залог за велико бъдеще на все още слабите днес евангелски черкви в България“²⁹.

По същото време *Дружеството на приятелите*, по-известно в Англия под името Квакерите³⁰, вярно на своите цели — безкористна морална и материална подкрепа на изпадналите в беда, — приема решение да помогне на страдащите българи. С благотворителната мисия е натоварена мис *Джорджина Кинг Луиз* (*Georgina King Lewis*), назована по-късно Тракийската мадона.

Тя е дъщеря на известния в Лондон богослов и проповедник д-р Стоун³¹. Останала рано вдовица и без деца, мис Луиз всецяло отдава благородното си сърце и сили за осъществяване на вискохуманните цели, върху които е изградено Дружеството на приятелите. Близките от обкръжението ѝ се възхищават на готовността и проявите ѝ на саможертва, които привличат все повече последователи на квакерите и вдъхват почит и уважение към Христовото учение.

Мисията начело с мис Дж. Кинг Луиз пристига в България малко след поредния порив на българите към свобода и обединение — Преображенското въстание. Членовете ѝ са стъписани. Те се сблъскват с една невероятна действителност — пред очите им се разкриват покъртителни, неописуеми картини, разтърсващи душата, ума и сърцето и граниещи с невероятното. И това са реалности, които в далечния Албион са вместили в рамките на кратките вестникарски или телеграфни съобщения, преплитачи и отричащи се взаимно. В тях нито почукването на апарата може да предаде смразяващия вик от ужаса на насилията, нито печатарското мастило има лепкавия вкус на кръвта или соления на сирашките сълзи. Край покойната Темза за мнозина всичко описано за въстанието на българите изглежда като кадри от приключенски филм за новите земи. И затова мисионерите бързат да споделят с близките си в Лондон „истината, самата истина за този страшен ад и грозна пустош след отмъщението и невероятния характер и благородство на българите...“³²

Макар и делегирана от Лондонското дружество, мис Дж. Кинг Луиз изцяло поема разносните си, „за да има поне малко повече за нещастните клетници“, спасили се по чудо, без покрив, скитащи като диви зверове сред пепелищата на задавената от кървища тракийска земя. В България тя престоява 6 седмици. Време твърде малко, но достатъчно, за да спечели не само уважението, но и сърцата и душите на изстрадалите бежанци — мъже и жени, старци и деца, които в знак на благодарност я назовават Тракийската Мадона. Д-р П. П. Матеев, български представител в Одрин и личен познат и приятел на мис Луиз, отбелязва в своите спомени невероятния ефект от навременната помощ, която Дружеството на квакерите оказва чрез нея на тракийските бежанци. Специално подчертава, че дейността им не е имала никакъв пропаганден характер³³. Като особено отраден факт той сочи бързото привличане и организиране на реална помощ и действия и от госпожите от Дамското благотворително дружество в Бургас начело с една от най-преданите ѝ помощнички г-жа Николина Л. Обрешкова. Д-р П. Матеев подчертава, че благодарение на перфектната организация, създадена от благоде-

телката, и непресъхващия ентузиазъм, с който започва всяка акция за спасяване на страдащи и особено на децата сираци, тя увелича и мобилизира обществото, което става истински съпричастно към проблема на бежанците. За кратко време в Бургас започва да функционира организираната от нея шивалня за бельо, в която са привлечени много жени и девойки бежанки. С възнаграждението за труда си те подпомагат своите семейства и близки, за които животът е трябвало да започне наново, от нищото. Единственото изискване към работничките, сторило се странно и непривично за нравите ни като православни християни, е било 2—3-минутното мълчание преди работа или хранене. В „мълчанието към себе си“ квакерите съчетават своята молитва към Бога с концентриране на мислите и чувствата си към делото, на което след малко ще се посветят³⁴.

В писмата си до Лондон тя подчертава невероятното отношение на българите към дома, рода, семейството и земята къмилница, издигнати в свещен култ, както и към житото и хляба, които те (българите — б.а.) „*благодарейно* носеха километри — с каруци, коне, но най-често на гръб“, за да нахранят семействата си, треперейки над всяко зрънце и троха. С особена топлина и любов мис Луиз разказва на близките и приятелите си в Лондон за стотиците спасени, но обяснява, че между тях до края на живота си ще носи спомена за едно миловидно спретнато 11-годишно момиченце с „тъжни, изпълнени с мъка и болка очи“. В студените ноемврийски дни то търпеливо, „тихо“ чака с часове в безкрайната опашка, извиваща се пред вратите на откритите от мисията ѝ 3 склада с жито, за да вземе „своята дажба“ и да нахрани тригодишната си сестричка. С известна доза недоверие, а и с любопитство, както обяснява Кинг Луиз, мисионерите решили да проследят детето, представило се като кръгло сираче, и били вцепенени от разкрилата се пред тях гледка. Сред черните и окървавени руини на опожарена къща, родния им дом, където са били убити родителите им, но под открито небе, се гушело „на завет“, уплашено като зверче, малко, полуоблечено, но с приресани плитчици момиченце. Двете деца наистина живеели сам-сами сред огнения страшен ад и дебнешото отвсякъде и по всяко време беззаконие, насилие и неописуем ужас. Мисионерите били удивени — не, те били потресени от реда, в който въпреки неописуемите условия били подредени внимателно, с топлина и обич и дори вкус няколкото спасени съдинки за храна и... играчки от обгорени парцали. „Каква спретнатост у това дете, какво трудолюбие и доброта!“, възкликва мис Луиз в писмата си. Тя обяснява, че в незабавно започналия от мисията ремонт на дома им по-голямото не чака наготово, а усърдно помага. „Това малко дете носи

тухли, измазва, търка новите дъски на пода... Накрая бедните му ръчички се подуха, но очите му светеха от радост, че вече има жилище! И непрекъснато ни благодареше...“³⁵

Д-р П. М. Матеев споделя, че мис К. Луиз за кратко време привлича към делото на мисията си множество жени от града и бежанки. Но за нея те не остават само изпълнителки. Приема ги преди всичко като свои нови приятелки и най-вече ревностни последователки на благородното дело на милосърдието. Тя не само ръководи, но обучава и предава опита си в него, навлиза и решава с разбиране и такт най-сложните и почти безнадеждни случаи, с които я среща българската трагедия — Преображение 1903 г. Тя решава да отиде в Македония през Одрин и Лозенградско, откъдето са по-голямата част от бежанците, за да помогне според възможностите си на прокудените и гонени като зверове с огън и ятаган българи, та дори и мохамедани!

Раздялата с жените от Бургас и тракийските бежанци по думите на самата мисионерка е трогателна и незабравима. Споменът за нея се запазва жив в съзнанието ѝ. Мисията е трябвало да тръгне за Одрин в ранните зори на студения декемврийски ден, започнал с дъжд, преминал в лапавица, носена от острия морски вятър, и накрая в силен снеговалеж. И въпреки това, отваряйки вратата на къщата, където пребивава, мис Кинг Луиз е посрещната от голямо множество, което мълчаливо се покланя на своята Мадона. Риданията след потеглилия керван дълго отекват в ушите на строгата на вид мисионерка, която тайно от придружаващите я сестри избърсва сълзите и обещава пред себе си отново да се върне в „този тъй красив кът край морето, приютил с топлина и нейните злощастни бежанци“³⁶.

В Одрин мис Д. К. Луиз пристига на 24.XII.1903 г. Тя не губи нито ден и започва веднага да организира шивалня. Пристигащият поток от товари с шаяци и американ веднага се пуска в производство. Изготвят се отделни индивидуални пакети за мъже и жени. В дамските задължително грижливо са подредени чорапи, конци за шиене, куки за плетене, игли и напръстници, в мъжките — сечива и помощни материали за работа в бита. Плод на усилията на мис Луиз са и пристигналите бали вълна, покривки и големи количества дрехи, особено детски³⁷. Подготовката протича с ускорени темпове, защото всички говорят за отчайващото положение на останалите живи българи, намиращи се в шок от насилията, кланетата, пожарите и издевателствата. Очевидци разказват покъртителни случаи за осиротели малки и дори невръстни деца, обезумели от ужас и глад, преживели денонощия около съсечените трупове на своите майки

или купища мъртъвци, жени, които обикалят по горите, търсещи своите деца по долищата, „грозни от насилията“, както пише самата К. Луиз. В самия Одрин на всички жители е забранено да помагат на бежанците, които масово загиват от глад и студ на метри от затоплените домове или от затворите, където търсят своите близки. Американските и английските мисионери са потресени от факта, че в занданите на Мала Азия има заточени и „забравени“ българи — патриоти още от 1900 г., за които турското правителство изобщо не говори, позовавайки се на „приетата“ от европейските сили „политика на скръстените ръце“³⁸.

От 24.XII.1903 до 2.I.1904 г. всичко е готово за успешното провеждане на мисията в Лозенград, която поне малко да облекчи страданията на бедстващите. Към приготвените 150 комплекта бельо мис Луиз добавя закупените от нея в Одрин 150 завивки (юргани и одеяла), антерии, по два чифта чорапи, шаяци за сукмани, сечива и пр., но... турската власт в лицето на известния с жестокостта си Ариф паша не допуска мисионерката в Лозенград. Освен от факта, че представителка на една от Великите сили може и ще стане пряк свидетел на насието и кошмара, властта се страхува и от морално-психологическия ефект на посещението — българи в Тракия и особено от Одринско ще разберат, че тяхната саможертва и поривът им към свободата са забелязани и светът знае за трагедията и мъките им. А това не е в сметките на турската дипломация, която се стреми не само да завоалира фактите, но направо да ги преобърне в своя полза. Властите развеждат любезно, но „под строг контрол заради безопасността им“ членовете на назначената Анкетна комисия начело с Ноел Бъкстон, който за пръв път влиза в съприкосновение с българи — бежанци от Беломорска Тракия³⁹.

Властта не може да му откаже достъп до Лозенград, но го блокира в него. С любезна усмивка отклоняват всяка подадена молба да посети по свое усмотрение близки до Лозенград селища, мотивирайки се, че са длъжни да го запазят от разбойниците. Опитът му да се изплъзне от зоркото око на драгоманина еврейин излиза неуспешен и той „любезно е арестуван“ от гонещата го потеря в с. Дерекон на път за Малко Търново и върнат в хотела. Провал се и опитът му да ходатайства в полза на милосърдната английска мисия на мис Кинг Луиз. Разрешение не се издава и тя е принудена да замине за Лондон. Като свой заместник оставя *г-н Марш* (изписано Март)⁴⁰. Става дума за дългогодишния мисионер на Американския съвет д-р Г. Д. Марш, който заедно със съпругата си *Ърсъла* (*Урсула*) *Кларк*, която е учителка, работи повече от 10 години в Източната мисия на Балканите⁴¹. Естествено, те активно пропагандират и

подкрепят акциите, открити в Англия и Америка по събиране на дарителски вноски за българи в Македония и за всички поробени християни на Балканите. Ненапразно в своята ценна книга *„Приятели на България“* известният италиански журналист и публицист *Жорж Нурижан* съобщава за изключително доблестното държание и полезната дейност на сем. Марш сред тракийските българи. Той отбелязва безценната морална поддръжка, която те оказват най-вече на „бежанците“, като ги насърчават, ободряват и подкрепят след завръщането им при пепелищата на родните огнища и настръхналото срещу „всичко българско“ чуждо обкръжение⁴². Според сп. „Евангелски вест“ сем. Марш потегля от Пловдив за Одрин и Лозенград на 22 септември 1903 г., търсейки отново средства и помощи, за да продължи прекъснатата си спасителна мисия в Македония и Одринско. Там американците се срещат с английската мисионерка мис Дж. К. Луиз, която ги подпомага с пари, провизии и медикаменти. При принудителното си и задължително конвоирано от стража отпътуване от Одрин за Пловдив тя оставя на д-р Марш 795 турски лири, с които да изпълнят набелязаните от мисията задачи и да завършат делото на английското Дружество на квакерите в Тракия⁴³. Доказателство за това е отчетът на Марш за направеното от мисията им в Одринско през 1903—1905 г., изпратен до ръководството на Американския съвет, в който се отбелязват получените дарения, между които е посочена и сумата от Дж. Кинг Луиз. Копие от този доклад е публикуван в сп. „Илюстрация Светлина“ с кратка биографична бележка за семейство Марш⁴⁴.

Конвоирани от турските власти на всяка крачка, макар и любезно, мис Кинг Луиз и придружаващата я г-ца Тонджорова — представителка на Централната комисия за помощите, са принудени да пресекат границата и да спрат в Пловдив, където обикалят неуморно, без почивка селищата, в които са настанени бежанците, и раздават дрехи, завивки, храни и облекло⁴⁵. На 22 януари с.г. двете пратенички са вече сред гражданите на Татар Пазарджик, където продължават благотворителната си дейност в града и околните села, срещат се с представителки на местните женски дружества и с евангелисти⁴⁶. На 24 януари 1904 г., преди отпътуването си от София, благородната англичанка, притеснена, че не е изпълнила докрай мисията поради стеклите се обстоятелства, оставя в ръцете на д-р П. М. Матеев — официален български представител в Одрин, а от края на май 1904 г. наш дипломатически агент в Атина, пристигналите от Дружеството нови средства за бежанците⁴⁷. След нейното отпътуване с навременната и достойна намеса на Лозенградския архимандрит Харитон П. М. Матев успява да пренесе

и раздаде помощите, приети с радост и надежда от българите. За „провала на блокадата“ турската власт си отмъщава с арест и побой над файтонджията, докарал „без тескере“ българския представител в Лозенград⁴⁸.

От далечния Албион мис Кинг Луиз не забравя новите си приятели и през май 1904 г. отново идва в България с благотворителна цел. Знаейки вече обстановката в Одринско, тя подготвя посещенията си още от Лондон и този път успява лично да види пострадалите българи в Лозенград и да посрещне завръщащите се, но нежелани от турското правителство „бежанци“, чиито родни огнища там все още тлеели след разорението, пожарите и безогледния нагъл грабеж. По данни, съпоставени от пресата, може да се твърди, че мис Дж. Кинг Луиз е пристигнала от Лондон в София на 15 май 1904 г., на 19 с.м. отпътува с конвенционалния влак за Солун и от там за Одрин и Лозенград, където се среща със сем. Марш, пристигнали специално в града на 15 май, за да подпомогнат и закрилят завръщащите се в родните места българи. Пряк свидетел на турските издевателства над бежанците е и придружаващият ги кореспондент на в. „Times“ Брохам⁴⁹. Мис Луиз не скрива вълнението си от факта, че повечето от прокудените не са забравили името на *Тракийската Мадона* и с благоговение пристъпват прага на дома ѝ, слушат нейните съвети за вярата и надеждата в доброто и справедливостта. А това е твърде рисковано начинание в Одринско. Притисната от властите да напусне колкото е възможно по-бързо „опасния за нея комитски район“, мис К. Луиз се отправя за Банско и Разложко, „за да облекчи положението на пострадалите“ в другия изпепелен район на Балканите — Македония⁵⁰. Лишенията и изпитанията, които българолюбивата изживява в Македония, не са по-малки от тези в Тракия. Те само допълват личните ѝ впечатления и преживявания, като свиват палитрата на емоцията към по-минорните сиво-черни тонове. По време на тази кратка мисия (от 27 май до 1 юни 1904 г.) мис Дж. Кинг Луиз успява с големи усилия поради непрекъснато създаваните пречки от страна на властите да раздаде помощи на стойност 1600 турски лири. В работата си е подпомогната от съпровождащата я г-ца Тонджерова⁵¹. На 3 юни пред представители на Българската евангелистка църква (София) мис Луиз говори за положението на християнското население в Разложкия район, където „всичко е срутено и не ми е ясно как живее тези хора там“. Тя отбелязва, че благодарение намесата на мисиите все пак на места, макар и рядко, турците връщат една малка част от заграбеното българско имущество. В края на словото си тя призовава членовете на църквата да се включат в човеколюбивото дело и да подпомогнат

пострадалите, като сами събират средства за храни, за строителни и земеделски сечива⁵². На 4 юни тя отпътува за Лондон, изпратена най-сърдечно от д-р П. Н. Нейчев, представител на Централната помощна комисия, председателките на Женското благотворително дружество г-жа Ряскова, Матеева, Касърова и г-ца Кларк. В отговор на изразената от всички дълбока благодарност и признателност към нея *Тракийската Мадона* обещава да се завърне отново на българска земя за по-дълго време. Целта ѝ е специално да помогне на „българите одринци, които са най-нешастни и онеправдани“. Тя се надява да спомогне, „щото Англия час по-скоро да изпрати един консул по тези места“, защото е убедена, че „злото ще се поправи само с контрола и одобрението на християнския свят“⁵³.

И тя изпълнява обещанието си.

В разговори сред елита на Лондон край спокойните води на Темза мис Луиз непрекъснато си спомня за клокочещите Балкани. Веднага след завръщането си тя събира и изпраща на 18 април 1904 г. до Бургаския комитет 150 английски лири, от които 50 за закупуване на платно и 100 за брашно и хранителни продукти за прокудените. Тя подготвя и нова пратка за бежанците от Одринско, която е изпратена по-късно по море с познатия вече надпис „За българите“⁵⁴. С учудваща настойчивост и неподкупна последователност мисионерката се среща с министри и влиятелни личности в парламента, за да защити българската кауза, говори на митинги, конференции и срещи. По всяка вероятност тя е човекът, поднесъл на ръководството на Балканския комитет картината „Македония“ на българския художник В. Антонов — възпитаник на Мюнхенската художествена академия, създадена по истински случай. На нея върху фона на кървави пожари и турски насилия е изобразена окована и отчаяна красивата млада българска девойка от Македония Арсана Кузманова, отвлечена от Кадър Хасан през 1901 г. от родното ѝ село Требище, Дебърско, и освободена с помощта на руския консул Ростовски. Българският художник я дарява на английските приятели от Балканския комитет „в знак на благодарност за високохуманната им и доблестна дейност“ на публична художествена изложба само с тази единствена картина, като постъпилите средства трябва да положат основите на фонд „Македония“⁵⁵. Завърнала се от България, смелата мисионерка изцяло подкрепя издадения в края на май с.г. от Лондонския Балкански комитет Манифест към всички търговски камари и работнически организации в Англия за помощ и подкрепа. Това по същество е нов етап на демократизация и „отваряне към широката общественост“ в неговата работа. С него той не само печели безспорен авторитет, но разширява кръга на своите при-

върженици (от работници и служещи до представители на всички черковни номинации и членове на Парламента), без това видимо да измени строгата му йерархична структура. Всяка негова инициатива вече има широк отзвук в печата, а това означава налагането на една по-сериозна пропагандна дейност, материалният ефект от която се вижда от събраните средства. На митингите по този повод неуморно говори евангелската мисионерка Кинг в защита на България. Тя смело пледира и от страниците на множество вестници за българския характер на Македония и Одринско. Като изяснява мотивите и целите на започналото Илинденско-Преображенско въстание, тя твърди, че то е провокирано от Турция чрез „геологично провеждащите се фиктивни реформи“, довели до последния ужасяващо кървав и нечовешки финал на разиграващата се балканска трагедия пред очите на целия свят. Сама преживяла в неописуемите условия на разорението, тя остро се противопоставя на всички лъжи и измислици, които западната и част от английската преса публикуват за събитията на Балканите и най-вече за „огромната вина на българите“, започнали бунта срещу властта. Тя смело заявява, че в такива писания и информации авторите без свян и журналистически морал, „ловко и безчестно“ избягват двете ключови думи за случая с българите — *свобода и независимост*⁵⁶.

В приетите нови резолюции категорично се иска признаването на автономия за този район на империята и се настоява Великобритания да заработи по-активно и настойчиво.

Във всичките си изказвания и статии тя никога не забравя да подчертае невероятното благородство на българите. Удивлява се от българската душа, която е трагично-мрачна и войнствено-борбена, но невероятно възвишена и добра. Възхищава се на изключителната любов към семейството, рода и най-вече към Отечеството. Ненапразно тя пише до близките си: „Тежко е, тежко е само като си помислиш — в Англия охолол живот, а *тук мъченици с благородни сърца и души!*“⁵⁷

Бързоменящата се обществено-политическа обстановка в Албиона, както и „изявите“ му в т.нар. „Европейски оркестър“ налагат нови усилия и по-сериозни пропагандни форми на борба в подкрепа на „забравените от Македония и Тракия“. Насърчавана от най-близките си приятели, мис *Дж. Кинг Луиз* започва да пише спомените си от българската мисия 1903—1904 г., за да каже истината за България и Балканите, оставайки вярна на дълга към паметта на невинните жертви. Ускорената работа над книгата ѝ е провокирана донякъде и от публичните изявления на т.нар. „*Кралица на планините*“ — сънародничката ѝ *Мери Едит Дърам* (родена *Ланди*),

кореспондент на в. „Манчестер Гардиън“ на Балканите⁵⁸. Последната от симпатизантка на нещастните българи в Македония, които защитава на многобройни събрания на Балканския комитет в Англия, и мисионерка в Охридско през 1903 г. след нескрито „ухажване“ и толериране от сръбска страна гравитира до разпалена почитателка и морална покровителка на Сърбия и Черна гора. Доказателство за това са пътеписните ѝ спомени „*Though the lands of the Serbs*“ (През земите на сърбите). През 1904—1905 г. след участието си в мисията тя издава книгата „*The Burden of the Balkans*“ (Товарът на Балканите), в която отправя според мис Кинг Луиз „груби, необосновани, безсърдечни, предубедени и провокативни нападки към българите“.

Двубоят край Темза е открит.

През март 1905 г. „на другата страна на везните на човешката съвест и чест“ мис Луиз поставя своята малка по обем, но дълбоко покъртителна книга изповед „*Critical Times in Turkey and England's Responsibility*“ (Критически времена в Турция и отговорността на Англия)⁵⁹.

В края на март 1905 г. редакторът на в. „Вечерна поща“ Ст. Шангов с радост съобщава добрата вест за публикуваната в Албиона книга, която застава в защита на българщината в Македония и Одринско⁶⁰. Авторката е добре позната на читателската му аудитория от редовните информации за дейността на нейните мисии. Той припомня пред читателите си два важни факта: *първо*, че тази книга не е плод на епизодични, а на сериозни лични наблюдения по време на нейното пребиваване през 1903—1904 г. в Бургаско и дублиращите се мисии в Одринско и Македония, *второ*, че мис Луиз лично изтъква мотивите за написването на книгата си, изложени в писмо до „нейния пръв читател у нас [навярно д-р П. Матеев]. В него смелата англичанка официално заявява, че вече е загубила доверие във всички държавни и международни институции и в политическите партии, които могат, но до момента не са направили нищо, за да помогнат на нещастниците. „Като не желая да мълча, аз пиша тази книга и оставам бъдещето в ръцете на Господа!“⁶¹

В книгата авторката категорично подчертава, че в исторически план отговорността за тези трагични и ужасни събития на Балканите пада върху Великите сили и в най-голяма степен върху Великобритания още от Берлинския конгрес. Критиката отбелязва, че това е книга протест и смел опит за нов поглед върху събитията на далечните Балкани. Според Кинг Луиз обаче това е морален дълг към невинните жертви, за да бъдат разобличени лъжите, това е „*книга на истината* за един невероятен народ“, готов да умре за свобо-

дата си и дръзнал да се бори с покровителстван от Великите сили „див и безчовечен режим“; един добър и честен народ, който изживява с невероятно достойнство своя неописуем ужас и безкраен *мартиролог*. Мис Луиз не само точно и вярно описва страданията, които преживяват българите от Тракия и Македония, а с факти и примери се опитва да внуши на читателя справедливостта на този порив, аргументирайки се със славното им историческо минало, култивираните у тях високи морално-волеви качества и изключителна нравствена душевност и чистота. От цялата книга лъха голямата ѝ любов към преследваните, към страдащите, хиляди от които тя лично е „обгръщала сред ужаса с християнска любов“⁶². Между тях са и по чудо останалите живи след злокобните „кървави нестинарски хора“, играни под ударите на камшика или ятагана върху пепелищата на родните огнища и топлите трупове на съсечените бащи и братя, мъже и дори неродени деца от обезчестените майки и дъщери, жени и сестри. В книгата си Кинг Луиз не напада никого и се старае да бъде максимално точна и непреднамерена. С ясен и богат език се опитва да разкаже за „живота“ в тази Одринска кааза, където „сечта и безчестието бяха масови“... Но дори наложеният от самата нея спокоен тон на изложението потрепера от ужасите, преживени от българското християнско население в местностите *Лисово* до Куру дере, *Стара Блаца* до с. Блаца, в *манастира „Св. Богородица“* в с. Мадура, в *Узун Буджан* при Пиргопчас или *Бигорът* и *Кургуловския дол* до Малко Търново, за които са ѝ разказвали очевидците, „нейните бежанци“. Само в този район са изпепелени 3590 къщи, обездомени са 5239 християнски семейства, изклани са 960 души, обезчестени и убити зверски са 611 жени, отвлечени за харемите или казармите са 36 българки. Самата тя отбелязва, че потребите по своята жестокост, невероятни за нормалното човешко същество факти на насилия, масова сеч и грабеж са само малка пулсираща алена капчица в морето от кръв, заляло многострадалната българска земя и разсичано с ятагана на оскотелите „усмирители“ от Тракия до Охрид, от Лозенград до Битоля...⁶³

Сблъскала се лично с „непоправимостта и корупцията“ на турското правителство и чиновниците в Одринска Тракия и Македония, видяла безсилието на изпълнителната власт, допуснала своеволия и безчинства, тя е убедена, че всичко е подчинено на важната за Турция и съседните страни стратегическа цел — заграбване на територии чрез тотално унищожение на българския елемент и в двата региона. В нейна подкрепа идва и изявлението на *лейди Томсън (Грогаан)*, също член на благотворителна мисия 1903—1904 г., която е категорична, че „...селаните в Македония са българи по тип, оби-

чаи, език, облекло и традиции... *Като българи* те въстанаха срещу турците в 1902—1903 г. *Като българи* те страдаха от гръцките чети през следващите критични години. Няма никакви сведения за някакви сръбски или гръцки въстания в Македония против турците от това време!“⁶⁴

Мис Дж. Кинг Луиз заявява недвусмислено, че именно поради изнесените от нея факти тя подкрепя идеята за автономия на тези български земи, напълно независими от Цариград. Следейки живо събитията в България, авторката не пропуска да отбележи за английските си читатели, че и след този „земен ад“ и вакханалия в Одринско сънародниците им в Княжеството в своето обръщение призив за общонароден протест не зоват към мъст, а прокламират разумните и ефективни действия в рамките на общоприетите, дори неписани етични и нравствени закони: „Дойдете на митинга всички, които дишате по български, които мислите по човешки! Елате, родолюбци, да издигнем своя мощен глас против тези нечувани зверства и да облекчим и ако можем, да помогнем на нашите клети сънародници! Елате вий, които, без да говорите за нация, милеете за общочовешкото благоденствие, дойдете да запазим живота на милиони човеци!“⁶⁵

В заключение тя подчертава, че такъв народ е недостойно да бъде подценяван, охулван или иронизиран в искрения си, неподкупен и самопожертвувателен порив към свободата, както това си позволяват някои нейни сънародници. Мис Луиз твърдо отстоява тезата, че *една нова България има бъдеще на Балканите, като обедини всички свои чеда, и Англия е длъжна да помогне, защото тя единствено е отговорна за преминалите грозни изпитания на българското население в Турция вследствие на нейното решително действие по унищожаването на Санстефанския мирен договор*⁶⁶.

На 31 януари 1906 г. Балканският комитет свиква в Лондон голям митинг в защита на българите от Македония и Тракия. До ръководството му сред стотиците телеграми пристига и една от името на всички тракийски бежанци, намерили подслон и закрила в Бургас и района. Това е телеграма, от която кънти отчаяният зов за помощ и съдействие. В нея обаче те не забравят да изкажат дълбоката си и безгранична благодарност за стореното добро към своята Тракийска Мадона — мис Джорджина Кинг Луиз. С телеграма писмо непосредствено преди митинга се обръща лично към нея и съратничката ѝ от мисията през 1903 г. *Николина Л. Обрешкова*. „Вашето християнско братство с македоно-одринските бежанци, на които с Вашата неуморима грижа и енергия Вий сте отрили много горчиви сълзи, налагат ми свещения дълг да Ви помоля в тяхно име

да се застъпите за тяхната кауза утре на митинга на Балканския комитет за подобрене на още нещастната им участ и след завръщането в разорените им домове⁶⁷. Мис Дж. К. Луиз изпълнява молбата им и продължава борбата срещу налаганата от Великите сили политическа „игра на полузабравата“.

На 3 март 1908 г. в *Саутпорт* независимите членове на Англиканската църква провеждат свой конгрес⁶⁸. В заключителното заседание те приемат Апел към всички нейни членове. В него като ключов е поставен въпросът: *Какво направиха? Великите сили* — с Мюргщегската програма и резултатите от този реформен план; *Великобритания* — с „настройване Концерта на Силите“ в помощ на християнското население от Македония и Одринско? *И какво може да направи* Великобритания, за да бъде наистина „водач на европейската съвест“. И отговаря: всестранно информиране на общественото мнение по въпроса!

Подкрепени от Балканския комитет, делегатите поемат ангажмента да осигурят лектори, литература, резолюции и дори диапозитиви. В Апела поименно се изброяват 63 познати на широката публика лица, „вече дали съгласието си да подпомогнат каузата“. От тях 14 са членове на Парламента (Пърси Олдън, Дж. П. Гуч, преп. Дж. Скот Лиджет, Дж. Рамзи Макдоналд и др.); 20 представители на църквата — Техни преосвещенства Епископите на Ливърпул, Бирмингам, Оксфорд, Херфорд, Съдърк, Високопреподобният декан на Линкълн, преподобният Рослин Брус, преподобният каноник Родели и др.; известни личности от деловите и културните кръгове — сър Т. Ф. Бъкстон — баронет, Ноел и Чарлс Р. Бъкстон, проф. Уестлейк — член на Кралския съвет, д-р Артър Еванс — член на Кралското дружество, проф. Дж. Агър Бийт и др. Между изброените са и три дами: лейди Фредерик Кавендиш, г-жа де Бунсен и на 49-о място в списъка е посочена г-жа *Кинг Луиз*. Още едно доказателство за непреходния характер на нейните чувства към многострадалния български народ и неуморна дейност в негова защита⁶⁹.

С книгата и дейността си Дж. Кинг Луиз несъмнено печели нови приятели и дарители за България във Великобритания.

Балканските войни 1912—1913 г. са ново изпитание за приятелите на България от далечния Албион. На 12 октомври 1912 г. Балканският комитет публикува нарочен Манифест по повод Балканската война в защита на справедливата българска кауза. „В исторически план отговорността за тази война се пада върху Великите сили и в най-голяма степен върху Великобритания. Тази война беше създадена на Берлинския конгрес, който по внушение на Великобритания възстанови прякото турско управление над територията и народи-

те, които руските войски бяха избавили от турците. От този ден на-сетне изборът беше между втора освободителна война и ефективна реформа. Така дойде войната, защото реформата беше забавена. Балканската война стана абсолютно неизбежна... Европейският концерт се събра в дванайсетия час „и учредяват специален *Фонд за жертвите от Балканската война*, който да подпомогне дейността и на Английския Червен кръст“⁷⁰.

Подкрепен и финансиран от фонда на Балканския комитет с 2200 лири, Английският Червен кръст бързо изпраща в района на Тракийския театър на военните действия полева болница, а по-късно сформира и 2 английски санитарни мисии — *женски санитарен корпус и Отделението на Благотворителния фонд на Червения кръст* начело с г-жа *Сенклер Стобарт*. По молба на царица Елеонора те са изпратени да работят в района на Лозенградско и „без морален срыв и оплаквания от замяната на лукса с ужаса на мизерията на фронта... сами атакуват тежката работа по обслужването на хилядите ранени, „като оказват неописуема помощ на страдащите хора“⁷¹.

С активната подкрепата на АЧК и църквата Балканският комитет продължава да организира нови благотворителни акции в помощ на армията и населението. За облекчаване на страдащите ранени сред българските фронтовици цял месец неуморно работят пратениците на Дружеството на приятелите — квакерите Х. М. Уолис (H. M. Wollis) и Кронсфилд (Kronsfield)⁷². С разрешение на Щаба на армията евангелистките пастори Г. Н. Попов и Л. Удров лично посещават войсковите ни части в Тракия и раздават на бойците дрехи, храни, медикаменти и други дарения от различни евангелистски църкви в чужбина и пристигнали у нас с надписа „*За българите*“. Със средства, събрани в Англия и САЩ, са подпомогнати и жителите в прифронтовите райони: в Самоков са 700, в Кюстендил — 500, а в Разложко — 1000 семейства⁷³. Някои евангелистски църкви са предоставени на военните власти за болници, а училището за учителки в детски градини на Ел. Кларк в София става център на БЧК за приготвяне на санитарни превръзки за личните фронтови пакети и полевите болници и откриват в столицата ясли и временни сиропиталища за деца от бедни войнишки семейства⁷⁴. Редакцията на в. „*Дейли нюз*“ оформя специална „*Благотворителна колонка*“, в която се изписват имената на дарителите.

Оценявайки доказаната съпричастност и огромната и навременна помощ от страна на английското общество към България и в частност от Дружеството на приятелите (квакерите), в навечерието на новата 1914 г. българската царица Елеонора лично изпраща специ-

ално писмо до неговия председател г-н Уолис. С него тя благодари на всички негови членове за неопенимата им помощ на тракийските и македонските бежанци. В него тя пише: „Зная, че не трябва да се благодари, но чувствам се задължена да изразя дълбоката си почит към членовете на дружеството, които подпомагат толкова голям брой от нашите злочастни жертви на войните, мнозина от които, ако не беше вашата благотворителност, щяха вече да не са живи“⁷⁵.

Тракийската Мадона спасителка мис Джорджина Кинг Луиз умира на 5 декември 1925 г. в Лондон, незабравила до сетния си дъх България и „нейния свят народ“⁷⁶.

* * *

Вече 100 години тази така важна книжка изповед на мис Кинг Луиз, засягаща съдбата на Отечеството ни, остава непозната не само за широката читателска аудитория, но и за специалистите... и чак да бъде *намерена, преведена* и... издадена, „за да я разлисти с признателност и уважение всеки българин“ и да разбере и съпребивее истината, изстрадана през далечните 1903—1905 г. от самата благодетелка; да я прочете — така както се е надявала авторката и искрените приятели на България от далечния Албион, за да усети със сърцето си, че независимо от бурите по върховете и променливите политически ветрове е имало честни и добри хора, които в ужасните съдбовни изпитания са ни протегнали приятелска ръка. Надявам се, че това е възможно с помощта и съдействието на потомците на онези страдалци по българските земи, които Кинг Луиз е спасила от смъртта, на които е върнала надеждата в живота и вярата в бъдещето и поради това те с обич и преклонение са я назвали *не кралица*, а Тракийската Мадона!

БЕЛЕЖКИ

* Жак Калвин (1509—1564) — един от най-значимите проповедници на Реформацията. От 1555 г. той е глава на калвинистите в Швейцария. Основава Женевската академия и е автор на 225 проповеди и 10 тома теоложка литература. Починал в Женева, където признателното потомство му издига паметник, на който е изписано неговото верую: „Времето проектира истината“.

¹ Матеев, П. Велики благодетели на българския народ. С., 1934 (предговор проф. М. Арнаудов).

² Нурижан, Ж.приятели на България. С., 1940 г. (предговор от проф. Г. Генев).

³ За дарителите чужденци в полза на България в нашата съвременна историография отделни данни могат да се почерпат от Балабанов, М. Страници от политическото ни възраждане. С., 1904; Арнаудов, М. Свинбърн за България (Личности и проблеми). С., 1925 (очерк); Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX в. — ГДА „Св. Кл. Охридски“, XXVI (LII), 1976—1977, 3, 141—237; Пандев, К., В. Александров. Кореспондентът на „Таймс“ съобщава от София. С., 1983. 192 с.; Nestorova, T. Amerikan Missionaries Among the Bulgarians (1858—1912). Boulder, Colorado, 1987, бълг. превод (Американските мисионери сред българите 1858—1991) С., 1991; Пантев, А. Архивът Кларк и България. — Векове, 1985, № 5, 72—76; Сб. Вестители на истината. История на евангелистката църква в България. С., 2003; Генев, Г. Американският принос за възраждане на българщината, с особен поглед към личността на Илайъс Ригс. — Исторически архив, 2005, IV, № 11 (доп. изд.), 3—151; Маринов, Ал. Даренето на Владимир Сис. — В: Чехи в България — история и типология на една цивилизаторска роля. — Голяма чешка библиотека, №3, 1998, 126—129; Генев, Г. Дом на изкуствата и печата в Пловдив (*хроника летопис*). Пловдив, 2002, 126—129; Златева, А. Анкетата „За“ и „против“ чуждестранните санитарни мисии по време на Балканските войни 1912—1913. — В: 90 години Балканска война. Кърджали, 2002, 191—231; Златева, А. Обковаването, дълг, почит и спомен. — В: Изв. на Националния военноисторически музей. С., 1998, 12, 195—200; Златева, А. Благотворителните акции на Софийската градска община през войните за национално обединение — традиции и чужд опит. — В: Местното самоуправление. История и перспективи. Карлово, 2006, 27—32; Златева, А. Ръце преплетени през границата — Унгарските дарители за България 1912—1918 г. — бялото петно в новата българска историография на XX и XXI в. — В: Сб. материали от Международна научна конференция „Българската и унгарската историография XX и XXI в.“ С., 2005 (под печат на унг. език); Златева, А. Европейските измерения на един отдаден на хората живот (Шуменецът Р.В. Радев и дейността на Софийската градска община в полето на благотворителността). — В: Шуменци — строители на съвременна България (Митрополит Климент Търновски, д-р Ст. Данев, генерал Рачо Петров, Ив. Багрянов). Шумен, 2004, 113—130; Златева, А. Равнис по капитаните! — или милосърдие и благотворителност за Българската армия 1885 г. — Във: Военна защита на Съединението. С., 2006, 153—180; Златева, А. Рейдове на свободата или продължение на Солунската епопея от 1913 г. — В: Първата световна война на Балканите. С., 2006 г. (под печат); Ангелова, Р. Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844—1944). С., 2003. 91 с.; Елджеров, Св. Хърватските доброволци в Българската армия по време на Сръбско-българската война през 1885 г. — ВИСБ., 2005, № 3, 15—16.

⁴ Златева, А. Австрийските дарители за България 1912—1818 г. Български традиции и чужд опит. С., 2005 (илюстрации, диаграми, схеми и поименен списък на 253 от най-крупните дарители за България — личности и институции); Demeter, G. Emberiesség a háborúban — Osztárak adományok Bulgáriának, 1912—1918, Klio, 2006, № 2, Budapest, 135—138.

⁵ Колев, Й. Българите извън България 1878—1945 г. С., 2005. За съжаление в публикуваното задълбочено научно изследване авторът, навярно по обективни причини, не е отделил място за щедри благотворителни акции или значими дарителски жестове на тези среди или отделни личности към Отечеството. По наше мнение подобна добавка би потвърдила приносния характер и би повишила още повече научната стойност на този ценен труд.

³³ Матеев, П. М. Една благодетелка..., с. 2.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

³⁶ Маршрутът и времепребиваването на мисията са очертани от авторката въз основа на събраната информация от печата, материалите на Балканския комитет и цитираните в статиите нейни писма, което, естествено, предполага добавки и уточнения съобразно нови данни в разкрити у нас или в чужбина документи, с които за съжаление до момента не разполагаме.

³⁷ Матеев, П. Една благодетелка..., с. 2.

³⁸ Списък на заточениците от Лозенградския санджак (Бургас, спец. кор., 6.VI.1904 г.). — Вечерна поща, № 1032, 9 юни 1904 г. (кореспонденцията е осъществена благодарение на данните и информацията, подадени от Дж. Баучер); Тракия, № 191, 1 април 1926; Бургаски глас, № 5, 25 март 1906.

³⁹ Балканският комитет 1903—1946 г., 17—85; Ноел Бъкстон. — Илюстрация Светлина, 1907, № 2, с. 17; д-р Матеев, П. М. Една благодетелка..., с. 2; Балканският комитет 1903—1946 г., с. 65. Ст. Ватралски отбелязва, че братята Бъкстон са „правдофили; не са врагове и на другите народи. Нас те ни поддържат не защото сме българи, но защото каузата ни е права и защото сме жестоко онеправдани“. Вж Вестители на истината..., с. 80.

⁴⁰ Става дума за американския мисионер д-р Г. Д. Марш, работил в България още от времето преди Априлското въстание, за когото също се знае твърде много. Вж.: Благодарност на жителите на с. Бояджик — Зорница, № 8, 27 февр. 1876 (там името на Марш е изписано неправилно — Р. Марш); Генцов, Ст. Американският принос за възраждането..., с. 91; Юбилеен сборник по случай 50-ата годишнина от започването на Евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1, 2. Самоков, 1909, с. 27; Илюстрация Светлина, 1907, № 5, 23—26; Пантев, А. Цит. съч., с. 64, подчертава, че в архива на Кларк има много документи за дейността на д-р Марш в Ст. Загора в годините около войната 1877—1878 г.; Райчевски, Г. Ст. Източна Тракия... (в главата за „Анкета на Балканите“). Доклад на Карнегиевата комисия по войната през 1912—1913 г. С., 1914 г., 184—185; Вестители на истината. История на евангелската..., с. 59, 319—320; Ангелова, Р. Периодичният печат на протестантските..., 10—11, 15; Евангелски вести, № 2, окт.-дек. 1905, с. 6; Матеев, П. Великите благодетели..., 142—143.

⁴¹ Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина е създаден през 1804 г., т.е. 6 години след действащото вече в района на Балканите и Егея Английско библейско и чуждестранно дружество (АБЧД), в което участват британски и американски мисионери. То насочва дейността си на изток от о. Малта (1817), формира мисия в Измир и Цариград. През втората половина на XIX в. в същия район започва да работи и Мисионерското общество на Методистката епископална църква, която насочва дейността си на север от Балкана. Виж подробно: Генцов, Ст. Американският принос за възраждането на българщината..., с. 3; Несторова, Т. Американските мисионери..., с. 5; До момента това са най-пълните и точни изследвания за дейността на Американската мисия, базиращи се върху автентични американски документи.

⁴² Нурижан, Ж. Приятели..., с. 3, 51—52.

⁴³ Г-жа Кинг Луиз в Одрин и пречките на Ариф паша. — Вечерна поща, № 881, 3 ян. 1904; Евангелски вести, № 2, окт.-дек. 1905, с. 6.

⁴⁴ Навярно по-подробни данни могат да бъдат почерпани от английските и американските архиви, но поради независещи от нас ограничения това за момента е изключително трудно. Вж: Илюстрация Светлина, 1907, № 5, 28—29; № 9—10, с. 17; Златева, А., В. Милачков. Спасителите — мисионерското семейство

Марш на българска земя (едно забравено свято дело). — Македонски преглед, 2006 (под печат).

⁴⁵ За настанените бежанци през 1903 г. по този маршрут виж подробно Матеев, Б. Н. Основанието на сиропиталището „Св. Патрикий“. С., 1905.

⁴⁶ Мис Кинг Луиз и г-ца Тонджерова. — Вечерна поща, № 900, 24 ян. 1904.

⁴⁷ Вечерна поща, № 1017, 25 май 1904.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ г. Марш в Лозенград. — Вечерна поща, № 1008, 15 май 1904; № 1011, 19 май 1904; № 1012, 20 май 1904.

⁵⁰ Кинг Луиз в Неврокопско. — Вечерна поща, № 1019, 27 май 1904; Мисията отива там след тази на г-жа Бехметева, американка по рождение, приела руската фамилия на съпруга си. — Право, № 30(47), 24 ян. 1903.

⁵¹ Пак там, № 1025, 2 юни 1904; № 1026, 3 юни 1904. По всяка вероятност близка или роднина на Светлозар Ив. Тонджеров, председател на Източното дружество на Евангелистката църква.

⁵² Пак там, № 1026, 5 юни 1904.

⁵³ Пак там, № 1027, 4 юни 1904.

⁵⁴ Пак там, № 984, 20 апр. 1904.

⁵⁵ Пак там, № 1044, 21 юни 1904. През 1907 г. В. Антонов рисува втори вариант на картината, който подарява на цар Фердинанд. За № 15, 1912 г. редакцията на сп. „Съвременна илюстрация“ поставя репродукция на картината от 1907 г. на корицата; виж Златева, А. Арсана Кузманова. Алманах на българските национални движения след 1878 г. С., 2005, с. 420.

⁵⁶ Вечерна поща, № 1343, 6 май 1905, с. 2 (тук името на Дж. Луиз е изписано неправилно); Женски глас, № 14—15, 25 май 1904, с. 12.

⁵⁷ Матеев, П. Една благодетелка на... Интересен е фактът, че в своята книга „Велики благодетели на българския народ“. С., 1934 г. П. Матеев не включва Джорджина Кинг Луиз, но говори за лейди Странфорд. Доказателство за непрекъснатостта на направеното от Централния спомогателен комитет и лично от нея след Априлското въстание 1876 г. е фактът, че дори 60 години по-късно българският писател Еню Кювлиев, работил дълги години като учител в Родопите, записва и преразказва запазените и предавани от поколения на поколения външения на едно малко селско момче от срещата му с благодетелката лейди Странфорд в разказа „Заешките потури“; виж Кювлиев, Е. На дядо Мирчовото коляно. С., 1947, худ. В. Лазаревич, с. 45; Помнят се и двете стихотворения на народния поет Ив. Вазов, посветени на благодетелката: „Приветствие на Леди Странфорд“ и „На Леди Странфорд“:

Всички що от мраз треперят,
що гладуват, що търпят,
те направи да намерят
в тебе майка, твоя път.

И в всички хижи скромни
и под всеки биден свод,
да се слави, да се помни,
Вечно името Странфорд!

Матеев, П. Велики благодетели..., с. 80.

⁵⁸ Под някои информации е изписано Дархам. Мери Едит е родена в Лондон през 1863 г. в голямо викторианско семейство с 8 деца на известния хирург Артур Едуард Дъръм. Виж: Балканският комитет..., с. 239. Там е посочена само книгата „Планинска Албания“, излязла през 1909 г., без да се упоменат предхождащите я две от 1904—1905 г.

⁵⁹ За съжаление книгата до момента не беше открита у нас. За съдържанието ѝ съдим от статиите на д-р П. М. Матеев, който навярно е виждал и сигурно е притежавал лондонското издание според информацията на С. С. Шангов (Вечер-

на поща, № 1306, 25 март 1905). По-пълна представа за книгата дава анонимният отзив (навярно авторът е П. Матеев), публикуван в същия вестник на 6 май с.г. със заглавие „Англичаните за Македония. Г-жа Кинг Луиз и г-ца Едит Дърхам. Две нови книги по Македонския въпрос. (Вечерна поща, № 1343, 6 май 1905, с. 2.)

⁶⁰ Пак там, № 1306, 25 март 1905.

⁶¹ Пак там, № 1322, 10 апр. 1905.

⁶² Пак там, № 1343, 6 май 1905.

⁶³ Македония и Одринско (1893—1903) (фототипно издание), 223—257; Във „Вместо предговор“ от септември 1904 г. е отбелязано, че „този Мемоар няма претенциите на политическо-исторически трактат, а с данни, неподлежащи на оспорване, само илюстрира това положение и кървавите перипетии през последните 10 години... за България“; Пак там, виж по-подробно за разорението и изстреблението на християнското и най-вече на българското население в Македония и Одринско по каази и селища.

⁶⁴ Е д у а р д, Б. Македония е българска. — Заря, № 2805, 16 ян. 1931, с. 1.

⁶⁵ Балкански комитет..., 62—66; Вечерна поща, № 1322, 10 април 1905; № 1343, 6 май 1905.

⁶⁶ Пак там, № 1343, 6 май 1905.

⁶⁷ Вечерна поща, № 1260, 3 февр. 1906.

⁶⁸ Балкански комитет..., 62—66.

⁶⁹ Пак там, 64—65; Вечерна поща, № 1322, 10 апр. 1905; № 1343, 6 май 1905.

⁷⁰ Виж: Манифест на Балканския комитет и Апел на Благотворителния фонд за жертвите от Балканската война по повод Балканската война (12.X.1912). — В: Балканският комитет 1903—1946 г. ..., 71—74.

⁷¹ Пак там, 73, 75—76. Г-жа *Стобарт*, или по името на втория си съпруг *Джон Гринхалв* (?—7.XII.1954). *З л а т е в а*, А. Австрийските дарители..., 25—44. По същото време, верен на поставените цели, Фондът за жертвите на Балканската война отпуска 200 лири на лейди Паджет за облекчаване участието на пленниците мюсюлмани и отделя „значителни суми“ за подпомагане дейността и на лейди Лаудър, ръководителка на благотворителната организация към турската армия.

⁷² Н у р и ж а н, Ж. Приятелите..., с. 51.

⁷³ Вестители на истината..., с. 23, 57, 78—79.

⁷⁴ Пак там, с. 78, 80. Училището е новост в българската практика, която веднага е оценена от българската царица Елеонора и с нейното активно съдействие скоро се разширява и поема от държавата. Първите преподавателки в държавните курсове за учителки в ясли за сираци, забавачки за деца от предучилищна възраст и детски градини са възпитанички на Елизабет Кларк.

⁷⁵ Вечерна поща, № 351, 5 ян. 1914.

⁷⁶ М а т е е в, П. Една благодетелка...

ВЕЛИКОТО ДЕЛО НА СВЕТЕЦА ЦАР

Доц. д-р ХРИСТО ГАНЕВ

Петдесет са владетелите през 1326-годишната история на България. Един-единствен от тях е канонизиран за светец — княз Борис I Михаил.

Когато през 852 г. синът на хан Пресиян заема престола в столицата Плиска, съдбата отрежда той здраво да държи кормилото на държавата в продължение на 37 години. Природата го надарила със смелост и решителност, с ум и мъдрост.

В свещения Рим и в царствения Константинопол и през първата половина на IX в. продължавали да смятат, че българите са изостанали езичници, живеещи във „варварска страна“. Обидите и подигравките изиграли ролята на политически и духовен бумеранг. Той бил насочен към ония „богоизбрани“, които надменно си присвоили правото единствени да тълкуват и прилагат Светото писание!

Като част от световната цивилизация християнската ценностна система е обърната с лице към всяко човешко същество. Източното християнско православие е против насилието и винаги е проявявало благороден стремеж чрез убеждение да приобщи в лоното си не само отделни индивиди, но и големи общности. Неговите морално-етични норми: обичай ближните си; всички вярващи са братя; състрадание; милосърдие; честност; любов към Бога и всички негови чедра, са универсален Кодекс за утвърждаване на човешкото у човека².

Цивилизаторската насоченост, роля и мисия на християнството се припокриват с необятния свят на духовността. Прозорливият хан Борис I си давал ясна сметка, че приемането на България в семейството на европейските цивилизовани народи е исторически неизбежно и необходимо. Като религия християнството със своите канони и догми повелява: един Бог — една вяра! На политически език това означава един самодържец — един народ! Това отговаряло на най-съкровеният въжделения и на владетеля, и на народа. От-

кривала се благоприятна възможност за завършване обединяването на българския народ, което е основа и опора на мощна централизирана държава. Владетелят е притежавал силно развито чувство за историчност и промисъл, за надникване в бъдещето. Те с желязна логика му диктуват решение, което може да определим като български цивилизационен избор. Неговото съдържание и същност е християнството. В тогавашна Европа то има два центъра: на Запад — римокатолицизмът, на Изток — православие. Съперничеството между тях не е било чисто религиозно. То прераснало във вековна битка за надмощие и господство. Хан Борис I внимателно изучава византийския цезаропапизъм, според който императорът се възприема като божи представител на земята. Властта му се разпрострирала и върху църквата. Патриархът му бил подчинен. В Рим папата имал неограничена власт и с удоволствие се възползвал от правото си да коронясва кралските особи.

В дипломатическия двубой между Рим и Константинопол се намесила и малката Плиска. Първенците ѝ знаели легендата за Давид и Голиат и с находчивост, гъвкавост и умело маневриране в крайна сметка успели чрез своята тактика да постигнат стратегическата си цел — след покръстването България да не загуби политическата си независимост. Реалностите насочили стрелката на колебанията към Константинопол³. Не само географската близост с Византия, но и положителният опит във взаимноизгодно стопанско и културно сътрудничество, както близките и по-далечните перспективи определили българския избор. Той е съобразен с редица вътрешни обстоятелства и фактори. Християнството в еволюцията си като доктрина привлича не само бедни, но и заможни слоеве. То може да бъде използвано за идеологически цели: „Бой се от Бога, почитай царя!“

България и по територия, и по постигнати успехи след Византия и Франкската империя била третата велика сила в Европа. Но приемането ѝ в „неварварската общност“ на Стария континент изисквало задължителна раздяла с езичеството. За разлика от католическия Запад източното православно християнство се ражда в люлката на държавата. То се нуждае от материалната ѝ подкрепа, а тя — от добри миряни — строители и защитници.

Динамиката на събитията през втората половина на IX в. води до съгъстяване и ускоряване на историческото време. Време съдбоносно и преломно. По логиката на обективните закономерности то диктува да се направи цивилизационен избор. Неговата същност, перспективи и цели предполагат съобразяване с вътрешната обстановка; с намеренията, желанията на значителна част от народа; с

изискванията на обществения прогрес, който неумолимо поставя дилемата — слаба или силна държава!⁴

Историята неопровержимо е потвърдила, че слабите нямат сили за съпротива и безславно загиват. И, обратно, държава, която умело се управлява, има добра боеспособна войска и сплотен народ, може успешно да се отбранява и да запази суверенитета си.

Като опитен и мъдър хан Борис I не се задоволява с постигнатото. Неспokoйният му дух и дългът му на глава на държавата го зоват да замисля и реализира дела, които ще се окажат солидна основа за развитие не само за близкото бъдеще, а за хилядолетие. На това са способни личности, които са надарени не с отделни, а с комплекс от качества на лидер от най-висока класа. За наше, българско щастие съдбата отреди Борис I по най-великолепен и достоен начин да изяви воля, разум и прозорливост в името на доброто и възхода на България. Твърд и последователен, той не скланя глава пред неизбежните трудности. Не пада на колене пред вътрешните противници и външните врагове⁵. Той се различава от съвременниците си — крале и императори, влюбени в себе си, разчитайки да ги споделят евтина слава и безсмъртие.

Високонадарената и превъзхождаща личност има подбудата да преобрази ближните си в творци като нея, като ги създаде по свой облик⁶. Един наследствен монарх по силата на традициите и по волята Божия взима самостоятелни решения. Българският владетел имал съзнанието, че те са важни и необходими не само за времето на неговото царуване, но за устойчивото вековно развитие на държавата и обществото.

През пролетта на паметната 864 г. българският държавен глава и семейството му били покръстени от пратеници на византийския император Михаил III. Този политически и религиозен акт не се приел еднозначно. Част от аристокрацията в 10 комитата вдигнала бунт. Безкомпромисният княз (съгласно традицията към името си добавил Михаил) с твърда ръка успял да потуши бунта и да накаже организаторите му. Покръстителят, като се възползвал от противоречията между двата религиозни центъра, изкусно приложил висша дипломация за завоюване на църковна независимост. Шестгодишните му усилия на полза роду завършили с победа. На свикания (февруари 870 г.) в Константинопол Вселенски църковен събор се решава Българската православна църква да има свой духовен глава — архиепископ, а от 918 г. — и патриарх. Тържественото обявяване на автокефалността значително повишило не само авторитета на Църквата като институция, но и ускорило заместването на гръцките свещеници с български. Официалният език при богослужението —

гръцкият, бил заменен с български. На пръв поглед тези събития се възприемат като обикновени и неизбежни. А всъщност нашите предци, чувствайки пулса на живота и повелята на времето, решават проблеми с епохално значение и с исторически последици⁷.

През Средновековието на старобългарски „народ“ и „език“ се изписват с една дума — „език“. Езикът на нашите прадеди е „духовен ствол, извисил снага през цялата снага на майка България“. Големият българолюбец академик Дмитрий С. Лихачов с гордост отбелязва: „Българският литературен език е първият в сред славянските езици не само по време на възникване, но и по необикновената си красота и тържественост“⁸. На този свещен език божието слово трябвало да достигне до стотици хиляди орачи, копачи, войници — пазители на крепости и проходи, строители на храмове.

Митрополити, епископи, свещеници и книжовници по образование и социален статус са били в елита на средновековното българско общество. Професионалните им задължения са изисквали да бъдат не само божи служители, но и народни пастири и будители. Те са първопроходци при формиране на нарастващото съсловие на хора, заети с умствен труд. Озарени от пламъка на знанието, те ни завещават изстраданата и велика идея за духовността. През вековете тя ще се обогатява, ще се преборва с консервативността, ще разширява границите на тържеството на разума в Историята. Тя пожела водещата роля на държавността и християнството като феномен заедно да теглят каласката на прогреса.

Прозренията на княза, кипящата му енергия и инициативност съвпадат с особеностите и с хода на историческия процес в България. Ускорената християнизация по своята хуманна същност е богоугодна и благословена, съзидателна и миротворческа. Вместо кръстосване на мечове и проливане на кръв буквите (любимата рожба на св. Константин-Кирил Философ) се превъплъщават във войници; пергаментът и хартията — в щитовете срещу омразата и жестокостта. За нуждите на богослужението са преведени (включително и Библията от св. Методий през 882 г.) стотици и са написани десетки книги. Неоченими са заслугите на техните автори. Правдивото им слово докосвало сърцата и душите на любознателните новопокръстени. Азбуката и книгите, като разширяват духовното пространство и сред останалите славянски народи, проправят пътя на солидарността, популяризират българската национална кауза и самобитността на културата, внасят своя влог в европейската цивилизация.

Първостроителите на средновековна България — „държава на духа“ (според блестящото определение на Д. С. Лихачов) са били убе-

дени, че културата трябва да се разбира не като притежание и господство, а като израстване, изразено като личен морал и готовност „за обществена работа в интерес на общото благо“. Затова княз Борис I през 886 г. с радост приема в Плиска преследваните в Моравската архиепископия ученици на Кирил и Методий. За всички българите те са дар Божий, който тепърва предстои многократно да се умножава. Създадената от княза Първа българска книжовна школа (отначало със седалище в Плиска, после преместена в Преслав) широко отваря врати за Климент, Ангеларий, Наум. Нейни ярки представители са и Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър. Сред представителите ѝ се нарежда и самият български владетел цар Симеон I (893—927).

Един от любимите ученици на първоапостолите — Климент Охридски, около 886 г. бил изпратен в югозападните предели (област Кутмичевица с център Охрид). Там той полага основите на Охридската книжовна школа. Всестранно надарена личност, св. Климент има изключителни заслуги за разпространението и утвърждаването на християнската цивилизация. Под негово ръководство се обучават за свещеници, преводачи, учители над 3500 души. Строят се нови църкви, параклиси, манастири. Негово дело са реформата на глаголицата и съставянето на новата славянска графична система — кирилица. На Преславския църковен събор (893) е избран за „първ епископ на българския език“ — духовен събрат на великите български владетели: Покръстителя и Царя книголюбец — Симеон I.

* * *

В годината, в която отбелязахме 1100 години от кончината на цар Борис I Михаил (2 май 2007 г.), България беше приета за член на Европейския съюз. Приятелите ни от близки и далечни страни ни приветстваха. Много от тях с обяснимо задоволство припомниха, че България е една от най-старите държави на Европейския континент със забележителен принос в древната култура. За просветените е неоспоримо, че старобългарската писменост е от най-значимите факти на духовното развитие на Ранното европейско средновековие. Авторитетни учени потвърдиха, че „Европа е велика, но не без България. В културното ѝ развитие има и капка наша кръв.“ Ние винаги сме смятали, че нашето място в европейската цивилизация е ненакърнимо!

За съжаление в някои западни печатни издания се писаха нелепици, дори и клевети, напомнящи времето на студената война. Един

австрийски журналист (Хералд Кнаус), събрат на злополучно известния професор Ото Кронщайнер (предложил замяна на кирилицата с латиница), положи дяволски усилия да „докаже“, че „България е страна, която не е оставила никакви следи в историята“. Невежеството не е извинение за безотговорните писания на господин Х. Кнаус. Ние имаме моралното право да се гордеем, че „и ний сме дали нещо на света“: „от словото на Климент Охридски до книгите на Ив. Вазов; от боянската живопис до картините на Вл. Димитров—Майстора; от химните на Йоан Кукузел до творенията на П. Владигеров и изпълненията на Н. Гяуров; от Мадарската скала с конника до скулптурите на Любомир Далчев; от поезията на Ботев до стиховете на Яворов; от съда над В. Левски до Лайпцигския процес; от бунта на априлци през 1876 г. до антифашистката съпротива; от епопеята при Одрин до битката при р. Драва; от строителите на съвременна България до строителството на същата тази България“⁹.

В историята на народите не са многобройни примерите за личности, които мислят по-задълбочено от сънародниците си, виждат по-надалеко и чувстват по-силно. За наша, българска гордост СВЕТЕЦЪТ ЦАР с безсмъртното си дело е преминал браздата на великото и с цялото си достолепие се е озовал в полето на гениалното.

БЕЛЕЖКИ

¹ Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. С., 1980, с. 118.

² Събев, Т. Самостоятелна народностна църква в средновековна България. С., 1987, 72—73.

³ Мутафчиев, П. Книга за българите. С., 1987, 23—24.

⁴ Гюзелев, В. Апология на Средновековието. С., 2004, 57—38.

⁵ История на България. От древността до края на XVI в. С., 2003, с. 229.

⁶ Тойнби, А. Изследване на историята. Т. 1. С., 1995, с. 335.

⁷ Анчев, П. Изток и Запад в България. — Простори, Варна, 2007, № 4, с. 68.

⁸ Лихачов, Д. С. Интервю във в. „Дума“, 21 май 1994.

⁹ Продев, Ст. Носене на кръста. С., 1993, с. 307.

С ТРАКИЯ В СЪРЦЕТО ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВАЗОВ

ХРИСТИНА СТОЕВА, ДИМИТРИНА КОЛИНКОВЕВА

Сред многото имена на писатели, с които се гордее нашата литература и които са наша опора в дни на покруса и наше вдъхновение в дни на възход, името на Иван Вазов заема почетно място. Това признание той заслужи за цялото си творчество, в което присъстват произведения с най-разнообразна тематика и от най-различни жанрове. По географски обхват те покриват цялата територия на България — тази, която днес е в границите на страната ни, и тази, която по силата на несправедливи договори остана зад нейните предели, но където са живели и живеят хора с българско самосъзнание. На Тракия, на Македония и на Добруджа той посвети много от стихотворенията си¹.

Творчеството на Вазов, в което тракийската тематика е представена по-мощно, се отнася главно до три периода:

1. Когато България води борба за освободението си от османско владичество, а след това Северна Тракия под названието Източна Румелия остава васална провинция на Турция и се налага борбата да продължи, за да се стигне до Съединението на Южна България със Северна България.

2. Когато през Балканската война България жъне военни успехи и една след друга падат смятаните за непревземаеми крепости: Лозенград, Одрин, Айваз баба...

3. Когато Вазов се връща в спомените си към годините на славните победи.

Настоящата публикация не може да има и няма претенции за изчерпателност на темата. Тя е продиктувана както от преклонението ни към личността и творчеството на Вазов, така и от общата ни обич към Тракия, която е българска земя и е родина на родителите и на дедите ни.

Първият период от творчеството на Вазов, в който преобладава тракийската тематика, обхваща десетилетието от 1886 до 1896 г., през което авторът печата свои творби. Отделяме това десетилетие, въпреки че и преди това Вазов е публикувал творба, която определя като „Тракийска идилия“². Това е първата отпечатана поема на поета, която излиза през 1879 г. в отделно издание заедно с писмо до Спас Вацов — учител и дългогодишен директор на Метеорологичната станция в София, и е със заглавие: „Видул, тракийска идилия и писмо до г-на С. Вацова. София. Скоро-печатница на Янко С. Ковачев 1879“. Поемата е написана в Галац, но Вазов изгубил ръкописа и я възстановил по памет. „Сюжета ми дадох хилядите убийства през турско време“. Когато през 1872 г. посещава П. Р. Славейков в Цариград, Вазов носи творбата и споделя: „Казах му, че съм чел стихотворенията му, и се осмелих да го помоля да прочете поемата ми „Видул“ и да ми каже мнението си, но той се извини, че е претрупан с много работа и че не може“³.

Стихотворението, озаглавено „Тракия“⁴, което Иван Вазов пише в Пловдив през януари 1886 г., е пропито от гореща обич към тази „земя на духове свободни“, „земя на рожби горделиви, на лъвовете, герои и певци“, пред които поетът се прекланя. Нарича я „Славянска Голгота“, защото „в борба сурова ти жертви си принесяла без брой./ ти сявга си била на смърт готова/ при сякой фърлян зов: Напред! На бой!“ Поетът прави дълбок поклон пред Тракия, тъй като, както пише, „ти събра живота и силите народни за борба/ ти първа викна: „Не щем хомота!“, и се обръща към нея с призив: „Напрягай, Тракию, могъщи жили,/ от стомана са те, недей клюмвã; / отдай последния си сок и сили — / ти векове ги другиму давã“.

Към стихотворенията, поместени в статията на Михаил Арнаудов, озаглавена „Неизвестни стихотворения на Иван Вазов“, е публикуван опитът за сценично произведение „Лучезарна България“⁵. Авторът отнася написването му към 1888 г.⁶ Отпечатан е от неговия ръкопис, който се намира в музея „Иван Вазов“ при Института за българска литература (БАН). Произведението е само нахвърляно, недовършено, но е израз на мислите и чувствата на поета, изразени чрез действащите лица. Едно от тях е наречено Тракийката, друго е названо Одринка, трето лице е България... Изразител на тежкото положение на народа е Старецът, който казва: „Наш’те къщи — прах и пепел, / Наш’те майки, сестри в плян/ нашите юнаци млади/ на бесило ил в зандан“. Към България той отправя следните

слова: „Ти си силна, ти си мощна/ Ох, подай ръка сега!/ Дай ми ти закрила крепка/ от ханджара на врага“.

Като емигрант в Русия (1886—1889) Вазов замисля и създава едни от най-хубавите си литературни произведения. Наред с „Повести и разкази“, които издава след завръщането си в България в 3 тома през 1891, 1892 и 1893 г., излизат от печат и двете части на „Драски и шарки“. Още в книга първа от 1 януари 1894 г. в списание „Българска сбирка“ е отпечатан за първи път един от очерците, озаглавен „Ново преселение“ с подзаглавие „Из Драски и шарки“.

Действието се развива в софийския квартал Ючбунар и по-точно в кръчма с надпис „Кръчмарница Ново преселение“, изписан на черна табла. Заглавието привлича вниманието на автора и по асоциация с гръцката дума *ἀνάγκη*, означаваща съдба, неотменна участ, Вазов е почувствал, че ще открие „една тъжна история“. Оказва се, че кръчмарят и жена му са тракийци: „Ние, господине, сме тракийци — аз и госпожата ми — казва кръчмарят и с радост констатира, че и посетителят е тракиец. — И вие сте от Тракията? Хубаво“ — и продължава: „*то ние само тракийците знаем какво беше тази война и Освобождението на България кой го плати...*“ Злощастната си съдба описва така: „Остаряхме като кучета — не толкова от годините, ами от лутане: 14 години като катунари се скитаме, на чужди хора привикваме, на нови табихети се учим и все от азбуки зафащаме...“ (с. 45).

В своите „вавилонски преселения“ преминават от град в град, като са принудени да изоставят родната Клисуря и да отидат в Сопот, където ги очаква същата участ. „Оживя ни страхът на сърцето“ (с. 47) — изплаква кръчмарят и описва одисеята си, как от град на град са се местили и наново заселвали, как са били тормозени и несправедливо осъждани... И въпреки всичко тракийците намират сили да се пошегуват: „Последното наше преселение, господине, ще бъде на Орландовци, само там сме сигурни — казва кръчмарката, а мъжът ѝ добавя: — И то не се знае. Ако има второ пришествие, и оттам ще се изселяме“ (с. 50).

В този разказ Иван Вазов прави философско обобщение на съдбата и народопсихологията на тракийци, към които причислява и себе си: „Клетите хора! Всеки етап, който е правила българската история през този срок, е бил означен за тях с едно преселение. И катастрофите, и радостните дни в нашия политически живот бай Нягол ги е плащал с едно разорение, с едно бягство. Аз си мислех, че съдбата на това семейство е съдбата на хиляди други семейства тракийски, които до днес не могат да си найдет безбедно пристанище, печални уломки от историческите бури у нас. Аз го гледах сега

как благо и приветливо срещаше мющерите си. Никой не би подозрял под благодушната физиономия толкова претърпени патила. Той задушваше тежките си мисли и спомени, понеже имаше нужда не от тях, а от енергия и труд, за да доизкара честно своето скиталческо съществуване. През толкова грижи и бедствия той беше запазил добродушния хумор на простия българин и разговорът му, безизкуствен, посипан с духовити пословици, докарваше неизказано благодарение на оня, който го слушаше. И жена му беше разбрала добре призиването си — тая бивша клисурска чорбаджийка, сега кръчмарка в ючбунарските блатата. Тя не по-малко от Нягула се видеше твърда и философка в превратностите на съдбата. Аз чувах ясното ѝ, почти младежко чуруликане към мющерите, размесено с весел смях. *Тези хора извикваха съчувствие. Куражът облагородява страданието, той му привлича не само съболезнование, но и уважение!*“ (с. 49).

Най-големите произведения на Вазов, където действието се развива на българска, тракийска земя, са романите „Под игото“ и „Нова земя“. Те са и първите повествования, които Вазов пише, и са тематично свързани. Романът „Нова земя“⁸ е „нещо като антипод на „Под игото“ — двата романа, тематично и похватно скачени един с друг, разкриват два съвсем различни, противоположни свята“⁹.

Романът „Нова земя“, който е в 7 части, излиза за първи път от печат през 1896 г. и след това многократно е преиздаван. Започва с описанието на „Урвата на Зли пролез“¹⁰, където „върволица свят пъплеше и се катереше нагоре въз върлото“. Описанието, което следва, е покъртително. То по силата на своето въздействие е равно на представата, която получаваме от книгата на Л. Милетич „Разорението на тракийските българи“, отнасяща се за един по-късен период. Вазов пише: „Час по час от тия разнизани гълпи се ронеше нещо и оставаше по пътя. То беше или някой капнал пътник, или умирающ, или дете, хвърлено от майка си, които никой не поглеждаше, прескачаше ги, отминуваше ги безучастно“ (с. 21—22).

Към спомена от опожаряването на Бяла черква Вазов се връща, за да покаже страшната гледка след отстъплението на руските войски в началото на Руско-турската освободителна война: „тя почти цяла беше развалини, съсипни и пепелища“ и хората там са с „лица бледни и страдалчески, изпити, посърнали, потъмнели; очи хлътнали; скъсани, неузнаваеми!... Всички сега бяха бедни; под едни дрипи седяха и чорбаджии, и сиромаси“. По-нататък продължава: „Бежанците отиваха напред, покорни на съдбата си. Връщане нямаше: отпред беше явна опасност, отзад беше явна гибел“. „Бежанците мряха като мухи“¹¹.

Днес, когато нашият народ се организира да отбележи 130-годишнината от Освобождението на България, трябва да си припомним превратностите в нашата историческа съдба и оценката, която авторът им дава: „Южна България понесе сама наказанието на една радост, която изпитваше и цяла България, и една даде изкупителна жертва за освобождението ѝ. Меч, огън и опустошение мина през всяко място, дето бе стъпил руски крак или дето се бе пратил поздрав на освободителните гости, или само се бе изказала най-малка радост за дохождането им...“ Това беше „кървавата отплата за кратковременното тържествуване, за пияния възторг на роба при виждането призрака на свободата си, призрак, изчезнал като лъжлив сън“¹².

Централен образ в романа е Найден Стремски, чийто прототип е самият Вазов. Презимето му е превод от Гьопса — старото име на река Стрема. Появата му в творбата е свързана с героична постъпка: стреля срещу турчин, за да предотврати едно злодеяние¹³. Повествованието е плод на личните наблюдения и преживявания на Вазов. То е особено ценно не само като източник на познание за оная епоха, но и като извор на откровения на патриарха на българската литература за тези събития и за личностите, участващи в тях. Писателят определя себе си като тракиец, а това е особено важно, защото дава възможност да се запознаем със светоусещането на една високоерудирана личност, съпричастна към съдбата на многострадална Тракия. Впрочем тракийци са и депутатът Иван Тодоров Боримечката, и доктор Догански, и всички, които са родом или живеят в Източна Румелия. Гордост се съдържа в думите на депутата, който на въпроса „декашен сте“ отговаря: „Аз съм от Тракията... По онова време Източна Румелия често означаваша с това име“¹⁴. И доктор Догански изпитва радост при срещата със свой земляк: „Възхитен съм, че намирам тук един съотечественик, един тракиец, което значи един приятел... кога видя тракиец — плаче ми сърцето...“¹⁵.

Въпреки че обича тракийците, авторът на романа „Нова земя“ не ги идеализира. Чрез образа на доктор Догански той представя пълна противоположност на централния персонаж — Стремски. Цинизъм съдържат думите на доктора: „Аз имам една цел само в живота: да печеля пари“¹⁶. Също коренно противоположно е отношението им към жените. „Всичките жени са вятърничави. Те са създадения нищожни, направени от болни нерви, от глупост и от пороци“ — изповядва докторът¹⁷.

Друг по-значителен положителен герой е Димитър Цветанов, чийто прототип е Константин Величков. Той е „богатство с духовни

сили, възвишен ум и сърце, поет и литератор, бляскав диалектик¹⁸. И дори само прозрението му, че „един млад народ, който остава без идеали, тежко му...“, го издига на висотата, от която започва да дава по-реална преценка на заобикалящата го действителност, която е „много дребна и много ниска“¹⁹.

Съединението на Южна със Северна България е тема, по която може много да се пише. Положителното отношение и активното участие на българския народ са многократно изразявани от Вазов в седмата част на романа „Нова земя“, където споделя: „Никога народът не е бил изказвал по-тържествено и по-единодушно какво желае от ония, които са решили да ръководят съдбините му“²⁰. „Идеята за съединението беше обзела цялата страна.“²¹ Тя е изразена и чрез един „протест грамаден и единогодушен“, проявен на 262 митинга, които в продължение на 2 месеца са разтърсвали цяла Южна България. И Боримечката, и Стремски, и много други тракийци прегърнали „в душите си с ентузиазъм народното дело“²². А когато Съединението на Южна България със Северна е вече провъзгласено, „това славно събитие ни заповядва още нещо: да съединим и ние душите си и усилията си за увенчаване на делото“²³. Затова Вазов е велик българин. Той чрез своето творчество и днес изпраща послания към нацията ни и ни призовава да бъдем единни и сплотени при посрещане предизвикателствата на времето, в което живеем. Умеем ли да се вслушаме във внушенията му?

За да почувстваме съпричастността на Вазов към страданията на тракийци в частност и на народа въобще, неговата безмерна обич към Тракия и към България, критическия му поглед към настоящето и миналото на неговото време, творчеството му трябва непременно да се чете. Наред с естетическата наслада от написаното откриваме голямото сърце на един велик българин, славянин и приятел на Русия. Той говори и с нас, напътства ни в тези тежки времена и ни вдъхва кураж.

* * *

Вторият период от творчеството на Вазов, в който преобладава тракийската тематика, е свързан предимно с героичните боеве, които българската армия води през Балканската война за освобождаването на изконните български земи. Те бяха признати със Санстефанския мирен договор през 1978 г., който очерта границите на българската държава до линията Мидия—Енос. Само няколко месеца след това тези земи бяха насилствено отнети по силата на Берлинския договор. Като въглен от незагаснала жарава във всяко тра-

кийско сърце, откъснато от род и родина, тлееше поривът към свободата. Той разпали свещения гняв на поробените, които в Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. заявиха волята си да се борят за свободата и които през 1912 г. се вляха в редиците на Македоно-Одринското опълчение под командването на пламенния революционер Михаил Герджиков.

Заслужено литературната критика определя творчеството на Вазов като жива история на нашия народ. Поетът откликва на всяко едно значително събитие от изпълненото с превратности битие на българина. Тракийската тематика присъства в лирическите и белетристичните текстове на твореца. В изключително кратък срок Вазов създава сборката „Под гръма на победите“²⁴, посветена на Балканската война. В предговора на творбата си той пише: „Под шума на епическите борби на тракийските бойни полета, под трясъка на безсмъртните победи на българските мишци и на българския дух, под гръмовните поздрави и възторзи на целия свят, въздиген, омаен от проявата на великите нравствени сили на един малък, но велик народ, каквито историята е рядко отбелязвала, написах тия песни.“²⁵

Големият син на България, умът и съвестта на народа, не се опиянява от гръма на победите, колкото и радост да носи неговият ек. Той съзнава, че „При Одрин, Лозенград, Люле Бургаз / безчет борци прострени по полята, / а други — жертви на мор и на мраз / ил на Чаталджа гниеши в блатата“²⁶ / заплатиха с живота си тази свобода, която беше така краткотрайна. И въпреки че „лаври разкошни... чело ни венчаят и цял свят ни слави,... но, господи, друга това поколение война да не прави!“²⁷ — възкликва поетът и оставя на нас да направим равнометката за това, какво спечелихме и какво загубихме от тази и особено от последвалата я Междусъюзническа война.

Когато четем стиховете на поета, имаме усещането, че той не е летописец и регистратор на събитията и битките, а активен участник в тях. Свидетелство за това е признанието му в стихотворението „По бойните поля не бях“²⁸: „Душата си с душа ви слях, / съдбата ви делих и ази...“ Това показва духовно сливане с участта на обикновения войник, с трудностите и с ентузиазма му. Заслужено внимание е отделено на тези, на чиято мощ се дължат победните битки. Довчерашният тих труженик се превръща в „лъв на бойните поля“. Това предизвиква възхищението на поета: „Каква корава мощ и сила, / какво нечуто мъжество...“

Героят от бранните полета с действията си смайва целия свят, защото той е „ту лъв, ту ураган“, притежаващ мощта на „светкавица сред нощ“ („Синът на България“) ²⁹. С неувяхаща слава са покрити

победите на българската армия при Лозенград, Люлебургаз, Одрин, Чаталджа, Бунархисар, Селиолу, Булаир, Картал и Курт тепе, при Гечкенлий, Айджиоглу, Айваз-баба, Папаз тепе и навсякъде из равната тракийска земя. Чрез Лозенград се поставя „начало славно на велика епопея“³⁰. В „Люлебургазкият бой“, посветено на поручик Борис Вазов, поетът характеризира битката като „титаническа, ужасна... сеч стихийна, бясна — грозний смях на адско пъкло“, сравнява я с нови Муклен, Лайпциг, Ватерло, Бородино. Българският воин-победител показва чудеса на храброст и кара тираните да признаят силата на неговото оръжие:

Издържа ти, лъво смел балкански,
таз борба — светът трепери йощ!³¹

С чувство на гордост Вазов отразява героичната обсада на Одрин, за чиято крепост Мехмед V пише: „Не, не давам Одрин! Никола!“ Непоколемима е вярата на поета в победата: „Бил си наш във прежни времена, пак ще бъдеш наш под знамената“³². Непревзематата крепост „падна в шурм титански“, затова „светът мълви тревожно: „За този храбър бяс балкански / нищо няма невъзможно!“³³ („Шурмът на Одрин“).

Защо българите побеждават в битките? На какво се дължат силата и мощта на българското оръжие? Отговора на въпросите откриваме в лирическите текстове. Поривът за свобода и обединение на всички български земи мобилизира и окрилява, ето защо „една идея цял народ събра“ и „Българю, като един човек се спусна в бой тирана да събориш“ („Велик народ“)“³⁴. Освободителната война според поета е „морална баня“, която пречиства и духовно възвисява, затова „духът ни от това горнило на страдания / излезе по-як, здрав и цял се подмлади“ („Обновен народ“)“³⁵.

Вазов не може да отмени участието във войната на милосърдните сестри, които са „по сила слаби, но по дух могъщи“, прекланя се пред подвига им, тъй като под свистенето на куршумите облекчават страданията на ранените воители³⁶. Поетът опитва да утеши мъката на майката, загубила сина си в боя. Святи са нейните сълзи, но тя трябва да се гордее със сина герой, изпълнил патриотичния си дълг („Майката на героя“)“³⁷.

Войникът има дом, семейство, той е съпруг и баща. Гибелта му на фронта е трагедия за близките му. Затрогващо е стихотворението „Мамо, де е тате?“³⁸. Детето с трепет и вълнение очаква завръщането на бащата, но скоро пристига грозната вест за неговата гибел.

По време на Балканската война умира майката на Вазов. С болка поетът се разделя с тази, която „с любов обсипвала ме, с грижи

нежни / от люлката под стряхата ни родна / до тези дни на живота ми метежни“. Пред гроба на майката сълзите пресъхват, морални сили му дава споменът, че „там далеко днеска чудодейно / възкръсва цял народ из гроб вековен“³⁹.

Обект на изображение в лирическите текстове е съдбата на тракийското население, жертва на нечуваната жестокост на врага. В стихотворението „По пресните следи“ се сблъскваме с „тела изпепелени“, „ридающи вдовици, насилени девизи, горени мъченици“⁴⁰.

Войната носи много страдания и гибел. По силата на нейните сурови закони се надигат един срещу друг хора от различни етноси. Хуманистът Вазов се отнася със съчувствие и болка към неприятелските войници в стихотворението „Пленниците“. Те „Изпити, бледи, с дрипави покривки / вървят, „покорно клюмнали челата“. Преди да бъдат заловени, са вършели злодеяния, въпреки това заради настоящата им съдба сърцето на поета се свива от жал, утихват гневът и омразата⁴¹. С преклонение пред човечността е изпълнено стихотворението „Самотникът в болницата“⁴². Един до друг лежат ранени българин и турчин. На чуждия войник никой не носи подаръци. Българинът му предлага от получените дарения, наричайки го „братко“. Поетът стига до извода, че „войникът звяр свиреп е в боя тамо, / но във от боя пак човек той става“.

Вазов смята, че е изпълнил патриотичния си дълг, възпявайки победите на българската армия. С творбите си е допринесъл за увековечаване на нейния подвиг. И след физическата смърт на твореца неговата песен ще бъде „един листец, прибавен в твоя лавров венец“ и заключава: „аз в твоето безсмъртие ще живея“⁴³.

* * *

Към спомените от героичните дни на 1913 г. се връща отново през 1920 г., когато пише за поклонението си преди 7 години (погрешно е отбелязано 9) на една слава, на „българската безконечна слава“ пред гроба на падналите при превземането на форда Айваз-баба⁴⁴. Всъщност това е преразказан спомен от посещението му с делегация от депутати на току-що превзетата Одринска крепост, описано в разказа „Когато Одрин беше наш“⁴⁵. Акцентът в „Айваз-баба“, както подсказва и заглавието, е поставен върху вида на укреплението, което е било „Източния сектор на обсадната армия, командван от генерал Вазов, на чиито орли се дължи падането на Одрин“⁴⁶. Само една въздишка, един вопъл: „Уви! Как ми е болно сега!“, показват душевното състояние на автора, който е бил по тия места в дни на възторг от победите, които, уви!, остават като хубав,

но тъжен спомен. Вазов отново вижда „множество дървени кръстове на наши войници, паднали при пристъпа по склоновете на окървявалата рътлина“. Спомня си, че след панихидата остава сам, и дълго се визира наоколо си, „в разровените от гранатите гробове, в дървените кръстове, следи от една велика епопея, в която тъй нагло бе се проявила силата на българската мощ и дух“. И пак повторено вметнатото през 1920 г.: „Ох, как ми е болно!“ И продължава: „Айваз-баба остана пак пустинен, печален и мълчалив“⁴⁷.

От мъката се раждат стиховете, които Вазов написва за Айваз-баба:

На сто ада ревовете бесни,
на сто гръмотевици небесни
светоломни трясък, грохот страшен
чу ти, о, Айваз-баба, уплашен!

Тихо днес. Немеят тленни твоите
гръмоблъвни зяпнали топове,
не реват под теб „ура“ героите,
що летяха тук с крила орлови.

Спят под дървен кръст в могили пресни
лъвовете, кости тук сложили —
на България децата честни
с великанските души и сили.

Всичко пусто веч и глухо тука.
Не се чува на живота звука —
едно само днес те населява:
българската безконечна слава.

25 март 1920⁴⁸

Елегичният тон на стихотворението контрастира с този, който преобладава в „Пресни спомени от едно незабравимо поклонение“, описано в „Когато Одрин беше наш“⁴⁹. Въпреки че и този спомен е от 20 март 1914 г., когато по силата на несправедливи закони Одрин вече не е наш, Вазов се връща към дните, когато го е посетил — на 22 март, 9 дни след неговото падане. Това той прави съвсем съзнателно с цел да вдъхне кураж в народното съзнание, когато в дни на унии забравяме, че „сме синове на велик народ, пред чиито доблестни прояви се прекланя светът“. Тъй като не желае да се задълбочава в мрачни мисли, в спомените си Вазов се завръща към дните, „когато България беше хубава и благородна и всичките се чувствахме порасли до небето заедно с нея“⁵⁰.

Кои от народните добродетели възвеличава авторът? Наред с признателността към подвига на героите, дали живота си за победата при Одрин, това са толерантността и великодушието на народа ни. На името на капитан Андреев е назван върхът, който е бил пръв превзет и където паднал храбрият капитан. От предназначенията за нашите войници храна се заделят дажби хляб и за турските пленници, за които не се е погрижил главнокомандващият крепостта Шукри паша. Нещо повече: той запалил всичките складове с хранителни запаси, без да се замисли, че пленените негови 60 000 войници ще трябва също да ядат. И още липсата на каквито и да е следи от разорение, както и никакво изражение на уплаха по лицата на местните жители. „Всеки си гледаше работата, като че никаква промяна не е станала: турското население бе свикнало да гледа великодушните си завоеватели“. Дори турският валия „е искрено очарован от добрите обноси на българските власти към него и към сънародниците му“⁵¹.

Особено силни са словата, изречени след панихидата „за успокоение на душите на праведниците, на благородните деца на България, отдали живота си жертва на дълга и честта... Сълзи се точат по бузите ни. И никога българин, чини ми се, сълзи не е проливал за по-велики покойници, на по-свето място...“⁵²

Днес, когато отдаваме заслужена почит и признание за голямото литературно наследство на великия българин, на класика на българската литература Иван Вазов, ще трябва да се замислим и върху житейските поуки, които той чрез творчеството си ни завеща. Верни на своя девиз „Не забравяйте, но не отмъщавайте“ и на стратегическата си цел „Тракия без граници“, тракийци, обединени в своя Съюз на тракийските дружества в България, целенасочено работят за развитие на Еврорегион Тракия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вазов, И. Избрани съчинения. Т. 3. С., 1955.

² Вазов, И. Избрани съчинения. Т. 4. С., 1956, с. 23.

³ Пак там, с. 521

⁴ Вазов, И. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1955, с. 168.

⁵ Вазов, И. Цит. съч., т. 3, с. 538.

⁶ Вазов, И. Сборник от спомени, материали и документи. С., 1949.

⁷ Вазов, И. Избрани съчинения. Т. 7. С., 1955, с. 44, 310.

⁸ Вазов, И. Избрани съчинения. Т. 13. С., 1956.

⁹ Пак там, с. 7.

- ¹⁰ Пак там, с. 21
- ¹¹ Пак там, с. 80, 221—223.
- ¹² Пак там, с. 23.
- ¹³ Пак там, с. 33.
- ¹⁴ Пак там, с. 200.
- ¹⁵ Пак там, 142—143.
- ¹⁶ Пак там, с. 147.
- ¹⁷ Пак там, с. 161.
- ¹⁸ Пак там, с. 11.
- ¹⁹ Пак там, с. 307.
- ²⁰ Пак там, с. 281.
- ²¹ Пак там, с. 279.
- ²² Пак там, с. 407.
- ²³ Пак там, с. 408.
- ²⁴ В а з о в, И. Избрани съчинения, т. 3, 89—166.
- ²⁵ Пак там, с. 576.
- ²⁶ Пак там, с. 142.
- ²⁷ Пак там, с. 150.
- ²⁸ Пак там, с. 157.
- ²⁹ Пак там, с. 135.
- ³⁰ Пак там, с. 93.
- ³¹ Пак там, 94—95.
- ³² Пак там, с. 106.
- ³³ Пак там, с. 155.
- ³⁴ Пак там, с. 142.
- ³⁵ Пак там, с. 101.
- ³⁶ Пак там, с. 136.
- ³⁷ Пак там, с. 139.
- ³⁸ Пак там, с. 148.
- ³⁹ Пак там, с. 99.
- ⁴⁰ Пак там, с. 130.
- ⁴¹ Пак там, с. 125.
- ⁴² Пак там, с. 129.
- ⁴³ Пак там, с. 91.
- ⁴⁴ В а з о в, И. Избрани съчинения. Т. 9. С., 1956, с. 368.
- ⁴⁵ Пак там, с. 270.
- ⁴⁶ Пак там, с. 370.
- ⁴⁷ Пак там, с. 371.
- ⁴⁸ Пак там, с. 373.
- ⁴⁹ Пак там, с. 270.
- ⁵⁰ Пак там.

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

КРАЕВЕДЪТ НА БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ

МАРИН КАРАИВАНОВ (Държавен архив—Хасково)

Беломорска Тракия за живелите там българи е това, което за евреите е библейският Ханаан — „Обетованата земя“. Но еврейският народ и днес населява израелския Ханаан, докато западнотракийските българи по жестоката воля на т.нар. Велики сили никога не ще живеят в своята „Обетована земя“ — Беломорска Тракия. Вече почти премина в небитието онова поколение тракийски българи, низвергнато от бащиното си огнище, ала спастирило до сетния си дъх съкровени спомени за родните гористи планини, пълноводни реки и тучни равнини, притихнали под милващите слънчеви лъчи на южното небе, за топлото Бяло море — тихо, ласкаво, бисерно прозрачно... Ньойският мирен договор — 27 ноември 1919 г., който България бе принудена да подпише, узакони една чудовищна международна несправедливост — прокуждането, вандалското екстерниране на западнотракийските българи, които бяха преобладаващото мнозинство от живеещите в Беломорска Тракия етнически общности. Защото дори и Букурещкият мирен договор от 28 юли 1913 г., документирал първата българска национална катастрофа, присъжда тази земя на България — дотолкова нейният български народностен облик не буди никакво съмнение и в българофобски настроените съседи на българската държава... Завръщането в родния им край остава химерична, несбъдната мечта за няколко поколения тракийски българи, скътали дълбоко в себе си неутолим копнеж да зърнат отново своя Ханаан, своята „Обетована земя“ — Беломорска Тракия. Един от тези насилствено изселени тракийски българи е и Петко Николов Кедиков, чиято непресекваща носталгия към родината и отечеството намира неподражаем израз в десетките му краеведски изследвания за обществено-политическия, стопанския и

културния живот на българите в Тракийското Беломорие. И едва ли ще е пресилено, ако се каже, че с цялата си безкористно-патриотична дейност в тази насока Петко Кедиков издига един своеобразен неръкотворен паметник за живота и най-вече за неимоверните страдания на своите препатили сънародници — един наистина забележителен паметник, съвсем умишлено незабелязван през напуща четиридесет и пет годишен български социалистически градеж и явно недооценен в днешните увълчени времена на пазарната икономика... В края на миналата 2006 г. — на 25 декември — се навършиха 105 години от рождението на Петко Николов Кедиков, родом от село Хаджилар, Гюмюрджинско, израснал в многодетно семейство, изкарващо прехраната си със земеделие и скотовъдство. Петко завършва основно образование в родното си село и подхваща работата в кафенето на брат си в град Гюмюрджина. Лелеяното му въжелание да учи в Гюмюрджинската гимназия не се осъществява и разочарованият в просветните си стремежи младеж се връща в село Хаджилар, постъпвайки на работа в селската община като секретар-бирник. През 1923 г. гръцките власти провеждат безчовечно масово интерниране на българското население от Беломорска Тракия, преселвайки го из скалистите острови в Бяло море, а хиляди български младежи и мъже, между които и Кедиков, са принудително мобилизирани в гръцката армия. Заедно с други военнослужещи българи Кедиков успява да избяга през прохода Маказа и се озовава в старите предели на Царство България. Бегълците премръзват, повечето измират и само седмина от тях — в това число и Петко Кедиков, — макар с вледенени ръце и крака, — подир шестмесечно лечение в Хасковската държавна болница оздравяват. Будният ум на Кедиков впечатлява лекарите и той е назначен да завежда деловодството и общия архив на болницата. Впоследствие младият тракийски бежанец става агент-застраховател в Застрахователно дружество „Континентал“ — Хасково и продължава да изпълнява същата длъжност и в хасковския клон на Държавния застрахователен институт, където се и пенсионира. Така на пръв поглед житейското поприще на Петко Кедиков в България протича доста еднообразно и безбурно, лишено от драматични превратности и ярки бунтовни устремии. Обаче неговата необятна любов към незабравимия роден край — Беломорска Тракия — го превръща в истински народен будител на прокудените тракийски българи. Неслучайно целият му обществен живот, откакто се установява в град Хасково, е неразривно свързан с организираното тракийско културно-просветно движение. От 1934 г. до 9 септември 1944 г. е секретар на Хасковското културно-благотворително дружество „Тракия“ и без прекъсване

членува в Централния комитет на Тракийската организация в София. Особено интензивна е краеведската и документално-събирателската му дейност. Историческите му проучвания имат съществен научен принос и това проличава от частично запазената кореспонденция между него, Тракийския научен институт и Съюза на Тракийските културно-просветни дружества. Кедиков подготвя за печат сборници с 494 тракийски народни песни, народни приказки, поговорки и гатанки. Изготвя албум за бита, обичаите и традициите на българите от Беломорска Тракия. Съставя исторически справки за 41 български селища в Беломорска Тракия, написва история на с. Хаджилар и на с. Карачкьой, събира спомени и документи за младите тракийски българи, участвали в гръцко-турската война (1921—1923), както и за интернираните от гръцките власти в периода 1923—1925 г. български семейства. Кедиков е автор и на историята на Хасковската тракийска организация¹.

Петко Кедиков притежава непосредствена дарба да пише живо и прочувствено, отнасяйки се с изключителна добросъвестност към историческите факти. В изследването си „Бележки, факти и документи за участвувалите тракийски българи в гръцко-турската война — 1921—1923 г., незаконно мобилизирани в гръцката армия“ Кедиков отбелязва: „Датите 21, 22 и 23 май 1920 г. бяха черни за българите. Пътищата от селата за Гюмюрджина и на север към Маказа бяха задръстени от хора, добитък и каруци... 24 май 1920 г. — Денят на българските просветители Кирил и Методий, беше последен ден на българщината в Тракия. На тоя ден неизброими тълпи българи от града и околията изпълниха храма и църковния двор. Това беше последната църковна служба в черквата „Свети Георги“ в град Гюмюрджина, обслужвана от български свещеници. На тоя ден Маронийският митрополит със седалище — град Гюмюрджина — Борис Охридски отслужи сетната литургия и държа скръбно слово пред богомолците. Описа с трагически думи нещастieto, което сполетя България. Със сълзи на очи плачеше за загубата на Тракия, за хубавите градове и села, за плодородните полета, орани от българите, и съобщи на всеослушание: „Бягайте кой с каквото може! Бягайте от нашия вековен враг — омразния грък!“... Всички богомолци неутешимо ридяха... Митрополитът Борис Охридски целуна за последен път иконите на църквата и излезе с плач от нея, последван от мъжете и жените със сърцераздирателни викове: „Дядо владика, ти отиваш, нас кому оставяш?!“ А той се обърна към тях и им рече: „Вървете подир мене, аз отивам в България, майката-родина ще ни приеме като изстрадали нейни чеда!“²

Гръцките окупационни власти предприемат перфидни, безпо-

щадни асимилационни действия, целещи фактическото ликвидиране на етническите българи, които са доминиращото мнозинство от населението в Беломорска Тракия. В същото изследване Кедиков привежда следните документални данни: „Само след месец от окупирането на Тракия от гърците и започнаха неописуеми издевателства над българите, тъй като тогавашният гръцки министър-председател Елефтерос Венизелос отпрати телеграма до губернатора на Западна Тракия, с която му заповядваше да действа смело и бързо, за да се заличат всички следи от българското управление на тази област. Гръцкото правителство нареди на Западнотракийския губернатор поголовното унищожение на всичко българско. Ето какво пише в един официален гръцки документ, съставен лично от Венизелос: „Телеграма № 1069 от месец юни 1920 г. До генерал Замбракакис — Действайте безмилостно с повсеместен терор, позволени са всякакви физически насилия върху ония, които се наричат българи. Училищата и всички други културни и просветителни български учреждения да бъдат незабавно унищожавани. Венизелос.“ Друга телеграма с № 2824 гласи: „Телеграма № 1069 от месец юни 1920 г. е в сила, работете в същия дух. Унищожавайте бързо всичко българско. Възстановете елинизма насила. Венизелос“³.

В научното си проучване „Интернираните западнотракийски българи през 1923—1925 г. из островите на Бяло море и Тесалия — Гърция“ Петко Кедиков обобщава: „На Балканския полуостров няма друг народ, страдал повече от българския. Между българите няма по-изстрадали люде от западнотракийските... Беломорска Тракия след Първата световна война отново бе поробена. Вторият поробител — гъркът — се оказа много по-хитър и по-жесток от първия. Той не сечеше клоните от дървото, а го изтръгна с корена, за да не пусне отпосле нови фиданки. С терор, интернирания, убийства и масови изселвания гърците изкорениха българщината от Западна Тракия.“ Ето как се обезбългаряват българските градове и села в Беломорието — там повече не се чува български говор, не се пее българска песен — там се заселват гърци и изчезват сякаш в небитието многолюдните български селища, преименувани с гръцки наименования: град Гюмюрджина го преименуват Комотини, град Дедеагач — Александруполис, село Карачкьой — Диони, село Кушланли — Шилаш и т.н. Прекръстено е и родното село на Петко Кедиков — Хаджилар вече се зове Проскенитон. Кедиков отбелязва събитията, станали и на една друга трагична дата за западнотракийските българи — 12 септември 1944 г. Тогава на площада в град Гюмюрджина се провежда голям митинг, където произнасят речи Димитър Нейков и Добри Терпешев — министри в новото българско отечес-

твенофронтовско правителство. Ораторите министри обявяват програмата на Отечествения фронт и известяват населението, че Беломорска Тракия е окончателно загубена за България и че всеки българин трябва сам да се погрижи за завръщането си в старите предели на българската държава. На 15 септември 1944 г. българските военни, административни и духовни власти, както и българското население напускат за втори път град Гюмюрджина и се прибират в пределите на България зад старите граници, определени с Ньойския мирен договор. Градът е изоставен на гръцките партизански формирования. Наистина — какъв печален, злочастен исторически завършек за българската народност! Развълнувано, емоционално, с изречения, наподобяващи силабическо стихосложение, Кедиков описува натегнатата атмосфера на Гюмюрджинския митинг: „На площада в град Гюмюрджина видях и чух оратор да говори — много народ го слушаше и покъртително плачеше, ръце на ляво и дясно махаше... На митинга Терпешев с висок глас заявяваше, че Западна Тракия никога не е била българска, няма и сега да бъде... Гръмко от естрадата се провикваше: „Кой откъдето е дошъл, на местото да си отиде. И който тука ви е докарал, той да мисли да ви връща обратно — нека греха той да ви събира!“ Като чух тия негови думи — за мен бяха люта отрова — стръвна мъка сърцето ми налегна, стиснах с ръцете си децата и рекох на жената: „Това е голяма душманска лъжа и голяма беда за народа да се отрича, че Беломорска Тракия не е била българска!“⁴

През целия си живот Петко Кедиков се надява да отиде отново в бленуваната от него Беломорска Тракия, да зърне за последно „сбогом“ слънчевото Бяло море, да вдъхне с пълни гърди родния тракийски въздух. Съдбата обаче се оказва безкрайно неблагоприятна спрямо него. Петко Кедиков умира на 1 ноември 1979 г., без да може да види отново родния край.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДА—Хасково, ф. 1642.

² Пак там, оп. 1, а.е. 2, л. 8.

³ Пак там, л. 9.

⁴ Пак там, а.е. 10, л. 2.

70 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА ВОЙВОДАТА РУСИ СЛАВОВ

Доц. д-р ЗЛАТКО ПОПЧЕВ (Шумен)

На 2 декември 1937 г. в гр. Пловдив на 53-годишна възраст неспокойното сърце на Руси Славов, отдало всичко в служба на своя народ, спря да тупти.

Името на този новозагорски герой се свързва основно със събитията в Западна Тракия през 1913 г. Тогава заедно с войводата Димитър Маджаров със своите общо не повече от 120 четници успява да направи чудо. Те измъкват от ноктите на близо 600 турски войници и офицери близо 20 000 бежанци, насочили ги към р. Марица при гр. Ипсала, и от там за Анадола. Бежанската колона, тръгнала от Дедеагач, е освободена в района на гр. Фере и е съпроводена до българската граница на р. Арда при с. Ятаджик (дн. гр. Маджарово). Въпреки невинните жертви, дадени от бежанците, двамата войводи успяват да ги доведат в Българско. На тях народът с признателност и много любов е дал названието „нашите спасители“.

Освен това дело биографията на Руси Славов е богата на други революционни и обществени прояви, свързани с времето, в което живее.

За някои от тях научаваме от спомените на неговия племенник Иван Жеков Парлапанов. Те са базирани на съвместния им живот и на притежаваните от него документи и лични бележки на войводата, в които се убедих лично от многократните ми срещи през периода 1981—1990 г. в гр. Нова Загора. Същите са систематизирани и редактирани в раздели с неговото участие, както следва:

В ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ 1903 г.

Руси възмъжава. Вече е среден на ръст, има здраво телосложение, широко, скулесто лице и остър поглед.

Върху впечатлителната душа на Руси действат неотразимо училището и Балканът. Семейната среда и русофилските бунтове формират емоционален заряд, който се възпламенява от идеята за оказване помощ на брата роб. Това осмисля и целия по-нататъшен живот и дело на бъдещия революционер.

През март на 1903 г. Слав — неговият баща, заедно със синовете си отива да подрязва лозето в местността край с. Ценино.

Руси се завръща по-рано от останалите в дома си. Без никакви обяснения той си взема довиждане с майка си, като ѝ казва само, че заминава за София.

Когато баща му се завръща в дома и разбира, че Руси е заминал, много се ядосва. Веднага телефонира на полицията и синът му от София е доведен обратно в гр. Н. Загора.

Когато се среща с баща си, Руси му казва: „Защо ме върнахте? Все пак аз ще замина!“

Наистина след няколко дни Руси е вече в четата на Михаил Герджиков.

Поради начетеността, смелостта и ентусиазма на Руси Михаил Герджиков вижда в него бъдещ професионален революционер. Тези качества го издигат и макар млад, той става един от най-доверените хора на Герджиков.

В подготовка е конгресът на Одринския революционен окръг. Руси Славов е включен в чета, предназначена за охрана на делегатите на конгреса. Тя се движи с тях до пристигането им в близост до с. Стоилово, Малкотърновско, в местността Петрова нива. Там, разположени по проходи и могили, продължават охраната до завършването на конгреса.

От сутринта на 5 август четата на Герджиков се намира на връх Китката над гр. Василико (дн. гр. Царево) в посока на с. Бродилово. В нея е и Руси Славов. Там тя полага клетва. Извършва се последна подготовка за предстоящото нападение на гр. Василико.

Момчетата са разделени в групи по обекти, които трябва да се превземат: правителственият дом, казармите, конакът, пощата, пристанището, турската махала, пътят между Старо и Ново Василико.

Съвсем лесно и неусетно всички приближават до града. Нощта е ясна, безлунна, тиха, обсипана с хиляди звезди. Гробна тишина царя в сред цялата природа, притаила дъх в трепетно очакване на великия за всички странджанци час, когато ще се премерят силите с петвековния поробител.

Даден е срок до 10 минути всяка група да е на мястото си. Сигнал за нападение ще бъде даден с първата бомба. Желанието за

хвърлянето ѝ е голямо. Предоставено е това да се извърши от руснака Николай.

Руси Славов е определен да действа в групата за превземането на казармите. Те са две. Голямата е с около 500 военни, а малката — с около 300. Той заедно с още 14 четници е основата на групата по превземането на голямата казарма. Към командата им има още 25 души, които са селяни без въоръжение от околните селища.

Достигайки на десетина крачки до голямата казарма, всички се нареждат зад нейния зид. До вратата се разхожда часовият, а в двора — още четирима войници. Бомбата — сигнал за нападението, е хвърлена. След избухването ѝ е убит един от войниците, а останалите побягват, като викат „басталаръ бизи“ (нападнаха ни).

Четниците с щикове влизат в казармата.

Руси Славов оглавява група, която трябва чрез хвърляне на бомби по вратите и прозорците на казармата да отвори път за влизане в нея.

Голяма част от войниците избягват през заден изход и се насочват към пристанището. Оттам те започват да стрелят по въстаниците. По-късно те с лодки се оттеглят към Цариград.

Поставените задачи на всяка група от четата са изпълнени. Град Василико е превзет.

Четниците се оттеглят в планината.

След събирането на целия отряд се установява, че липсват двама от селяните и има четирима ранени. В това число на ранените е и Руси Славов, ранен в рамото. Той е превързан и оставен в четата.

Руси заедно с въстаниците вижда резултата от своя героизъм и саможертва.

Опиянението от радостта е кратко. Дните на Странджанската комуна завършват на 25 август.

След разгрома на въстанието Руси се завръща в Нова Загора. Видът му е страшен. Той е силно отслабнал, с дълга коса и брада, облечен в изпокъсани дрехи.

В разказите си за времето, прекарано в четата на Герджиков, той говори основно за героизма на четата, за ужасите, които вижда там, и с тъга говори за състоянието на българското население по тези места. От това време остава и неговата любима песен „Събрали са се, събрали“ за едно предателство в с. Граматиково и въздействието на четите на Михаил Герджиков и Пеню Шиваров.

ОСВОБОЖДАВАНЕ НА СЕЛАТА МАЛЪК ДЕРВЕНТ, ЯНУРЕН, КАЯДЖИК И ГРАД СОФЛУ

17 септември 1912 г. Камбаната на църквата в града ни продължително и оглушително биеше. Разбрахме, че това е известие за обявяване на война на Турция.

На този и през следващите дни цялото население, без разлика на възраст, пол и здравословно състояние, беше на улиците и площада. То викаше и пееше. Свиреха гайди, кларнети и гъдулки. Беше празник. Тръгваше се за освобождаването на българските земи в Южна Тракия.

По това време Слав — бащата на Руси, заедно със своите синове има много работа. Получили са много кожи за обработка.

Независимо от това синовете напускат бащиния си дом. Кожите остават — едни в коритата, други — затопени в реката, а трети — опнати да съхнат.

Тръгват към 32-ри новозагорски полк.

В казармата влизат без призовки. Никой не чака да го призват. В двора на казармата е безкрайна редица от коли, каруци, чифтове неразпрегнати волове. Народът отдава доброволно всичко за предстоящата война и живее със съзнанието, без ни капка съмнение, че го дава за победата и свободата.

Руси Славов формира партизански отряд, състоящ се от 24 души. В него влизат основно войници от 32-ри пехотен полк, които са освободени от началниците им без никакви трудности. Привлечени са и 8 души от Западна Тракия, предимно от Софлийско и Дедеагачко.

След няколко дни една нощ Руси се връща в дома, за да си вземе сбогом с близките, и на 4 октомври 1912 г. повежда четата си към границата.

Конкретната задача, която се поставя пред него, е да прекъсне железопътната линия Фере—Дедеагач.

Първото му стълкновение с турците е на 8 октомври при с. Малък Дервент. Турските стражари заедно със селяните от околните турски села заграждат това богато село с цел да го ограбят и опожарят.

Руси Славов успява да прогони турците, с което с. Малък Дервент е освободено. Придвижвайки се към гр. Софлу, те освобождават селата Янурен и Каяджик.

За прекъсването на железопътната линия смесената българо-гръцка чета влиза в сражение с турски отряд от около 50 души. Той охранява моста Мангаза, намиращ се между гарите Софлу и Бидикли. Отрядът е отблъснат, след което четата изпълнява поставената ѝ задача.

крачки отпред Руси е отведен във Военното комендантство. След справката, която правят за него, и след като разбират, че това е войводата Руси Славов, го помолват да ги извини за грешката, която е направена.

Самият Руси не може да разбере кое и кой ги накарва да изпратят този войник. Предполага, че това става заради неговото бягство от болницата, а изпращането му е по нареждане на управлението ѝ.

След няколко месеца той отново се разболява. Отива на лечение в Александровската болница в София. След лечението го изпращат на домашно лечение и укрепване на здравето в гр. Нова Загора.

В ГРАД ДЕДЕАГАЧ ЮНИ 1918 — ЮНИ 1920 г.

Като се завърна вуйчо след революционната си дейност в Беломорието в Нова Загора, много ни говореше за него край. Той често казваше: „Аз няма никога да забравя южното мартенско слънце, мило като заспало дете, жизнерадостно като първите години на младостта“.

Той обичаше не само прекрасния му климат, но и хората. Постоянно мислеше за тях.

Някой ден ни е казал: „Сега ще ви говоря само за еди-кое си село.“ Разказите му бяха много увлекателни. Всички го гледахме в устата, за да не изпуснем нещо. Така ние задочно се запознавахме с всяко село, в което той е ходил, помагал или воювал. Запознахме се и с хората му.

Когато говореше за някой човек, сам се запитваше: „Дали е още жив?“ или „Как ли живее сега?“, много често се запитваше по подобни въпроси, защото от срещите му с хора, които се завръщаха от там, се разбираше, че положението на българите там е много трудно. Той искаше да отиде там, да живее с тези хора и да им помогне, с каквото може. Мама и татко също така се увлякоха от приказките на вуйчо и решиха да заминем с него в Дедеагач. Само аз бях против напускането ни на Нова Загора. Как щях да се разделя с моите другарчета? Какво щях да правя без приятели?

След като ни дадох свидетелствата, ние тръгнахме. Много се мислеше дали с нас да дойде и кака Асенка (бъдещата моя вуйна, която по възраст бе само две години по-голяма от мен). Тя беше съгласна, но баба Мария се възпротиви. Така тя — Асенка, остана да живее при майката на вуйчо — баба Мария. Всъщност тя живее-

ше в дома на своите родители, които също се бяха преселили в Нова Загора. През това време тя продължаваше своето образование.

В началото на юни 1918 г. в Дедеагач пристигнахме с влак: вуйчо Руси, мама Станка, баща ми Жеко и аз — Иван Парлапанов.

Настанихме се в един дом близо до брега на Бяло море.

Аз, честно да си призная, много трудно мога да отделя личния живот от обществено-политическата дейност на вуйчо през времето 1918—1920 г. и това, което ми е направило най-голямо впечатление, затова ще го предам така, както съм го преживял.

Още първите дни вуйчо ни разказа историята на града, научена от него през четническите години на 1913 г. Ето какво съм записал в моята тетрадка.

„Кой е този град Дедеагач?

Градът е създаден през Кримската война. На мястото на днешния град е имало само едно турско беклеме. Стражата, помещаваща се там, е била за борба с контрабанда със сол, която се е осъществявала с лодки с островите.

Близката му околност е горска, дива и известна само на разбойниците. Там, където е сега морският фар, е имало грамаден вековен дъб. Под неговата сянка е живеел турски отшелник. Бедният старец е бил познат и много уважаван от селяните на близките села. Той е лекувал с билки болните и им е давал утеха. От неговото присъствие идва и името Дедеагач — дърво на отшелника.

След прекарването на Хиршовата железница там се е образувало селище, което бързо нараства и се издига като пристанищен град.

В него постоянно се заселват българи от околността и близките склонове на Родопите. Така в началото на създаването на селището то е заселено с компактно българско население.

След това впоследствие се заселват и гърци от близките острови като комиссионери, търговци и лодкари.

Бързото нарастване на града и оживената му търговия го издигат до център на санджак (окръг) и откриването на чужди консулства, между които и на гръцкото подконсулство и седалище на гръцкия митрополит, преместен тук от Енос.

По-късно научих и записах от носения от вуйчо „Тракийски годишник“, издаден в Атина през 1897 г., че „Географското положение на града възбужда у българите добър апетит, а това на нам трябва да бъде сериозно безпокойствие. За наше нещастие градът се намира близо до Българското Княжество, а железницата още повече го сближава, като чертае във фантазиите им пътя, чрез който могли да подишат зефира на Егея“.

Още с пристигането ни вуйчо започнаха да го спират много и различни хора. Те не го бяха забравили, въпреки че беше минало толкова време. Това още повече трогна неговото сърце.

Той за много кратко време отново възобнови връзките си с населението, където бе действал със своята чета. При сегашната изменена вече обстановка той се включваше активно и във всички действия, свързани със сегашните проблеми, чувствайки ги вече като живеещ там.

Така, стъпвайки на тракийска земя, вуйчо бе неузнаваем за мен. Аз не съм познавал какво представлява той. Той не разполагаше със себе си. Когато някой въщи го запитваше къде отива и кога ще се върне, той ни поглеждаше строго, вдигаше ръка за довиждане и... толкова.

Някога, когато се връщаше, той искаше извинение от нас за неговите закъснения. Споделяше, че и сега в неговата представа изплуват преживените трагични случаи, станали в селата и местностите през 1913 г.: изкланите и насечени на парчета мъже, жени, деца и старци; на затиснатите с камък пеленачета; виковете за мощ; пламъците и димът, издигащ се над селата.

Непринудените срещи с населението преминаваха силно трогателно. Навсякъде всички със сълзи на очи го поздравяваха най-сърдечно, приемайки го като свой освободител и спасител.

Вуйчо се чувстваше доста неловко. За помощта, която той е оказал, не обичаше да говори. Единствено когато е в силно затруднено положение, пред нас той споделяше: „Стига ми тази признателност на народа“.

Това му даваше заряд от нови сили. Запомнил съм, когато беше в напрегнато състояние, той излизаше през нощта и дълго стоеше и нещо мислеше на пейката пред къщата.

При всяка възможност той посещаваше местата, където е пролята българска кръв и се е борил с четата си за оцеляване на българския род.

„Това не може да се забрави — каза вуйчо. — Това са места, които ме свързват за цял живот.“

За героизъм на четата се въздържаше да говори, но за теглото на българите в Западна Тракия — не! — „Защото това е човешка съдба. Защото това е най-кръвавата трагедия на българския народ.“

Няма да забравя посещението, което вуйчо организира на местността Армаган. Бяхме 15—20 мъже — всички българи, живеещи в Дедеагач. Той увлекателно разказва за съдбата на отклонилите се

от указания маршрут бежанци след Ференското сражение. Пред нас на Армаган чешмеси, или както вуйчо каза, Долината на смъртта, оживяха събитията от септември 1913 г. — там, до чешмата, рекичката и зелениката. На поляната с насълзени очи и с поглед на орел той рецитира стихове за мъката и страданията на българите по него край. Много рядко можеше да се видят сълзи в очите на вуйчо, но тук коравото му сърце не издържа. А за стиховете — съжалявам, че не съм ги записал.

По думите на вуйчо помен за жертвите се прави за първи път там. Той имаше две предложения. Всяка година да се отбелязва с панихида смъртта на българите и да се изгради паметник на чешмата.

Спомням си, че в края на март на 1919 г. в нашата къща се събраха много хора, между които беше и войводата Маджаров. Те решаваха кога да организират митинг против гръцката политика, насочена срещу българите и турците. Говореха как да организират участието в митинга на населението не само на Дедеагач, а и от близките села и гр. Фере. Разпределиха си работата, като на вуйчо бяха определени села, които трябваше да посети, за да агитира селяните да дойдат в Дедеагач. Накрая завършиха, като определиха митингът да се проведе в първата неделя на месец април. На митинга вуйчо и Маджаров трябваше да се изкажат. Затова те се срещнаха отново у дома да обмислят кой по кой въпрос да вземе думата.

На всички тези сбирки съм участвал и аз, като съм проявявал желание и аз да бъда включен в това, което мога аз да изпълня, за да бъда полезен.

Всички ние бяхме на митинга. Откри го кметът на града. Присъстваха много хора. Тези, които пристигнаха от посока на Фере, дойдоха със специален влак, а от другите села хората дойдоха пеша и с каруци. Оттогава толкова много хора на едно място аз не бях виждал. Вуйчо казваше, че е имало хора от повече от двадесет села.

На митинга присъстваха и военните представители от Европа. На тях една група, в която беше и вуйчо ми, им връчиха исканията на митинга.

През зимата на 1919—1920 г. вуйчо беше включен в Областна комисия за българските училища със седалище в гр. Гюмюрджина. Тя

се ръководеше от генерал Шарпи. По този въпрос си спомням, че вуйчо участва там в конгрес. Там цялата област бе разделена на отделни райони. На вуйчо бе определен районът на Софлу. Той обикаляше гр. Софлу и района му, като се срещаше с учителите и свещениците. Всичко това той правеше, за да може българските деца да има къде да учат и къде българите да се молят, защото много от тях бяха взети от гърците.

Цялата дейност, в която се включваше вуйчо по това време, бе насочена против завоевателната политика на гръцкото правителство. Българи и турци се обединяваха за взаимна борба. Те даже избраха временно правителство. Спомням си, че вуйчо преди това участва в няколко митинга в Гюмюрджина с големи делегации от Дедеагач, като единия път то беше в двора на мюсюлманското училище. Правеха се много оплаквания до генерал Шарпи. Надеждата на всички беше в него.

Въпреки многото действия от страна на българите и турците обстановката ставаше все повече заплашителна. Достигна се до пълна окупация от гръцката армия. Това доведе до създаване на българо-турски щаб. Неговото решение беше да се създадат дружини за борба с гръцката армия.

Вуйчо и Димитър Маджаров бяха натоварени да организират такива дружини. Започнаха да се записват доброволци. Повечето от тях бяха бежанците, които масово напускаха Западна Тракия. В тях се включват и немалък брой турци от Тракия, както и българи-мохамедани от южните райони на България. Татко също се записа във вуйчовата дружина. Така с повече от 20 български и турски дружини се създаде Тракийска армия. По улиците на града, когато се срещаша българи и турци, се поздравяваха с думите „Да живее Автономна Тракия!“.

Голяма част от местното българско и турско население, годно да носи оръжие, се отзовава на призива за защита на отечеството си.

Съпротивата в Тракия през лятото на 1920 г. бе със сравнително масов характер само в първите няколко месеца. Впоследствие въоръжените акции намаляват. Въпреки голямото желание за победа над гръцката армия поради недостатъчните сили и средства не бяха в състояние да я осъществят.

В последните месеци от нашето пребиваване през 1920 г. ставаха в дома ни под ръководството на вуйчо ми комитаджийски заседания. Те не бяха узнати нито от гръцките, нито от френските окупационни власти в Дедеагач. На едно от последните заседания на революционния комитет в нашия дом се взе решение да се взриви мостът при Бадома.

Спомням си, че беше една много светла лунна нощ. В тази нощ вуйчо ми тръгна с други хора, за да вдигнат моста във въздуха, за да не могат гърците да се придвижват към Дедеагач и да се настаният в него.

Сутринта разбрах, че те са успели да изпълнят задачата.

* * *

Спомням си и за следния случай. На служба при френските офицери имаше и български стражари. Последните искаха да въоръжат българското население в Дедеагач. Затова вземаха френски пушки незабелязано от французите и ги криеха в изгорялата джамия, която се намираще срещу нашата къща.

Един ден решихме да отидем да видим кога ще започнем да носим багажа на гарата. Бяхме аз, вуйчо и баща ми. Изведнъж в ръцете на баща ми видях, че има хляб. Учудих се, когато го видях. Баща ми каза, че не знае кой му го е сложил в ръцете, защото в това време имаше много хора на улиците и беше голяма блъсканица.

Когато се върнахме вкъщи и баща ми остави хляба, видяхме, че той е особен. На него си виждаше встрани, че е рязан с нож.

Когато вуйчо ми го бутна, той се раздели на две части и от него падна писмо. В него пишеше веднага да предупредим стражарите, че са издадени и веднага да тръгнат за Дуган Хисар.

Вуйчо ми стана и отиде при тях и предаде бележката на един от тях. Всички стражари напуснаха и изпълниха разпореждането.

Не след дълго време арапи на коне, облечени с пелерини, в галоп започнаха да търсят българските стражари, които предадоха френското оръжие на българите. След няколко часа арапите се върнаха обратно.

Разбрахме, че не са могли да ги открият. Така те бяха спасени от баща ми и вуйчо ми.

По-късно от баща си разбрах, че хляба му го е дал в навалицата един български стражар и по мнение на баща ми и вуйчо ми стражарят не е имал възможност сам да ги предупреди. Той е търсел познати и сигурни българи, които да предадат писмото или да предупредят неговите другари.

* * *

Спомням си за следната случка. По време на службата в черквата, която се водеше на български език, изведнъж влезе гръцки владика и продължи службата на гръцки език. Тъй като аз помагах

в черквата в почистването, поставянето на свещниците и други дребни работи, ме помолиха да взема една бохча, в която скрито да прибера всички патрахили, един кръст и други дребни черковни вещи. Задачата ми беше да ги изнеса от черквата, за да се запазят от гърците.

Така ние останахме без българската си черква, но това беше за кратко време. Вуйчо ми беше инициатор за изграждане с помощи на нова българска черква от дърво. Като дарители се включиха и баща ми и вуйчо ми. „Моите“ вещи от бохчата се използваха в нея.

* * *

Ние се завърнахме в България с последния ешелон.

ОБЩЕСТВЕНА И РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТ СЛЕД ЮНИ 1920 г.

През зимата на 1920—1921 г. от вуйчо научихме, че се готви въстание в Западна Тракия. На съвещанията в Пловдив, където беше управлението, вуйчо ходи няколко пъти. От него научихме, че са привикани много изявени български войводи. В това число бяха вуйчо и чичо Маджаров.

* * *

След пристигането ни в Нова Загора основната дейност на вуйчо бе свързана с организирането на тракийските бежанци за поставяне техните искания пред управляващите. Основните искания бяха оземляването им и работа.

През 1921 г. той се венчава за Асенка (тя бе 20 години по-малка от него) и започват своя дългоочакван семеен живот.

Много често вечерно време вуйчо започна да закъснява. На въпросите на вуйна къде ходи той отговаряше: „Малка си още. Това ще разбереш по-късно.“

Ние в началото също така не знаехме къде ходи той. По-късно разбрахме, че вечерно време той се среща с Петко Енев, Диню Нойков и други, на които не мога да си спомня имената. Знаехме само това, че всички те са видни комунисти от Нова Загора.

Въпреки че той живееше в Нова Загора, присъстваше на всички събирания на Тракийската организация в Пловдив. Това е може би и основната причина той със семейството си през 1923 г. да се пре-

мести да живее там. Разчиташе и на това, че в големия град ще си намери и по-подходяща работа.

Там той си построява хубава къща на ул. „Цар Освободител“ в близост до железопътната гара в района на Търговската гимназия. Заедно с това той си открива и малка работилница за тахан. Къщата му бе подредена във възрожденски стил. В една от стаите той си създаде кът на своята революционна дейност. Там той пазеше своите четнически дрехи, въоръжение, амуниции, важни писма, документи, книги и други.

Вуйчо много обичаше тракийците. Винаги, когато се налагаше, той беше техен защитник. Спомням си един случай, когато при него дойде група разплакани тракийци. Те идваха за помощ при него, като му разказваха как някой си богат човек в града си строил къща. Те му носели с колите си материал. Накрая той им казал, че няма никаква сметка да урежда с тях и няма нищо да им даде, и ги изгонил.

Вуйчо свежда вежди и без много да му мисли, отиде с хората в кантората на този търговец. Влизайки при него, той каза: „Познавам тези хора. Защо не им уредиш сметката?“

Търговецът останал стъписан от думите му и станал, без да каже нищо. Тогава вуйчо отворил чекмеджето на масата и се разпладил на хората.

* * *

Вуйчо беше много деен член на ВТРО (Вътрешнотракийската революционна организация). Доколкото съм чувал за нея от вуйчо, тя е била най-силна в Пловдив. Тя беше много влиятелна и в решаването на много въпроси в града и се вземаше нейното мнение. Първоначално правителството на Ал. Цанков, макар и несъгласен с нейните позиции, не влизаше в конфликт с нея, тъй като зад Тракийската организация стоеше огромна маса от бежанци.

По-късно правителството заповядва да се разследват бързо и щателно членовете на нелегалната Тракийска организация. На първо време то задържа ръководителите, а останалите поставя под строг полицейски надзор.

Целта на правителството беше да ликвидира ВТРО. Ликвидирането обаче не е лесна работа. Организацията оказваше упорита съпротива, тъй като бе пуснала дълбоки корени сред бежанците. Зная, че централното ѝ управително тяло определи вуйчо и Коста Георгиев да намерят начин за въздействие върху правителството. За тази цел двамата ръководни дейци се срещнаха с народния представител Григор Василев. Той им обещава да посредничи в диалог с

министър-председателя А. Ляпчев. Въпреки личното благоразположение на този виден политик от Демократическия сговор положителен резултат не бе постигнат.

Всички въпроси, които се отнасят до съдбата на тракийците, бяха за вуйчо много близки и скъпи. Той се беше просто сраснал с Тракийската организация. Поради тази причина той участва много дейно в работата ѝ. Той бе двигателят на организацията в Пловдив. Поради тази причина той е и в настоятелството ѝ. Избран е постоянно за делегат на всички конгреси през периода на живота си в Пловдив.

Като делегат от дружество „Тракия“ — Пловдив той е участник в Десетия извънреден събор на Тракийската организация в София през месец май на 1926 г. Знам, че там се прие меморандум до Народното събрание против ратифициране на Ангорския договор от 1925 г. Въпреки силните аргументи на тракийските народни представители, в който се изтъкват мотивите и тежките последици, произтичащи за тракийската емиграция и българския народ, Народното събрание го ратифицира.

На следващата година вуйчо участва на конференция в София, която се проведе в стопанското училище „Мария Луиза“.

Всичко това си го спомням много добре, тъй като тогава учех в София. Винаги той се настаняваше в хотел „Виена“, намиращ се на ул. „Пиротска“, тъй като там работеше негов четник. Там се събираха и много негови приятели от годините, прекарани в Тракия. Много често там съм слушал той да пее и рецитира патриотични революционни песни и стихове. Оттам съм запомнил стихотворението „Гордият орел“ и песента „Македонския марш“. Почти всичко, което съм чул от него, съм записвал под негова диктовка. Всичко това му правеше голямо удоволствие, тъй като чувстваше, че бях „добър негов ученик“.

По-късно (като че ли през 1929 г.) вуйчо бе между основателите в Пловдив на Комитет за свободата на Тракия. Там той бе избран и в ръководството, където председател беше Иван П. Орманджиев. Този комитет основно се грижеше за осигуряване на жилища и работа на тракийските бежанци.

СРЕЩИ С ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ

Това започна тогава, когато за пръв път видях във вуйчови книгата на Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“

На първата страница имаше написана благодарност към вуйчо от автора за дадени множество материали за написването на книгата. Спомням си и мога да цитирам само обръщението — „На войводата Руси Славов — Спасителят...“

При написването на книгата Милетич е имал многократни срещи с вуйчо.

Първата е била в Нова Загора. Тогава Милетич му е гостувал няколко дни, като не му е задавал въпроси, а му е казал да разказва всичко, което знае за станалото през лятото на 1913 г. в Западна Тракия, особено там, където той е взел пряко участие. Това са били всъщност и едни от първите систематизирани сведения, които е получил той за събитията там.

През това време Милетич си е водил бележки, като там, където е необходимо, вуйчо му е диктувал.

Аз тогава бях ученик и си спомням този човек, който постоянно пишеше. Чак когато видях книгата, разбрах за какво е идвал и какво е написал той.

С вуйчо надълго и широко сме говорили по-късно за книгата. Показвал ми е, разказвал ми е и ми е давал да чета отделни пасажки, за които той е дал данни.

Разказвал ми е как след няколко месеца от гостуването на Милетич в Нова Загора той е бил повикан в София. Там той му показва това, което е написал, и е имал много въпроси, които са възниквали по време на сглобяването на повече от стотен разказа на очевидци.

Зная също така, че вуйчо е имал и други срещи с Милетич в София, при които освен спомените, които е носел, написани по негово искане за конкретни случаи, е занесъл и много документи. Между тях са били списъци на неговите чети през периода от създаването на нова чета на 4 октомври 1912 г. до разформироването на последната през есента на 1913 г. Предоставени са били множество писма от куриерската поща; откритият лист, издаден му от генерал Велчев на 27.07.1913 г.; своя снимка (известна като „четническата“); снимката на Димитър Маджаров (която му е била подарена за спомен от приятеля му) и много други.

След издаването на книгата Л. Милетич повиква Руси Славов в София. Там той му подарява книгата, като още веднъж му благодари за множеството спомени, разказани устно и дадени писмено, и за другите материали, които му е предоставил. В голям дървен куфар той му връща всички материали. Спомням си го този куфар и сега.

По-късно вуйчо се среща с Милетич в София. Там той изказва своето задоволство от книгата му, като ѝ дава висока оценка само с едно изречение: „Такава книга в нашата история нямаме.“

Независимо от това той му прави бележка, че можело много да се пише още за лятото на 1913 г., като голяма част от неговите материали са дадени много кратко, а е можело още много неща от неговите спомени и документи да се включат в нея.

Тогава Милетич се усмихнал и му казал: „За моите сътрудници като теб, войводо, в предговора на книгата на с. 5 съм записал: „Написах тази книга като принос към подробната история на великите събития от 1912—1913 г. Доводите си подкрепям с многобройни цитати от разкази на съвременници и повечето непосредствени участници и очевидци, които сам лично можах да разпитам. Всички данни проверих от разни страни и затова спокойно мога да кажа, че те съдържат същата истина. И да съм пропуснал някои събития неотбелязани, те не ще да са важни и всякак ще да са от рода на изложениите в тая книга... Изказвам тук своята благодарност на всички многобройни родолюбиви българи, които всъду приятелски ме посрещаха и улесняваха в трудната ми задача.“

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ТЕКСТ № 24

ЦАРИГРАДСКИ ДОГОВОР

между България и Турция за полюбовното уреждане върху една трайна база редът на нещата, създаден след станалите събития подир сключването на Лондонския договор и установяването отношения на приятелство и добросъседство*

*Сключен в Цариград на 16/29 септември 1913 година
Ратифициран на 29 септември (9 октомври) 1913 година*

Чл. 1. Границата между двете страни тръгва от устието на реката Резвая на юг от манастира „Св. Иван“, находящи се на Черно море; тя следва течението на тази река до водосливната точка на реките Пирого и Делива, на запад от Камила-Кьой. Между устието и горепоменатата водосливна точка реката Резвая от устието си тече най-напред в югозападно направление и като оставя на Турция Плака, образува един лакът и се направлява към северозапад, а после към югозапад; селата Мазура и Пиргопло остават в турска територия. Реката Резвая, след като е взела от Пиргопло южно направление, на разстояние от около пет километра и половина образува един лакът към запад и север и след туй продължава по общото направление към запад, като образува една твърде малка дъга към север. В тази част селата Ликуди, Кладара остават в българска територия, а селата Сигнигори, Мавродио и Лафва припадат на Турция; след туй, границата като продължава по течението на реката Резвая, оставя Торфу-Чифлик на България, направлява се към югоизток и като оставя селото Радославци в турска територия, се изкривява към запад, на около 800 метра на юг от това село тя оставя селото

* Кorigиран и допълнен с Конвенцията по ректификацията на българо-турската граница от 24 август (6 септември) 1915 г.

Камила-Кьой в турска територия и достига на едно разстояние от около четиристотин (400) метра на запад от това село, до водосливната точка на реките Пирог и Делива. От тази водосливна точка границата следва течението на реката Делива и като продължава с помената река по общо северозападно направление, оставя на Турция селата Паспала, Кандилджик и Дели и свършва на изток от Сук-Су; това последно село остава на Турция, а село Севелигу припада на България. Граничната линия, след като минава между Сук-Су и Севелигу, продължава по северозападно направление, като следва гребена, който минава през котите 687, 619 и 563; оттатък котата 563, тя оставя селото Каглайк (Чаирлик) в отоманска територия и като заобикаля това последно село на три километра на изток и на север, достига притока Голяма. Границата следва течението на Голяма в една дължина от около два километра и достига до водосливната точка на този приток с другия ръкав на същата река, който иде от юг на Карабанлар (Карабаалар). От тази водосливна точка граничната линия минава по гребена на север от притока, идящ от Тюрк-Алатли, за да достигне старата турско-българска граница. Съединителната точка на новата линия и на старата граница се намира на 4 километра на изток от Тюрк-Алатли, в точката, където старата турско-българска граница образува един лакът към север по направление на Айкири-Йолъ. От тази точка тя следва точно старата турско-българска граница до Балбан-Баси, на запад от Тунджа и на север от село Дервишка могила. Новата гранична линия се разделя от старата граница в околностите на Балабан-Баси и слиза по права линия към Дермен дере. Точката, където новата граница се разделя от старата, се намира на два километра разстояние от църквата на село Дервишка могила. Границата, като оставя село Дервишка могила в отоманската територия, следва течението на Дермен дере до село Булгар-Лефке, като остава в българска територия. От източните и южните крайнини на Булгар-Лефке граничната линия напушта течението на Дермен дере и се направлява към запад, оставя в отоманска територия селата Тюрк-Лефке и Димитри-Кьой и следвайки водоразделната линия между Буюк дере и Демирхан дере (кота 241), достига до най-северната точка на лакътя, образуван на север от река Марица, на изток от Мустафаша. Тази част от лакътя се намира на три километра и половина от източния вход на моста на Мустафаша. Границата следва западната част на лакътя на Марица до воденицата и оттам по права линия, доближавайки се до Сермен дере, достига на север на железопътния мост (Сермен дере е реката, която се влива в Марица на 3 километра на запад от село Сермен) и след това, като заобикаля Сермен

на север, отива до Тази-Тепеси. Границата оставя Сермен на Турция и като следва течението на Сермен дере, пресича железопътната линия на северозапад от Сермен, тя следва пак същата река и се възкачва до Тази Тепеси (кота 613). Точката, гдето Сермен дере пресича железопътната линия на северозапад от Сермен, се намира на едно разстояние от 5 километра от центъра на село Сермен и на 3200 метра от западния изход на моста на Мустафаша. Границата оставя в отоманска територия най-високата точка на Тази-Тепеси и от тази точка следва вододелната линия между Арда и Марица, като минава през селата Яйладжик и Голджук (Гьолджик), които остават в отоманска територия. От Голджик границата минава през кота 449 и след това слиза към котата 367 и от тази кота се направлява към Арда по южно направление, почти в права линия. Тази права линия минава на един километър на запад от Бек-Тазли, което остава в отоманска територия. Граничната линия, след като достигне от кота 367 до Арда, следва към изток по десния бряг на тази река и достига до воденицата, разположена на един километър на юг от село Синджирли; от тази воденица тя следва вододелната линия, нахождаща се на изток от село Гайдохор дере; минава на един километър на изток от с. Гайдохор и като оставя село Дребизна на България и минавайки на около един километър на изток от това село, слиза на Атерен дере на един километър от това село; от там отива в югозападно направление, по най-късия път, до извора на притока, който тече между селата Акалан и Кайликли-Кьой, следва талвега на тези води и слиза до реката Кизил-Дели. От гореказания приток границата, като оставя Гьокчебунар в България, взима течението Кизил-Дели дере и от там, следвайки талвега на притока, който се отделя към юг в една точка, нахождаща се на 4 километра на юг от Мандрица и на 3 километра на изток от Согоанлики-Бала, отива до извора на същия приток; границата слиза след туй по най-късия път до извора на Мандра дере; следва талвега на Мандра дере, начинаей от извора му, и достига до Марица на запад от Мандра. В тази част селото Кранту остава в българска територия, а селата Баш-Клиса, Ахирян бунар и Мандра припадат към Турция. От тази точка границата следва талвега на Марица до точката, където тази река се разделя на два ръкава, на 3 километра и половина на юг от селото Калдиркос; от там тя следва талвега на десния ръкав, който минава недалеч от Фереджик, и достига до Егейското море. В тази част блатата Акъ-Су, както и езерата Кенели гьол и Казикли гьол остават в Турция, а езерата Тузла гьол и Драна гьол припадат на България.

Чл. 2. Десет дена след подписването на настоящия Договор от горепоменатите пълномощници войските на двете договарящи страни, които понастоящем би окупирали територии, припадащи се на другата страна, ще побързат да ги изпразнят и в течение на 15 последующи дни да ги предадат съгласно правилата и обичаите на властите на другата страна. Освен това уговорено е, че двете държави ще демобилизират войските си в един срок от 3 седмици, начинаей от датата на настоящия договор.

Чл. 3. Дипломатическите, както и пощенските, телеграфните и железопътните съобщения ще се подновят между Високите договарящи страни веднага след подписването на настоящия Договор. Спогодбата за мюфтиите, съставляваща приложение II към настоящия Договор, ще се приложи във всичките територии на България.

Чл. 4. За да се благоприятстват икономическите сношения между двете държави, Високите договарящи страни се задължават да турят пак в сила веднага след подписването на настоящия Договор и за един срок от една година, начинаей от този ден, Конвенцията за търговия и мореплаване, сключени на 6/19 февруари 1911 г., и да дадат на техните индустриални, земеделчески и други произведения всякакви митнически улеснения, съвместими със съществуващите им ангажменти по отношение на трети държави. Консулската декларация от 18 ноември/2 декември 1909 г. ще влезе тоже в сила за същия срок. Обаче всяка една от Високите договарящи страни ще може да открие генерални консулства, консулства и вицеконсулства по кариерата във всичките местности на техните територии, където се допускат такива на трети сили. Освен това Високите договарящи страни се задължават да назначат в най-непродължителен срок смесени комисии за сключването на един Търговски договор и на една Консулска конвенция.

Чл. 5. Военнопленниците и заложиците ще бъдат разменени в срок от 1 м., начинаей от деня на подписването на настоящия Договор или по-рано, ако е възможно. За тази размяна ще се грижат специални комисии, назначени от едната и другата страна. Разноските по издържането на казаните военнопленници и заложици остават за сметка на правителството, в ръцете на което те се намират. Заплатите на офицерите обаче, изплатени от това правителство, ще бъдат повърнати от правителството, на което тези офицери принадлежат.

Чл. 6. Високите договарящи страни дават пълна амнистия на всички ония, които са взели участие във войната или са се компрометирали в политическите събития, станали преди настоящия Договор. Жителите на отстъпените земи ще се ползват от същата ам-

нистия за политическите събития, станали в тези земи. Ползването от тази амнистия ще престане, след като изтече двуседмичният срок, определен от законно конституираните власти, при реокупацията на земите, припадающа се на България, и след като това бъде надлежно разгласено между населението.

Чл. 7. Всички лица, родом от земите, отстъпени от Отоманската империя на Царското българско правителство, които имат там постоянното си местожителство, ще станат български поданици. Гореказаните лица, като станат български поданици, ще се ползват в срок от 4 години от правото да оптират на самото място за отоманско поданство с една проста декларация до местните български власти и едно регистриране в отоманските императорски консулства. Тази декларация в странство ще се прави в канцелариите на българските консулства и ще се регистрира от отоманските консулства. Опцията ще бъде индивидуална и незадължителна за Императорското отоманско правителство. Сегашните малолетни ще се ползват от опцията през течение на четирите години след навършване пълнолетия им. Мюсюлманите в отстъпените земи, станали български поданици, няма да подлежат през този срок на военна повинност и няма да плащат никакъв военен данък. След като използват това си право на опция, мюсюлманите ще напуснат отстъпените земи до изтичането на горепредвидения срок от 4 години, като запазват правото да пренесат през границата техните движими имоти. Те обаче могат да си запазят собствеността на техните недвижими имоти от всякаква категория, селски или градски, и да ги управляват чрез трети лица.

Чл. 8. Мюсюлманите, български поданици в която и да било територия на България, ще се ползват от същите политически и граждански права, както и поданиците от българско произхождение. Те ще се ползват от свободата на съвестта, от свободата и от външното упражнение на религиозните обреди. Обичаите на мюсюлманите ще бъдат уважавани. Името на Негово Императорско Величество Султана като халиф ще продължава да се споменува в публичните молитви на мюсюлманите. Съществуващите понастоящем мюсюлмански общини, или които ще се конституират в бъдеще, тяхното йерархическо устройство и техните имоти ще бъдат признати и зачитани; те ще зависят безпрепятствено от тяхното духовно началство.

Чл. 9. Българските общини в Турция ще се ползват от същите права, от които се ползват понастоящем и другите християнски общини в Отоманската империя.

Българи, отомански поданици, ще запазят своите движими и недвижими имоти и няма да бъдат възпрепятствани в изпълнение на своите човешки и имотни права, както и в ползването от тях. Тези, които са напуснали огнищата си през последните събития, ще могат да се завърнат най-късно в срок от две години.

Чл. 10. Права, придобити преди анексията на територията и юридическите актове и официалните документи, издадени от компетентните отомански власти, ще бъдат зачитани и ненарушими до законното доказване на противното.

Чл. 11. Правото върху недвижима собственост в отстъпените територии, както то се предвижда от Отоманския закон върху недвижимите имоти, градски и селски, ще бъде признато без никакво ограничение. Собствениците на недвижими или движими имоти в казаните територии ще продължават да се ползват от всичките си права на собственост даже ако те се установят на временно или постоянно местожителство във в. България. Те ще могат да дават имотите си под наем или да ги управляват чрез трети лица.

Чл. 12. Вакфите мюстесна, иджаретеин, мюлк, мукатаа, иджаревихаде, както и вакфските десятъци в отстъпените територии ще бъдат зачитани, тъй както те са установени понастоящем от отоманските закони. Те ще бъдат управлявани от правоимеющите. Техният режим не ще може да бъде изменен освен след едно справедливо и предварително обезщетение. Правата на религиозните и благотворителни заведения на Отоманската империя върху вакфските приходи в отстъпените земи във в. вид на иджаревихаде, мукатаа, на разни права на равноценности (Contre-Valeurs) на вакфските десятъци и други върху застроени или незастроени вакфи ще бъдат зачитани.

Чл. 13. Частните имоти на Негово Величество Султана, както и ония на членовете на императорската династия ще бъдат запазени и зачитани. Негово Величество Султанът и членовете на императорската династия ще могат да ги продават или дават под наем чрез пълномощници. Също ще става и с частни имоти, принадлежащи на държавата. В случай на отчуждение при еднакви условия ще се предпочитат български поданици.

Чл. 14. Високите договарящи страни се задължават да дадат заповед на техните провинциални власти да зачитат гробищата и специално гробовете на войниците, паднали на бойното поле. Властите няма да забраняват на родителите и приятелите им да пренасят останките на погребаните жертви в чужда земя.

Чл. 15. Поданиците на всяка една от договарящите страни ще могат както в миналото да пребивават и пътуват свободно в територията на другата договаряща страна.

Чл. 16. Българското Царско правителство поема правата, тежестите и задълженията на отоманското правителство спрямо Компанията на Източните железници за частта от линията, която тя има по концесия и находяща се в отстъпените територии. Българското Царско правителство се задължава да повърне незабавно взетия подвижен материал и други предмети, принадлежащи на казаната компания.

Чл. 17. Всичките недоразумения и спорове, които биха се появили в тълкуването или прилагането на членовете 11, 12, 13 и 16 от настоящия Договор ще бъдат уредени чрез антураж в Хага съгласно Компромиса, съставляващ приложение III от настоящия Договор.

Чл. 18. Протоколът, отнасящ се до границата (приложение I); Съглашението, отнасящо се до мюфтиите (Приложение II); Съглашението за Арбитража (приложение III); Протоколът, отнасящ се до железницата и до Марица (приложение IV) и Декларацията, отнасяща се до чл. 10 (приложение V), се прилагат при настоящия Договор и съставляват неразделна част от него.

Чл. 19. Постановленията на Лондонския договор, доколкото се отнасят до Отоманското императорско правителство и Царското българско правителство, остават в сила дотолкова, доколкото те не се отменят или видоизменяват от горните постановления.

Чл. 20. Настоящият договор влиза в сила веднага след подписването му. Ратификациите ще се разменят в 15-дневен срок, начина от този ден. За удостоверение на което надлежните пълномощници го подписаха и положиха своите печати. Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 г.

Подписали: *Савов — Г. Д. Начович — А. Тошев — Талаат — Махмуд — Халил.*

ПРИЛОЖЕНИЕ I

Протокол № 1

А. — Високите договарящи страни се съгласиха да прибавят към описанието на границата, поместено в чл. 1 от Договора, следните забележки:

1. Границата е описана според картата на Австрийския генерален щаб, мащаб 1:200 000 и трасето е отбелязано върху едно кроки-приложение, копирано от тази карта. Показанията, отнасящи се до долната част и до притока на Марица, са отбелязани според топо-

графическата карта мащаб 1:50 000 и нанесени на една подробна и пълна карта на този участък, която обозначава окончателната граница от Мандра до устието.

2. Смесени комисии от отомански и български офицери ще изработят картата на новата гранична линия върху едно пространство от 2 километра от всяка страна на тази линия по мащаб 1:200 000; окончателната граница ще бъде определена върху тази карта. Комисиите ще бъдат разделени на 3 секции и ще почнат работите си едновременно в следните части: крайбрежието на Черно море, територията, находяща се между Марица и Арда, и оная между Арда и Мандра. След тая операция граничната линия ще бъде обозначена върху местността и казаните Смесени комисии ще имат грижата да се въздигнат пирамиди. Протоколите за окончателната граница ще бъдат съставени от Комисиите.

3. Когато ще се трасира граничната линия, Комисиите ще снемат план на частните и държавните имоти, които остават отсам или отатък линията. Двете Високи правителства ще проучат мерките, които би трябвало да се вземат, за да се избегнат възможните конфликти поради експлоатацията на подобни имоти. Разбира се, че докато се постигне съглашение по този въпрос, собствениците ще продължават да се ползват свободно, както и в миналото, от техните имоти.

4. Съставените по-рано протоколи от двете страни за частта от старата турско-българска граница, която понастоящем не се изменя, остават в сила. Ако граничните знаци или кули, които се намират в тия части, са унищожени или повредени, ще трябва да се заменят или поправят.

5. По рекичките и потоците освен Тунджа—Марица и Арда граничната линия ще следва талвега на водите. За трите горепоменати реки граничната линия е точно обозначена в Протокола.

Б. — Разграничението на островите, находящи се в коритото на Марица, ще се повери на една специална комисия. Двете правителства се задължават да се споразумеят своевременно за канализирането на Марица.

В. — Двете правителства се съгласяват да улесняват взаимното факултативно разменяване на българското и мюсюлманско население от едната и другата страна, както и на имотите им в една зона от 15 километра най-много по цялата обща граница. Разменяването се става по цели села. Размяната на селските градски имоти ще става под покровителството на двете правителства и с участието на старейшините на селата, които ще се разменяват. Специални смесени комисии, назначени от двете правителства, ще пристъ-

пят към разменяването и обезщетението, ако стане нужда, на разликата, произхождаща от размяната на имотите между въпросните села или лица.

Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 година.

(Следват подписите)

ПРИЛОЖЕНИЕ П

Съглашение относително мюфтиите

Чл. 1. Един главен мюфтия ще пребивава в София и ще служи за посредник между мюфтиите в България в съотношенията им с шейк-юль-исляма, за религиозните и граждански работи, зависещи от Шериата, и с българското Министерство на изповеданията. Главният мюфтия ще се избира от мюфтиите в България и измежду тях, специално събрани за тая цел. Заместниците мюфтии ще вземат участие в това събрание, но само като избиратели. Българското Министерство на изповеданията ще уведоми шейк-юль-исляма за избора на главния мюфтия чрез императорската легация в София, а шейк-юль-исляма ще му изпрати един меншур и едно мюраселе, които го упълномощават да изпълнява длъжността си и да дава от своя страна същото право на другите мюфтии в България. Главният мюфтия ще има в границите на предписанията на Шериата право на надзор и на контрол върху мюфтиите в България, религиозните и благотворителни мюсюлмански заведения, както и върху техните прислужници и мютевелии.

Чл. 2. Мюфтиите се избират от мюсюлманските избиратели на България. Главният мюфтия проверява дали избраният мюфтия притежава всички качества, изискуеми се от Шериата, и в утвърдителен случай той уведомява шейк-юль-исляма да му даде нужното разрешение за издаване фетви (меншур). Той дава на новия мюфтия едновременно с така добития меншур, мюраселето, за да го облече с правото на религиозна юрисдикция върху мюсюлманите. Мюфтиите могат в границите на тяхната област и в местности, където има нужда, да предлагат назначението на заместници мюфтии под условие техният избор да бъде одобрен от главния мюфтия. Тези заместници мюфтии ще изпълняват определените от настоящото съглашение функции под надзора на местните мюфтии.

Чл. 3. Заплатата на главния мюфтия на мюфтиите и на заместниците мюфтии, както и на персонала на канцелариите им ще бъдат в тежест на българското царско правителство и ще се определят в зависимост от тяхното достойнство и важността на техния пост. Организацията на Главното мюфтийство ще се определи от един правилник, изработен от главния мюфтия и надлежно обнародван. Главният мюфтия, мюфтиите и заместниците мюфтии, както и техният персонал ще се ползват от всички законни права, от които се ползват и българските чиновници.

Чл. 4. Уволняването на мюфтии и на техните заместници ще става съгласно закона за държавните чиновници. Главният мюфтия или неговият делегат ще заседава в Дисциплинарния съвет всякога, когато този Съвет ще трябва да се произнесе върху уволнението на един мюфтия или на един мюфтийски заместник. Обаче мнението на главния мюфтия или на неговия делегат ще служи на казания Съвет за основа при оценката на оплаквания от чисто религиозен характер. Актът за уволнение на един мюфтия или мюфтийски заместник ще определя деня на избирането на заместника му.

Чл. 5. Хюджетите и решенията, издавани от мюфтиите, ще бъдат проверявани от главния мюфтия, който ще ги утвърждава, ако ги намери съгласни с предписанията на Шериата, и ще ги препраща на компетентното учреждение за изпълнение. Хюджетите и решенията, които няма да бъдат потвърдени поради несъобразност с Шериата, ще се повърнат на мюфтиите, които са ги издали, и работите, за които тези решения се отнасят, ще бъдат разгледани и утвърдени повторно съгласно предписанията на този закон. Хюджетите и решенията, които ще се укажат несъгласни с предписанията на Шериата, или ония, разглеждането на които заинтересованите страни са поискали от шейк-юль-ислямата, ще се изпратят от главния мюфтия на Негово Величество шейк-юль-исляма. Хюджетите и решенията, утвърдени от главния мюфтия или санкционирани от шейк-юль-ислямата, ще бъдат изпълнявани от надлежните български власти. В този случай хюджетите и решенията ще се придружават от превод на български език.

Чл. 6. В случай на нужда главният мюфтия ще дава на другите мюфтии нужните наставления и съобщения по въпроси, засягащи брака, развода, завещанията, наследствата и настояничествата, издръжката на съпругата (пафака), и други въпроси от Шериата, както и ония по управляването имотите на сирачетата. Освен това той ще разглежда оплакванията и рекламациите, отнасящи се до гореказаните въпроси, и ще съобщава на надлежното министерство какво има да се направи съгласно Шериата. Мюфтиите са натоварени с

надзора на вакъфите. Главният мюфтия обаче ще има между другите си главни задължения и онова да им иска да представят сметките си и да приготвяват ведомостите, отнасящи се до тия сметки. Книгите, отнасящи се до сметководството на Вакъфите, могат да бъдат държани на турски език.

Чл. 7. Главният мюфтия и мюфтиите ще инспектират, ако е нужно, учебните административни съвети на мюсюлманските училища, както и медресетата в България и ще вземат мерки за учредяване на училищни заведения в местностите, където ще се чувства нужда; главният мюфтия ще се отнася, ако е нужно, до компетентното министерство за работи, отнасящи се до мюсюлманското народно просвещение. Царското правителство ще учреди на свои разноси първоначални и средни мюсюлмански училища в установената от закона пропорция за българското народно просвещение. Преподаването ще става на турски език и съгласно с официалната програма и със задължително преподаване на български език. Всичките закони, отнасящи се до задължителното образование, както и до числото и правата на учителите, ще се прилагат за учителското тяло на мюсюлманските общини. Заплатите на учителския или друг персонал в тези заведения ще се изплащат от Българското съкровище при същите условия, както и учителските тела при българските учреждения. Едно специално учреждение ще бъде тъй също създадено за подготвяне на найби.

Чл. 8. Във всеки окръжен или друг град, който има едно многобройно мюсюлманско население, ще се избира една мюсюлманска община, натоварена с вакъфските работи и със средното народно просвещение. Тия общини ще бъдат признати при всякакъв случай и от всички власти като юридическо лице. Тъй като Вакъфите на всеки окръг ще трябва да бъдат управлявани според законите и наредбите на Шериата от съответствующата мюсюлманска община, то тая община като юридическо лице ще се смята собственица на тези вакъфи. Мюсюлманските публични гробища, находящи се близо до джамии, влизат в областта на вакъфските имоти, принадлежащи на мюсюлманските общини, които ще разполагат с тях, както намерят за добре и съгласно законите на хигиената. Никакъв вакъфски имот не може в никой случай да бъде отчужден, без да се внесе стойността му на съответствующата община. Ще се полага надзор за доброто запазване на находящите се в България вакъфски имоти. Никаква религиозна сграда или такава за благотворителни цели не ще може да се разруши, освен ако има належаща нужда и съгласно със съществуващите закони и правилници. Когато една вакъфска сграда трябва по наложителни причини да бъде от-

чуждена, това отчуждаване ще става само след като се определи един друг терен от еднаква стойност в съотношение с мястото, където се намира, и след като се заплати стойността на сградата. Сумите, които ще се получат за отчуждените по наложителни причини вакъфски имоти, ще се внасят на мюсюлмански общини и ще бъдат употребени всецяло за поддържане на вакъфските сгради.

Чл. 9. В шестте месеца, които ще последват подписването на настоящото Съглашение, българското правителство ще назначи една специална комисия, на която главният мюфтия ще бъде член по право и която ще има за цел в срок от 3 години, начинаей от датата на съставянето ѝ, да прегледа и провери рекламациите, които ще се подадат от мютевелиите или от упълномощени от тях. Ония от заинтересованите лица, които не би се задоволили от решенията на Комисията, ще могат да се отнесат до надлежните съдилища на страната. Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 година.

(Следват подписите)

ПРИЛОЖЕНИЕ III

Компромис за арбитраж

Чл. 1. В случай на спор или недоразумение, според както е предвидено в чл. 17 от Договора, сключен с днешна дата между Отоманското императорско правителство, от една страна, и Българското царско правителство, от друга, спорът или недоразумението ще се представи на арбитраж в Хага съгласно следните наредби:

Чл. 2. Исканщото правителство ще нотифицира на ответното правителство при всяко повдигане на въпроса или въпросите, които смята да подложи на арбитраж, като даде по тях кратки, но точни указания.

Чл. 3. Арбитражният съд, на който казаните въпроси ще бъдат подложени, ще се състои от пет члена, които ще бъдат определени по следния начин: Всяка една от страните, щом стане възможно и в един срок не повече от два месеца, начинаей от датата на нотификацията, предвидена в предшествуващия член, ще назначи двама арбитра. Върховният арбитра (Sur Arbitre) ще бъде избран между владетелите на Швеция, Норвегия и Холандия. Ако не се дойде до съгласие върху избора на един от тия владетели, изборът ще стане по жребий. Ако ответната страна не назначи своите арбитра в гореказания срок от 2 месеца, тя ще може да направи това до деня на

първото заседание на Арбитражния съд. След изтичане на този срок исканщата страна ще посочи владетеля, който ще трябва да избере върховен арбитра (Sur arbitre). След избора на този последния съдът ще бъде законно съставен от върховния арбитра (Sur arbitre) и от двамата арбитра, избрани от исканщата страна.

Чл. 4. Спорящите страни ще бъдат представени пред Арбитражния съд от агенти, съветници или адвокати съгласно чл. 52 от Хагската конвенция за миролюбиво уреждане на международни конфликти. Тези агенти, съветници или адвокати ще се назначават от страните, за да не закъсняват действията на Арбитража. Обаче, ако ответната страна не се яви, ще се пристъпи спрямо нея задочно.

Чл. 5. Съставен веднъж, Арбитражният съд ще се събере в Хага на една дата, която ще се определи от арбитра и в срок от един месец, начинаей от назначението на върховния арбитра (Sur arbitre). След уреждането съгласно с текста и духа на Хагската конвенция от 1907 г. на всичките процесуални въпроси, които биха се появили и които не са били предвидени от настоящия компромис, казаният Съд ще отложи идущето си заседание за една дата, която той ще определи. Обаче решено е Съдът да не може да открие разискванията по спорните въпроси нито преди два месеца, нито по-късно от трите месеца, които ще следват връчването на Контрамемоара или на Контрарепликата (отговор), предвидени в чл. 7.

Чл. 6. Арбитражната процедура ще има две различни фази: писменото следствие и разискванията, които ще се състоят от устното развитие на средствата на страните пред Съда. Едничкият език, с който Съдът ще си служи и употреблението на който ще бъде допуснато, е френският.

Чл. 7. В срок най-късно от 10 месеца, начинаей от нотификацията, предвидена в чл. 2, исканщата страна ще връчи на всеки един от членовете на Арбитражния съд в 5 екземпляра, и на ответната страна, в тридесет екземпляра, пълни преписи, написани или напечатани, от Мемоара си, който ще съдържа всичките книжа в подкрепление на своето искане, които книжа биха се отнасяли до предмета или предметите на спора. В срок от 10 месеца най-късно след това връчване ответната страна ще връчи на всеки един от членовете на Съда, както и на исканщата страна, горепоменатото число екземпляри пълни преписи, ръкописни или печатни, на своя Контрамемоар с всичките книжа в подкрепа на искането си. В срок от 1 месец след това връчване исканщата страна ще съобщи на председателя на Арбитражния съд дали тя има намерение да представи една Реплика (отговор). В този случай тя ще разполага най-много с четири месеца, начинаей от тази нотификация, за да съобщи тази Реплика при

същите условия, както и мемоарът. Ответната страна тогава ще разполага с пет месеца, начинаей от това съобщение, да представи своята Контрареплика при същите условия, както Контраметоарът. Сроковете, означени в настоящия член, ще могат да бъдат продължени било по взаимно съгласие на страните, било от Съда, когато той счете това за нужно, за да се постигне едно справедливо решение. Но Съдът няма да вземе под внимание Мемоарите, Контраметоарите и други съобщения, нему представени от страните след изтичането на последния срок, определен от него.

Чл. 8. Ако в мемоарите или в другите разменени книжа едната или другата страна се е отнесла или споменала за някой документ или книжа, които тя изключително притежава и препис от които не е приложила, тя ще бъде длъжна, ако другата страна ги изисква, да даде такъв препис най-късно в срок от 30 дена.

Чл. 9. Решенията на Арбитражния съд върху спорния или спорните въпроси ще бъдат издадени в срок най-много от един месец след приключването от председателя на разискванията, отнасящи се до този или тия въпроси.

Чл. 10. Решението на Арбитражния съд ще бъде окончателно и ще трябва да се изпълни веднага точно.

Чл. 11. Всяка една от страните понася разносните си и поравно разносните на Съда.

Чл. 12. За всичко, което не е предвидено в настоящия компромис, ще се прилагат Постановленията на Хагската конвенция от 1907 г. За миролюбивото уреждане на международните спорове, за арбитражите, произхождащи от настоящия Компромис, с изключение обаче на ония членове от тази Конвенция, които са били резервирани от договарящите страни.

Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 1913 година.

(Следват подписите)

ПРИЛОЖЕНИЕ IV

Протокол № 2

Понеже граничната линия пресича реката Марица и железопътната линия Мустафапаша—Одрин—Дедеагач, които обслужват отоманските и българските земи, двете договарящи страни, за да запазят търговските си и други сношения и от най-малките пречки, се съгласиха да бъдат запазени в своята цялост правилниците и оби-

чаите, които понастоящем регулират търговските движения както по река Марица, тъй и по казаната железопътна линия, както и всичките права, такси и други произхождащи от казаните правилници, както и да бъдат дадени всякакви улеснения, съвместими с казаните правилници и обичаи. Никакво изменение не ще може да бъде внесено в тях без предварителното съгласие между двете договарящи държави и администрациите на казаните железопътни линии и реката. Прямият транзит на стоките ще бъде освободен от всякакви мита и такси; обаче всяко едно от двете правителства ще може да уреди надзора на казания транзит. Горните постановления ще бъдат в сила за железопътната линия само до деня, когато двете Високи договарящи страни ще са вече построили едновременно България една съединителна линия до Егейското море в своята територия и Турция — една линия, която излиза на казаното море. Разбира се, че в мирно време България ще бъде свободна до постройката на предвидената линия, която ще стане най-късно до десет години, да пренася по казаната железница, както и по реката, новобранци, войски, оръжие, муниции, припаси и пр. Отоманското правителство ще има винаги правото да взема нужните мерки за надзор. Обаче това пренасяне на войски други неща не ще може да почне преди 3 месеца, начинаей от този ден.

Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 година.

(Следват подписите)

ПРИЛОЖЕНИЕ V

Декларация

Относно чл. 10 от Договора Отоманското правителство заявява, че то от деня на окупацията на отстъпените територии от българските войски не е прехвърлило на частни лица права, които да ограничават суверенните права на българската държава.

Съставена в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 година.

(Следват подписите)

СЪГЛАШЕНИЕ между България и Турция за бежанците от Тракия

*Сключено в Одрин на 2/15 ноември 1913 година**

Делегатите на българското правителство, от една страна, и делегатите на турското правителство, от друга, за да третираят въпроса за бежанците от Тракия, след като си съобщиха пълномощията, намеренията в изправност, съгласиха се върху следното:

Чл. 1. Българските селяни от Лозенградския и Одринския санджак да се настанят в изпразнените мюсюлмански села, находящи се в отстъпената на България територия от Тракия, тъй като българските села от тези два санджака са заети от мюсюлмански бежанци, дошли от поменатата територия.

Чл. 2. Уговорено е, че правата на собственост ще бъдат строго зачитани от едната и другата страна. Вследствие на това веднага след настаняването на селяните Комисията ще пристъпи към оценката на селата и определяне на обезщетението, ако се появи разлика при тази оценка. Разменяването ще става по цели села. Ще се състави списък на разменените села.

Чл. 3. Българите, отомански поданици от селата на Родоския и Галиполския санджак, могат свободно да се върнат в селата си. Понеже селата Хеделий, Теслим, Ейля-Гюню, Лизгар, Кадъ-Кьой и Кадъ Дьондорме са заети от мюсюлмански бежанци, с тях ще се постъпи съгласно предидущия член от настоящото Съглашение. Българите, живущи в градовете в Тракия, могат свободно да се върнат в градовете си. В Одринския и Лозенградския санджак понастоящем се считат за градове: Одрин, Лозенград, Бунар-Хисар, Узун-Кюпрю, Димотика, Баба-Ески и Люле-Бургаз. Понеже къщите на българите в Лозенград и Бунар-Хисар са понастоящем заети от мю-

* Това Съглашение не е внасяно за одобрение от Народното събрание, нито е облечено с ратификация, следователно не е получило силата на международен акт, при все това от турска страна се поддържа противно.

сюлмански семейства от същите градове, чиито къщи са съвършено разрушени, и предвид материалната невъзможност да се намерят за тези семейства други жилища, уговорено е, че българите — бежанци от тия градове, ще се завърнат в огнищата си три месеца след одобрението от респективните Правителства на настоящото Съглашение, тъй като този срок е абсолютно необходим за настаняването на поменатите мюсюлмански семейства.

Съставен в два екземпляра в Одрин на 2/15 ноември 1913 г.

(Следват подписите)

Приложение към член 1

Уговорено е, че императорското отоманско правителство ще достави превозни средства на бежанците българи — на ония от тях, които биха имали нужда — за преминаването им през турска територия до селата, които ще им бъдат определени от Комисията в земите, отстъпени на България и отстоящи най-много на 20 км от границата.

Съставено в два екземпляра в Одрин на 2/15 ноември 1913 г.

(Следват подписите)

Приложение към член 4

Уговорено е, че след изтичането на установения тримесечен срок българите, жители на Лозенград и Бунар-Хисар, могат безпрепятствено да се върнат в своите огнища. Връщането ще става по 15 семейства на ден и след като се предизвестят три дена по-рано административните власти в Лозенград за деня на тръгването.

Съставен в два екземпляра в Одрин на 2/15 ноември 1913 г.

(Следват подписите)

КОНВЕНЦИЯ по ректификацията на българо-турската граница

Подписана в София на 24 август (6 септември) 1915 г.

Н. В. Царят на българите и Н. В. Отоман. Император, въодушевени от желанието да стегнат още повече приятелските връзки, които съединяват Българското царство и Отоманската империя, решиха да пристъпят към една ректификация на българо-турската граница и назначиха за това като свои пълномощници: ...които се съгласиха върху следното:

Чл. 1. Отоманската империя е съгласна да поправи настоящата граница по следуюния начин: начиная от Константиново (Татар-Кьой), българо-турската граница ще следва десния бряг (талвега) на река Тунджа до селото Чифли-Кьоск; от тази точка тя върви по хребета между Фикел и р. Тунджа до върха на кота 130; от там тя възвиза на запад по права линия, минавайки под Хаджи-Кьой и река Сукун и достига до върха на кота 253; като оставя Паша-Махале и Юскюндар на България, тя върви по талвега между хребета на Дуванджа и тоя на Юскюдар, оставяйки Дуванджа на Турция до една точка, отстояща 2 километра от левия бряг на Марица. От тази точка до буквата К. на името Карагач границата ще бъде начертана от делимитационната комисия съгласно споменатите в чл. 2 принципи, на 1,5 до 2 километра максимум северно от левия бряг на Марица. От буквата К. на името Карагач — местност, която се дава на България — границата пресича на половина шосето от Карагач до Одрин, следва по права линия до буквата С. от името Демир-Дес, от там преминава отново река Марица и достига до левия бряг на тази река. От тази точка границата ще върви по левия бряг на реката на едно разстояние максимум два километра от същия ляв бряг и ще достигне до морето. Тя ще бъде начертана от делимитационната комисия съгласно споменатите в чл. 2 принципи. За прилагане на горното ще служи картата на Австрийския генерален щаб 1:200 000.

Чл. 2. Предвидената в предшествуюния член делимитационна комисия ще се състои от трима военни членове — един германец, един австро-унгарец и третия швед — които могат да си присъединят, ако стане нужда, нужното число картографи. В своята делимитационна работа тази комисия ще се ръководи от топографическите и икономически съображения на терена и ще начертае границата от буква С на името Демир-Дес до устието на река Марица, на едно разстояние 2 км максимум източно от левия бряг на реката, като остави Енос на Турция. Тя ще започне да работи най-късно 15 дена след подписването на настоящия договор и ще завърши своята работа колкото е възможно по-скоро.

Чл. 3. Императорското отоманско правителство ще има право да си служи по най-либерален начин с железопътната линия между Озрин и Кулели-Бургаз за цели 5 години, под условие обаче да се съобразява с техническите правилници, които са в сила по българските железници.

Чл. 4. Царското българско правителство поема правата и задълженията на Императорското правителство срещу компанията на Ориенталските железници за отстъпената на България част от линията, намираща се в частта от територията, която ще се отстъпи.

Чл. 5. До поправянето течението (корекцията) на Марица посредством постройката на един канал в своя собствена територия между двете точки К. и С. от имената Карагач и Демир-Дес българското правителство ще има правото да си служи с р. Марица между тия две точки, без да се подчинява на каквито и да било ограничения или такси. Отоманските поданици ще се ползват със същите права като българите, що се отнася до пътуването по р. Марица, и ще бъдат третирани на равна нога с тези последните относно разносните по преноса на стоките и цените за пренасяне на пътниците.

Чл. 6. Населенията на териториите, които ще се отстъпят, ще се ползват със същите ония права и ще бъдат подложени на същите ония задължения, предвидени в конвенциите, договорите и спогодбите, които са понастоящем в сила между двете страни. Отоманските поданици ще продължават да се ползват с всичките си права върху техните градски и селски имения, които биха останали отвъд граничната линия поради посочената в чл. 1 ректификация.

Чл. 7. Настоящата Конвенция ще влезе в сила в самия ден на размяната на ратификациите, която ще се състои в София, осем дена след подписването ѝ от пълномощниците.

(п) д-р В. Радославов
(п) Фетхи-Бей

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Приложени към Турско-българската конвенция
от 24 август 1915 (ст.ст.)

При подписването на Договора било е уговорено следното:

1) Изпразването на отстъпената територия от отоманските власти и вземането ѝ във владение от българските власти ще започне от 28 септември (ст.ст.) и ще се завърши постепенно с определянето граничните пунктове от делимитационната комисия. Също така ще стане и с настаняването на граничните постове. Двете финансови администрации ще се споразумеят по настаняването нужното число погранични митници, които ще бъдат готови за работа на 28 септември (ст.ст.).

2) Що се отнася до изпълнението на договора, една българска депутация ще се срещне с една турска депутация в Димотика на 8 септември (ст.ст.) в 12 часа на обед, за да състави протокола по вземането във владение отстъпените територии. Тази комисия ще се състои от одринския валия и коменданта на Димотика, от една страна, от старозагорския окръжен управител и коменданта на Дедагачкия гарнизон, от друга страна.

3) Начиная от 23 септември (ст.ст.), службата по железниците ще се изпълнява от държавните чиновници при Дирекцията на българските железници.

4) Уговорено е, че през споменатия петгодишен срок Императорското отоманско правителство ще има право да пренася по железопътната линия, която ще се отстъпи, било в мирно време, било във военно време: новобранци, войници, оръжие, муниции, съестни продукти и пр. Без всякакво ограничение и контрол от страна на българското правителство.

5) Уговорено е също, че през петгодишния срок преносните разходи по отстъпената част на железопътната линия не ще бъдат по големи за стоките от турско произхождение, отколкото за ония от българското произхождение.

6) Разходите на делимитационната комисия ще се понесат наполовина от двете заинтересовани правителства.

Съставено в двоен екземпляр в София на 24 август 1915 г.

(n) *д-р Радославов*
(n) *Фетхи-Бей*

СПОГОДБАТА МОЛЛОВ-КАФАНДАРИС

(Декември 1927 г.)

На 27 ноември 1919 г., в деня на подписването на Ньойския договор, по настояване на гръцкото правителство България и Гърция сключват конвенция за доброволна размяна на население. Автор на конвенцията е Н. Политис, а неин вдъхновител — гръцкият премиер Ел. Венизелос. Конвенцията предвижда пълно изплащане на имотите на изселващите се българи от Гърция и гърци от България при отказ да се завръщат в домовете си. Чл. 8 на конвенцията постановява учредяването на смесена българо-гръцка комисия в срок от 3 месеца след влизането ѝ в сила в състав по един български и един гръцки представител и двама на неутрални държави, назначени от Съвета на Обществото на народите. В чл. 10 и 11 се третира практическото оценяване на имотите на изселващите се, а в чл. 12 — обезщетяването на изоставилите недвижимите си имоти българи и гърци преди подписването на конвенцията. На 4 октомври 1920 г. конвенцията за доброволна размяна на население между България и Гърция е ратифицирана.

На 10 август 1920 г. едновременно с подписването на Севърския договор се сключват и два допълнителни договора между главните съюзни сили и Гърция за Западна Тракия и за защита на малцинствата. С втория допълнителен договор Гърция се задължава да осигурява правата на националните малцинства на територията си, да защитава живота и свободата им и да счита всички българи, родени в Гърция, за равноправни гръцки поданици с изключение на подалите молби в смесената българо-гръцка комисия за изселване. Севърският договор, както и допълнителните към него договори, остават нератифицирани поради разрастването на военния конфликт между Гърция и Турция.

На 24 юли 1923 г. при сключването на Лозанския договор към него се подписва и допълнителен протокол, в който се преповтарят основните пунктове от изработения в Севър договор за малцинст-

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

НУЖНА, ЦЕННА, ПРИНОСНА КНИГА

Проф. ДОЙНО ДОЙНОВ

Позволете ми от името на Общобългарския комитет „Васил Левски“ да ви поздравя с един голям родолюбив ден — Деня на Тракия, и да пожелая на Съюза на тракийските дружества в България, на Тракийския научен институт, на всички вас, участници и дейци, здраве и успешна работа на българското народополитическо и историческо дело. Чест е за мен, че в този ден се представя една дългоочаквана книга — история на тракийския въпрос и тракийското движение в България, приятно ми е да честитя не само книгата, но и безспорната сполука на автора ѝ — уважаемия проф. д-р Иван Филчев.

Честито, колега и приятелю Филчев! Ако ми позволите, ще приведа една притчова мисъл на Левски! „Длъжност ми беше — казва великият карловец, — сторих я!“, като наблюдавах Вашата изследователска дейност в продължение на години, като Ви слушах на научни конференции и кръгли маси, посветени на историята на българските освободителни и революционни борби, като се радвах на труда Ви „Тракийската организация в България“, излязъл от печат през 1999 г., аз дълбоко бях убеден, че Вие поехте тази тема като синовен дълг, като завещание на нашите деди и прадеди от Малко Търново... Длъжност Ви беше и ето — днес Вие с основание може да кажете, поне за случая: „Изпълних я!“.

Трудът, който държа в ръцете си — една не само спретната, полиграфически добре оформена книга, но и дълбоко съдържателна. Достатъчно е само да проследим основните глави — 6 на брой, приложенията, литературата, резюметата на английски и руски, за да се убедим в нейната значимост и актуалност. Струва ми се, че с този труд проф. Иван Филчев допълва и разширява познанието ни за

тракийския въпрос — на първо място, за неговото възникване като политически въпрос след фаталния Берлински договор; на второ място, за възникването на обществени организации, дружества и сдружения — революционноосвободителни, благотворителни, културно-просветни, както и тяхната дейност; на трето място, за съдбата на тракийските българи — не само участието им в борбата, но и трагизма им в течение на десетилетия, за мястото им във външнополитическите комбинации, в политиката на свободното българско Княжество и държава, във взаимоотношенията с ВМРО и останалите патриотични организации. Ценни са и изследванията на автора за дейността на тракийската организация след 9 септември 1944 г. и особено всичко онова, което тракийци направиха за разкриване историческата истина на Парижката мирна конференция през 1946 г., за възобновяването на тракийското движение след 10 ноември 1989 г., за дейността на видни дейци и председатели на Тракийската организация от създаването ѝ до днес. Струва ми се, че с това Иван Филчев допълва историята на тракийското движение, което преди време дадоха учени като проф. Любомир Милетич, Иван Орманджиев, общественици и дейци като Христо Силянов, Георги Аянов, Анастас и Спас Разбойникови, Христо Караманджук, Ламби Данаилов и Стилян Нойков и др., включително и помлади колеги като Стайко Трифонов, Стефан Шивачев, Стоян Райчевски. Нещо повече — за мен лично това е първата обобщена и относително най-пълна история за възникването, развитието и приносите на Тракийската организация, на мястото ѝ в комплексния национален въпрос. Наред с това за пръв път в едно историческо по рода си съчинение срещаме зряло изложение за съвременната стратегия на организацията днес — раздел, който не само обогатява труда, но го прави и изключително актуален. По това последно изложение предполагам, че ще се развият и най-оживени дебати сред участниците в тракийските дружества днес, то следва да бъде на вниманието и на ръководещите държавни дейци и широката ни обществена мисъл днес, за която все още е жив и болезнен националният въпрос.

Ако следва да посоча авторски сполуки и по определени приноси на проф. Иван Филчев в настоящия му труд, ще спомена удачно то му изложение за възникването и дейността на Тракийското дружество „Странджа“ във Варна, за първите стъпки на Одринския революционен комитет и особено за участието на тракийските българи в Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Авторът в случая се е спрял и е разгледал и дискуссионни въпроси, като например за дейността и личността на Михаил Герджиков, за име-

ната и броя на депутатите на Петрова нива, за бежанците и тяхната съдба. Освен проследяването на събития като Младотурския преврат — Хуриета, за участието на тракийци в Балканската война, за разорението и трагедията им, включително след Ньойския договор от 1919 г., авторът се спира и на създаването на благотворителните братства, на Младежкия съюз, на Тракийския женски съюз, на Тракийския научен институт и т.н. Напълно в научен дух проф. Иван Филчев отразява и политическата, и пропагандната роля на Тракийската организация — вестници, списания, декларации, позови и пр.

Макар че главната задача на автора е била да проследи тракийското движение като самостоятелна проява на преселниците, то е неотменна част от въпроса за неосвободените земи. Той отделя внимание както на политиката на Великите сили и балканските страни — като важен фактор в живота и съдбата на Българска Тракия, така и на Букурещкия и Ньойския договор. Международните конференции след това, Ангорският договор и ред други форуми, макар и пестеливо отразени, са намерили място в изложението. Ако всичко изложено дотук ни дава основание да характеризираме книгата „Тракийският въпрос и тракийското движение в България“ като приносна в българската историческа книжнина, нещо, която я прави привлекателна, дори вълнуваща за масовия читател, това е галерията от образи на герои, дейци, войводи, участници в движението — като се почне от Капитан Петко войвода, на дейци като Петър Драгулев, Христо Коцев, Велко Думев, на председатели на Тракийската организация като проф. Димитър Михалчев, Иван Орманджиев, акад. Константин Петканов, Никола Спиров и други. Колко неизвестни, дори потулени са част от тях в нашата история, колко изличени са от паметта на младото поколение десетки герои и мъченици тракийци!

Пожелавам на автора следващата му книга да бъде именно за известните и неизвестните тракийци — борци за свободна и за единна България, книга за ония, които полагаха темелите на вчерашна и днешна България, които са част, неразделна и скъпа част, от българския национален пантеон — оня, в който го водят апостолът Левски и гениалният поет революционер Христо Ботев.

Да ни е честита новата книга — история на Тракийската организация! Пожелавам и на книгата, и на автора при такива случаи нашенското скромно „На добър час!“

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТИИ

- Георги Първанов — Национални интереси, национална идентичност, европейска интеграция / 5
 Георги Първанов — Днес ние пишем най-новата история на Тракия / 12
 Иван Филчев — Националните идеали в програмните документи и в дейността на тракийското движение / 16
 Светлозар Елдъров — Католическата църква, тракийските униати и Балканската война (1912—1913) / 38
 Ваня Стоянова — Българската политика за запазването на екзархийските имоти в Турция (1913—1945) / 57
 Дойно Дойнов — Васил Левски и процесът в София (1872—1873) / 69
 Сево Явашев — Руско-турската война (1877—1878) — Още един прочит / 78
 Вемунд Арбаке — Бежанци и бежански организации в България (1940—1990) (Втора част) / 97
 Михаил Желязков — Бежанците преобработиха Бургаския край / 120
 Златко Попчев — 200 години село Чанакча, Цариградско / 132
 Елеонора Чолакова — Създаване на младежките бежански организации / 142
 Илия Петков-Парорийски — Борбите на българите от Малко Търново и неговата покрайнина за консолидиране и освобождение от турско робство / 165
 Ани Златева — Тракийската мадона — мис Джорджина Кинг Луиз / 183
 Христо Ганев — Великото дело на светеца цар / 213
 Христина Стоева, Димитрина Колинкоева — С Тракия в сърцето през погледа на Вазов / 219

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

- Марин Караиванов — Краеведът на Беломорска Тракия / 231
 Златко Попчев — 70 години от смъртта на войводата Руси Славов / 236

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

- Цариградски договор между България и Турция от 16/29 септември 1913 г. / 253
 Съглашение между България и Турция за бежанците от Тракия / 268
 Конвенция по ректификацията на българо-турската граница / 270
 Спогодбата Моллов—Кафандарис (декември 1927) / 273

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

- Дойно Дойнов — Нужна, ценна, приносна книга / 276

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ**

КНИГА 8

Българска
Първо издание

Редактор *Лиляна Лучева*
Художник *Константин Жеков*
Технически редактор *Драга Бонева*
Коректор *Катя Тошева*
Предпечатна подготовка *Емилия Нейкова*

Формат 60×84/16
Печатни коли 17,50

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com

ISSN 1312-6741